

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Roos de Haas, Joke Hermsen, Sylvia Lammers, Alkeline van Lenning, Riet Paasman, Greetje Timmerman, Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman, H       Vossen

Redactieraad

Titia Bos, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dr      , Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobb      , Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Outshoorn, Janneke Planteng      , Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in tweevoud – getikt op dubbele regelafstand en 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men        maand v       het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

239 Redactioneel

Artikelen

- 241 Scheiding van sferen, onderscheid in sekse? De scheiding tussen openbaar en privé en de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis
Josine Blok
- 262 Een eigen tehuis in het land der vreemdelingschap. Privé en openbaar in het leven van Nellie van Kol *Fia Dieteren*
- 276 Baarmoeders, pigment en pyramiden. Over de vraag of anti-racisten en feministen er goed aan doen 'de biologie' haar plaats te wijzen
Annemarie Mol
- 290 Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland: van volgzzaamheid naar verraad *Barbara Henkes*

Reactie

- 309 De sekse van wiskunde, werk en wit: dilemma's op een zijspoor?
Irene Costera Meijer

Proefschriftfragment

- 321 Passies en posities. Bijdrage tot een semiotiek van het subject in de middeleeuwse lyrische poëzie in de romaanse talen *Ria Lemaire*

Verslagen van bijeenkomsten

- 325 Studiedag Vrouw en Beleid, Vrije Universiteit, 29 maart 1988 *Alma van Donk en Monique Volman*
- 327 Verslag van de studiedag Vrouwenstudies Pedagogiek, 29 april 1988 Katholieke Universiteit Nijmegen *Barbara Spoel*
- 330 Over bonbons en divans. Verslag van de Internationale Vrouwendag over arbeidsplicht en arbeidsethos, 8 maart 1988 te Nijmegen
Hélène Vossen en Mieke Lunenberg

- 333 Verslag van de discussiemiddag 'Over kwaliteit gesproken',
25 maart 1988 te Amsterdam, en de FNV-studiedag 'Positieve
Akte', 25 mei 1988 te Utrecht *Odile Verhaar*
- 337 Impressie van het VVAO-congres 'De vrouwenbeweging in 2001.
Dilemma's en uitdagingen', 16 april 1988 te Amsterdam *Barbara
Spoel*

Recensies

- 339 'Socialisties-Feministiese Teksten', nummers 9 en 10, *Margo Brouns*
- 342 'Sexes et Parentés' van Luce Irigaray *Christa Stevens en Odile
Verhaar*
- 344 'Sociologische Gids', 1987, nr. 4: 'Feministische Antropologie.
Spanningsveld tussen ideologie en wetenschap', onder redactie van
Wilhelmina van Wetering *Roos de Haas*
- 346 'Helse en hemelse vrouwen: schrikbeelden en voorbeelden van de
vrouw in de christelijke cultuur (1400-1600)' van M.L. Caron (red.)
en 'Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500' van
L. Dresen-Coenders *Anne-Marie Korte*
- 349 'Tine of De dalen waar het leven woont' van Nelleke Noordervliet
Fia Dieteren
- 351 'Reading in Detail. Aesthetics and the Feminine' van Naomi Schor
Tjitske Akkerman
- 353 'Uitgesproken, niet uitgepraat.' Lezingenbundel vrouwenstudies
Letteren, Universiteit van Amsterdam *Riet Paasman*
- 355 'Onbegrensd lijnen. Een onderzoek naar culturele en sexe-specifieke
factoren in de ontwikkeling van Anorexia Nervosa' van Greta
Noordenbos *Alkeline van Lenning*
- 358 'Sophia & Co.' Uitgave van het Centrum voor Vrouwenstudies van
de Katholieke Universiteit Nijmegen *Hanne Groenendijk*
- 361 Kroniek
- 363 IIAV-inventarisatie
- 368 Summaries
- 370 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

In dit nummer aandacht voor een thema met een respectabel verleden binnen vrouwenstudies, maar niettemin nog steeds actueel: *de scheiding tussen privé en openbaar*. Josine Blok blik in 'Scheiding der sferen, onderscheid in sekse?' terug op de ontwikkeling die deze thematiek binnen vrouwengeschiedenis heeft doorgemaakt. Het is misschien niet zo verrassend, gezien de problemen die ontstaan zijn rond algemene theorieën, dat het universele karakter van het onderscheid tussen privé en openbaar in de loop der tijd ter discussie is komen te staan. Toch blijkt dit concept, in tegenstelling tot theoretische kernbegrippen als onderdrukking, patriarchaat en reproductie, niet in de vergetelheid te raken. Hoewel ook Blok op basis van een vergelijking van verschillende onderzoeken concludeert dat het onderscheid tussen privé en openbaar meer problemen oproept dan verklaart, komt ze niettemin aan het slot van haar betoog met een voorstel om dit concept toch productief te kunnen blijven gebruiken.

In een tweede artikel gewijd aan deze thematiek wordt eveneens duidelijk dat de scheiding der sferen een interessant onderzoeksthema blijft. Fia Dieteren belicht in haar onderzoek naar het leven van Nellie van Kol niet zozeer de theoretische problemen rond privé en openbaar, maar laat zien hoe het dogma geleefd werd en welke tegenstrijdigheden dit met zich mee kon brengen. De artikelen van Blok en van Dieteren zijn beide voortgekomen uit het vrouwengeschiedenisseminar 'Openbaar en privé: een discussie heropend', dat in september 1987 gehouden werd aan de Rijks Universiteit van Groningen.

Zoals ondermeer blijkt in de discussie over privé en openbaar, is de status van wetenschap als spiegel van de werkelijkheid de laatste jaren afgebrokkeld. Dat betekent dat het idee dat de verschillende wetenschappen een eigen terrein hebben en zich daaraan zouden moeten houden, niet meer staande gehouden kan worden volgens Annemarie Mol. Zij stelt in 'Baarmoeders, pigment en pyramiden' dat de remedie tegen seksisme en racisme niet ligt in een grensafbakening tussen biologie en sociologie. We hopen aan

deze discussie een vervolg te geven in een van de komende nummers van ons tijdschrift dat gewijd zal worden aan het thema 'Wetenschap en het vrouwelijk lichaam'.

Het artikel van Mol is ook interessant in relatie tot een discussie die elders in onze kolommen woedt over 'gelijkheid en verschil', beide zijn immers nauw verbonden met respectievelijk sociologische en biologische visies op de sekseverhoudingen. In een vorig nummer stelde Aafke Komter dat van een dilemma geen sprake hoeft te zijn. In een reactie hierop betoogt Irene Meijer onder meer dat het dilemma niet zo gemakkelijk ontnuchterd kan worden: het dramatische karakter van de onmogelijke keuze kan volgens haar niet ontlopen worden door afwisselend, al naar gelang het uitkomt, voor gelijkheid of verschil te kiezen.

Tenslotte een artikel van Barbara Henkes, waarin beschreven wordt hoe een positief collectief beeld over Duitse dienstbodes in Nederland onder invloed van economische en politieke ontwikkelingen in het Interbellum verschoof naar een negatieve beeldvorming. Zij contrasteert deze collectieve beeldvorming met de persoonlijke herinneringen van de dienstbodes.

Verder discussiebijdragen over verschillende actuele kwesties in de vorm van verslagen, vele recensies, een proefschriftfragment en andere vaste rubrieken.

Josine Blok

Scheiding van sferen, onderscheid in sekse?

De scheiding tussen openbaar en privé en de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis

Sinds het concept van 'de scheiding tussen openbaar en privé in vrouwenstudies is geïntroduceerd, heeft het op historici, sociologen en antropologen grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Het blijkt uiteenlopende typen gegevens in een zinvolle samenhang te kunnen schikken; zowel psychologische gegevens ten aanzien van individuele ervaringen en verwachtingen, als maatschappelijke factoren met betrekking tot tradities en instellingen kunnen in dit concept aan elkaar gerelateerd worden. Dit ordenende en verklarende vermogen bleek ook vruchtbaar in toepassing op de geschiedschrijving zelf. De constatering dat in de traditionele historiografie vrouwen niet of alleen als geïsoleerd fenomeen waren opgenomen, kon hiermee worden verklaard. De geschiedschrijving was in hoofdzaak die van de openbare sfeer geweest; de privésfeer was van de begrippen 'historische verandering' en 'historische betekenis' uitgesloten.¹ De term 'scheiding' viel zo op begrijpelijke wijze samen met de begrenzing van historiografische thema's en genres. Zo is dit concept op allerlei manieren benut, maar toch is er geen consensus ontstaan over de waarde ervan voor de analyse en verklaring van het sekseverschil.² Noch van 'openbaar', noch van 'privé' en zeker ook niet van de 'scheiding' zijn eensluidende definities of betekenissen geformuleerd.

Het doel van een concept als 'de scheiding tussen openbaar en privé' is het zinvol ordenen van materiaal en het stroomlijnen van de discussie tussen onderzoekers onderling. Een analyse van dit begrip en een verkenning van zijn toepassingsmogelijkheden kan in twee typen vragen worden onderscheiden. Ten eerste de vraag naar de inhoud van de termen 'openbaar', 'privé' en indien mogelijk ook van 'scheiding'; want niet alleen staat de be-

1. G. Pomata, 'La storia delle donne: una questione del confine', in: *Il mondo contemporaneo*, X, 1983, pp. 1434-1469.

2. M. Aerts, 'Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken', in: *Te Elfder Ure* 39, 1986, pp. 78-108.

tekenis van deze sferen zelf centraal, maar ook van het onderscheid dat tussen beide wordt aangebracht. Ten tweede is het van belang om te onderkennen welke theoretische functie binnen vrouwenstudies aan dit concept wordt verleend. Op welke manieren wordt het begrippenpaar 'openbaar en privé' gebruikt om het sekseverschil te interpreteren of te verklaren?

Op de volgende pagina's wil ik eerst een aantal teksten de revue laten passeren waarin op verschillende manieren met dit concept is gewerkt. Om te beginnen wil ik ingaan op het werk van Michelle Rosaldo, omdat ik meen dat daaraan enkele algemene problemen geïllustreerd kunnen worden. Vervolgens bespreek ik een aantal onderzoeksresultaten, aan de hand waarvan de toepassing van het onderscheid tussen openbaar en privé kan worden belicht. Met opzet heb ik daartoe publikaties gekozen, die betrekking hebben op het Mediterrane gebied in verschillende perioden. Deze keuze heeft tot voordeel, dat de betekenis van regionale cultuurverschillen zo klein mogelijk blijft ten opzichte van veranderingen van chronologische aard. Bovendien constateren antropologen en historici vrijwel unaniem, dat in de Mediterrane culturen de levenssferen van mannen en vrouwen sterk zijn afgebakend, dat wil zeggen dat zowel institutioneel als in de vorm van opvattingen, attituden en gedragsregels dit onderscheid manifester is dan in Noord-west-Europa. Tot slot volgt een samenvatting van deze uiteenlopende interpretaties, om daaraan enkele voorstellen te kunnen verbinden voor de toekomstmogelijkheden van dit concept voor vrouwenstudies.

Rosaldo, 1974

De discussie over 'de scheiding tussen openbaar en privé' werd geïnitieerd door twee publikaties: de monografie van Eli Zaretsky (1976) en de bundel *Woman, Culture and Society* (1974), geredigeerd door Michelle Rosaldo en Louise Lamphere.³ Uitgaand van een marxistisch interpretatiekader beschouwde Zaretsky de scheiding tussen openbaar en privé als het logisch gevolg van het beginnend kapitalisme. De onderschikking van de privésfeer aan de vereisten van de openbare economische en sociale mechanismen

3. E. Zaretsky, *Capitalism, the family and personal life* (Londen 1976) verscheen later dan *Woman, Culture and Society* (WCS) (Stanford 1974), maar oefende in Nederland eerder invloed uit, waar in 1976 een vertaling verscheen: *Gezin en privéleven in het kapitalisme* (Nijmegen). In het algemeen lijkt de betekenis van Zaretsky tot Nederland beperkt te zijn; enig zoeken in buitenlandse publikaties uit dezelfde periode leverde nauwelijks verwijzingen naar zijn monografie op.

verklaarde de onderdrukking van vrouwen, kinderen en het emotionele leven in het kapitalisme.

In haar introductie tot de bundel stelde Rosaldo in 1974 een andere interpretatie voor. Zij wilde de termen zo opvatten dat zij universeel geldig zouden zijn en daarom een grote verscheidenheid aan vormen van openbaar en privé zouden dekken. Haar stond voor ogen om daarmee een antwoord te geven op de vraag naar de universele (en niet alleen in het kapitalistische westen optredende) vrouwenonderdrukking. In dit artikel zette Rosaldo zich niet zozeer af tegen de marxistische traditie, als tegen het overwicht dat ook binnen haar discipline, de antropologie als vanzelfsprekend aan de openbare sfeer werd toegekend. Het leven van vrouwen en de privésfeer werden ook daar beschouwd als afgeleiden van de openbaarheid, zodat de marginaliteit van vrouwen een onvermijdelijk aanzien kreeg.⁴ Dit artikel kan nu gelezen worden als een eerste poging om de balans naar de andere kant te doen omslaan.

Als uitgangspunt beschouwde zij de volgende verschijnselen als universele gegevens:

- openbaarheid en privésfeer als gescheiden terreinen
- het overwicht van de openbaarheid over de privésfeer in termen van macht, status, invloed
- de oriëntatie van mannen op de openbaarheid en van vrouwen op de privésfeer
- en als logisch gevolg (maar behandeld als aanleiding tot haar denken) vrouwenonderdrukking.

Deze vooronderstellingen blijken in veel opzichten representatief te zijn voor het debat over de inhoud van de openbare en de privésfeer zoals dat in de eerste helft van de jaren zeventig is gevoerd. Omdat verondersteld werd dat vrouwenonderdrukking zou voortkomen uit de onderschikking van de privésfeer, ja zelfs uit het gegeven feit van een scheiding als zodanig te verklaren zou zijn, lag ook de gewenste politieke conclusie van deze opvatting voor de hand: het streven naar een verzwakking van het onderscheid tussen openbaarheid en privésfeer. Deze, toch wel als utopisch te kenschetsen gedachte is zowel bij Zaretsky als bij Rosaldo prominent aanwezig.

Dat Rosaldo, in weerwil van haar universalisme, toch een cruciale wending gaf aan het onderzoek berust op haar keuze om juist de privésfeer

4. Een geheel andere benadering van de marginaliteit van vrouwen in antropologische literatuur stelde in diezelfde tijd E. Ardenner voor in 'Belief and the problem of women', in: S. Ardenner (ed.), *Perceiving Women*. Oxford 1975, pp. 1-27; dit artikel dateert oorspronkelijk van 1971.

als essentieel te definiëren. Hierin paste zij de ideeën toe die zij had ontwikkeld in aansluiting op het denken van Nancy Chodorow. Want *Woman, Culture and Society* kwam voort uit een seminar in 1971 waarin ook Chodorow participeerde.⁵ Deze formuleerde op het overwicht van de openbaarheid (het sociale terrein) een kritiek die gebaseerd was op psychoanalytische opvattingen (het private in extreme vorm).⁶ Rosaldo gebruikte Chodorows inzichten in haar definitie van de privésfeer en de openbaarheid:

‘“De privésfeer” ... betreft die elementaire instellingen en typen handelingen die direct betrekking hebben op één of meer moeders en hun kinderen; “openbaar” betreft de handelingen, instellingen en sociale verbanden die bepaalde moeder-kind groepen aan elkaar relateren, stratificeren, organiseren of in zich opnemen.’ (p. 23)

Rosaldo gebruikt vervolgens de psychoanalytische begrippen afweer en sublimatie om de plaats van mannen tegenover die privésfeer te interpreteren; zij ziet een voortdurende inzet van mannen om het wezenlijk belang van de moeder-kind dyade, waarvan zij zijn buitengesloten, door onderschikking te minimaliseren. Zo wordt de openbaarheid gedefinieerd als een afgeleide van de privésfeer, een afleiding die zijn oorsprong vindt in afweer. Juist door deze omkering veranderde zij de begrippen ‘openbaar’ en ‘privé’ in elementen voor een nieuwe sociale theorie.

Terugkijkend op dit artikel valt op, dat het probleem al gelegen is in Rosaldo’s definities:

- zij kiest haar definitie van privé zo, dat mannen er niet toe behoren, en van openbaarheid zo, dat vrouwen er alleen als object van regulering in verschijnen;
- in samenhang daarmee is de privésfeer het terrein van de meest primaire emoties (moeder-kind-relatie met alle ambivalentie van dien), en de openbaarheid het terrein van de distantie.⁷

5. Chodorow droeg een paper bij, getiteld ‘On Being and Doing’. Zij ontwikkelde deze gedachte tot een artikel in *WCS*, ‘Family Structure and Feminine Personality’, pp. 43-66, dat zij later zou uitwerken tot het boek *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley/Los Angeles/Londen 1978.

6. Hierbij is wel van belang geweest dat Chodorow binnen de psychoanalyse een richting vertegenwoordigt die sociale factoren een tamelijk grote betekenis toekent.

7. M. Rosaldo, a.w., p. 26. In psychoanalytische termen volgt uit haar standpunt, dat het proces van separatie en individuatie, waarin naast moeder en kind een derde nodig is – meestal, maar lang niet altijd de vader – wordt gezien als een oriëntatie op de openbaarheid, en niet als een wezenlijk element van de privésfeer.

Toch is Rosaldo's artikel van 1974 een poging om het probleem van seksuele machtsongelijkheid anders te benaderen. In plaats van twee, op biologische kenmerken gedefinieerde seksen te onderscheiden en die te plaatsen in een verhouding van directe dominantie en subordinatie, stelde zij een analoog model voor van twee levenssferen. Weliswaar bleef een zeker natuurlijk gegeven van belang, namelijk de lactatie die moeders en (kleine) kinderen sterk aan elkaar bindt; in dit opzicht bleef de verdeling van mannen en vrouwen over beide sferen getekend door biologische gegevens en dus tamelijk onwrikbaar. Maar in alle andere opzichten probeerde zij de organisatie van deze levenssferen als een proces op zichzelf beschouwen, dat vervolgens aan mannen en vrouwen een bepaalde rol, status en invloed zou toewijzen. In plaats van de dominantie van mannen over vrouwen als directe oorzaak aan te wijzen voor het sociaal, economisch en politiek machtsoverwicht van mannen, zag zij de seksenongelijkheid als een gevolg van de dominantie van de openbare over de privésfeer.

In het concept 'de scheiding tussen openbaar en privé' werden, kortom, twee biologische seksen vervangen door de twee onderscheiden sferen; de 'scheiding' viel zo samen met het sekseverschil. Op grond van deze reorganisatie van de vraag naar de relatie tussen de seksen neemt dit artikel een eigen plaats in tussen andere theoretische discussies op het gebied van vrouwenstudies. Deze richten zich vooral op de vraag naar de plaats en de mechanismen die het sekseverschil veranderen in seksenongelijkheid.⁸

Andere publikaties

Het is de moeite waard om te bezien of dit voorstel succesvol is geweest: heeft dit concept inderdaad een andere benadering van de seksenongelijkheid mogelijk gemaakt en is dit resultaat bevredigend? Deze vraag wil ik beantwoorden door verschillende onderzoeksresultaten te bespreken. Van de hiervolgende publikaties hebben Rapp en Foley nadrukkelijk aansluiting gezocht bij vraagstellingen van vrouwenstudies. Le Roy Ladurie wekt in zijn monografie *Montaillou* de indruk van het bestaan van vrouwenstu-

8. Recent hebben deze ook een meer geabstraheerde vorm gekregen, zodat bepaalde stromingen zich richten op de voorwaarden, vormen en effecten van het sekseverschil als zodanig; seksenongelijkheid kan dan als een probleem worden omschreven, dat in het verlengde ligt van deze algemene vraag. Deze benadering wordt geïllustreerd in Rosaldo's artikel van 1980. Zie M. Rosaldo, 'The Use and abuse of anthropology: reflections on feminism and cross-cultural understanding', in: *Signs*, 1980, nr. 3, pp. 389-417; Ned. vert. in: *Derde Jaarboek voor Vrouwenwengeschiedenis*. Nijmegen 1982, pp. 171-207.

dies op de hoogte zijn, maar daartoe blijft zijn betrokkenheid met deze thematiek dan ook beperkt. Humphreys en van Bremen representeren vooral een kritiek op de benadering van het onderwerp 'vrouwen' die in de Oude Geschiedenis gangbaar is (geweest). Met Rosaldo's eerste artikel hebben al deze publikaties enkele uitgangspunten gemeen. Zij willen de aard en betekenis onderzoeken van 'de scheiding tussen openbaar en privé', en verwachten dat dit concept een bevredigender inzicht zal verschaffen in de relaties tussen de seksen (Le Roy Ladurie doet dit alleen impliciet, maar uit zijn werk kan wel duidelijke informatie over deze vraag worden betrokken).

Athene, 5de en 4de eeuw v. Chr.

Van de hand van Sally Humphreys verschenen twee artikelen die de betekenis van openbaar en privé in klassiek Athene aan de orde stellen.⁹ Het eerste artikel, 'Oikos and polis' (1972) gaat uit van een verregaande scheiding tussen openbaar en privé in klassiek Athene:

'Het leven in de openbaarheid berustte op gelijkwaardigheid, competitie en onpersoonlijke relaties. Dat het zich bij uitstek afspeelde in de open arena – de volksvergadering, de markt, de rechtszaal, het theater, de sporthal, het slagveld – is typerend. ... De besloten ruimte van de *oikos* vormde hiermee een contrast... Daar waren de verhoudingen hiërarchisch: echtgenoot-echtgenote, ouder-kind, bezitter-slaaf... Vrouwen, kinderen en slaven namen formeel geen plaats in het openbare leven in, afgezien van de rol die vrouwen speelden in bepaalde openbare religieuze feesten.' (pp. 1-2)

Toch bleken beide sferen voortdurend tot elkaar door te dringen. Dat blijkt in tamelijk beperkte zin uit de publieke wetten die op de oikos betrekking hadden, en uit de waarde van de autarke oikos die voor de elite maatgevend was op economisch terrein. In twee opzichten blijkt echter de scheiding tussen de seksen sterker te zijn dan die tussen oikos en polis. Bij vrijwel alle religieuze festivals en culten werd de oikos gesplitst: daar werd het onderscheid tussen man en vrouw, slaaf en vrije doorslaggevend. In het openbare leven was de seksensegregatie totaal; de polis was de wereld van mannen. De ontwikkeling van jongen tot volwassen man vond plaats in een liminele

9. Deze zijn enkele jaren geleden in een bundel opgenomen: 'Oikos and polis' (1972), en 'Public and private interests in classical Athens' (1977), in: S.C. Humphreys, *The family, women and death. Comparative studies*. Londen 1983, pp. 1-21 en pp. 22-32. De auteur is oudhistorica en antropologe en bijzonder geïnteresseerd in historiografie.

sfeer tussen oikos en polis in, gekenmerkt door homo-erotische betrekkingen. Het symposium vond binnenshuis plaats, in een ruimte waar de seksenscheiding, die eigenlijk tot de polis behoorde, tot in de oikos was doorgevoerd. Het symposium was een mannenfeest; de vrouwen die eraan deelnamen waren muziekmeisjes en hetairen, maar nadrukkelijk niet de echtgenoten. Daartegenover hadden de vrouwen in huis hun eigen vrouwenruimte. Maar de ambiguïteit blijft: in de tragedies blijkt plotseling het grote belang dat aan de oikos toevalt in de ogen van de polis.

Het tweede artikel, 'Public and private interests in classical Athens' (1977) probeert de betekenis aan te geven die het privéleven had voor de politieke sfeer. Officieel werd de invloed van persoonlijke betrekkingen *in politicis* onwenselijk geacht; hier ligt het begin van deze, in het moderne Westen geldende opvatting. In de praktijk was deze invloed niet uit te sluiten, werd haar aanwezigheid heel gebruikelijk gevonden en werkte deze zelfs veranderingen in bepaalde wetgeving in de hand. Dit gold binnen de polis Athene; in relaties met andere polis waren juist persoonlijke banden normaal (dynastieke huwelijken; proxenie). Onder de persoonlijke betrekkingen vielen die van verwantschap (waarin de oikos uiteraard van belang was) en van de hetaireiai, vriendschapsnetwerken tussen mannen. En opnieuw wordt het drama aangehaald als voorbeeld van het verrassend grote belang dat in de polis toch openlijk aan de privésfeer werd toegekend.

Humphreys constateert, dat 'het echt lastig is om uit de antieke bronnen af te leiden wat het gezinsleven voor een Athener betekende' (p. 31). Met 'Athener' bedoelt zij de Atheense man, wiens openbare leven van oudsher met de Atheense cultuur werd geïdentificeerd. Vermoedelijk zijn niet alleen de bronnen zelf lastig, maar vormt ook de interpretatieve traditie een belangrijk obstakel. Wanneer daarin openbaar en privé in principe gescheiden worden, kan kritiek dit onderscheid hooguit nuanceren, maar niet weer ongedaan maken.

Steden in Klein-Azië, ca. 300 v. Chr. tot 300 n. Chr.

De oudhistorica Riet van Bremen publiceerde twee artikelen over een gedeelte van haar onderzoek naar de betekenis van vermogende vrouwen in de Hellenistische stedelijke elites.¹⁰ De indrukwekkende en hoogst ongebruikelijke rijkdom die deze vrouwen op eigen gezag konden aanwenden, veelal uit hoofde van bepaalde ambten die zij in de steden bekleedden, was

10. H.C. Van Bremen, 'Women en wealth', in: A. Cameron en A. Kuhrt (eds.), *Images of women in antiquity*. Londen 1983, pp. 223-242; en 'Vrouwen in aanzien: griekse stedelijke elites in de hellenistisch-romeinse tijd', in: *Lampas*, 17, 1984, pp. 46-62.

doorgaans verklaard met de constatering dat de positie van de vrouw zich kennelijk had verbeterd sinds de klassieke tijd. Vaak ook was de stelling geponeerd, dat deze vrouwen de betrokken ambten alleen in naam, en dus niet daadwerkelijk, zouden uitoefenen. Van Bremen laat zien dat beide argumenten, om verschillende redenen, geen steek houden. Daartegenover draagt zij een geheel andere visie aan, waarin zij niet bestrijdt dat vrouwen naar Griekse mentaliteit zich tot de *privésfeer* dienden te beperken, maar aan het begrip '*privésfeer*' zelf een andere betekenis toekent.¹¹ De stedelijke oligarchieën in de betrokken periode, evenals die van bepaalde Italiaanse steden in de Renaissance bijvoorbeeld, beschouwden de stad als het *privé-terrein* van hun eigen, kleine kring van families. Onderlinge huwelijken en vererving hielden deze vorm van plutocratische familie-heerschappij in stand. De andere stadsbewoners, van hun kant, aanvaardden deze situatie gretig; deze bood hen verzorging en bescherming tegen nog ingrijpender machten van buiten, zoals het centraal gezag in Rome. De paternalistische, dan wel maternalistische toonzetting van het wél-doen aan de stadsbewoners werd door dezen geaccepteerd als waren zij de afhankelijke kinderen van hun rijke beschermers. De ambten die de dames in kwestie vervulden waren alle stedelijke ambten, waarin geen directe politieke of militaire bemoeienis was vereist, noch een beroep werd gedaan op grote mobiliteit, zoals het vervullen van gezantschappen naar de Romeinse keizer. Met andere woorden, deze vermogende vrouwen oefenden binnen de gehele stad allerlei wél-doende en ambtelijke functies uit – waarvoor een grote rijkdom nodig was – en bleven daarbij binnen de *privésfeer*: een *privésfeer* die zodanig was uitgerekt, dat de gehele stad daartoe werd gerekend. De openbaarheid begon, in deze perceptie, ofwel buiten de stadsmuren, ofwel op die terreinen, figuurlijk gesproken, die traditioneel tot de *taakuitoefening* van mannen werden gerekend.

In beide stukken van Van Bremen blijven openbaar en mannen, *privé* en vrouwen met elkaar verbonden, maar alleen de eerste combinatie is exclusief. De stedelijk *privésfeer* was er een van mannen en vrouwen gezamenlijk en de inhoud was zodanig ruim geworden, dat vrouwen daarbinnen grote bewegingsvrijheid genoten en een onmiskenbare prominentie in de vorm van ambten, standbeelden met inscripties, geschenken en andere gebruikelijke eerbewijzen. In tegenstelling met Humphreys' klassieke mate-

11. De opvatting van de betrokkenheid van vrouwen met de *privésfeer* gold in de klassieke periode als de reden om haar persoonlijk bezit te beperken tot de waarde van één medimne graan, hetgeen zeer weinig is. De gigantische vermogens waarover dames uit de Hellenistische elites op eigen gezag beschikten, staan hiermee in merkwaardig contrast.

riaal is het bovendien niet erg moeilijk een voorstelling te vormen van de betekenis, die het privéleven voor de (aanzienlijke) mannen innam. Het openbare leven lijkt gereduceerd te zijn tot een externe schermutseling met de wereld buiten de stad, die werd aangegaan om het welvaren van de, veel meer als essentieel ervaren, privéwereld te garanderen. En hoewel Van Bremen nadrukkelijk de termen 'openbaar en privé' in haar interpretatie benut, leidt haar onderzoek tot een ander perspectief. De termen beginnen hun gebruikelijke betekenis te verliezen: hun inhoud verandert, de hiërarchie wordt omgekeerd, en de associatie van de seksen met elk van beide sferen krijgt een ambivalent, haast toevallig aanzien.

Montaillou rond 1300

Humphreys constateerde dat het bijzonder moeilijk is greep te krijgen op de inhoud, betekenis en invloed van het begrip oikos en daarmee ook op de verhouding openbaar-privé in klassiek Athene. Een vergelijking met de Mediterrane samenleving in andere perioden zou misschien een en ander kunnen verhelderen. Emanuel Le Roy Ladurie wijst in zijn *Montaillou* zelf op de grote overeenkomst tussen de Pyrenese ostal en de Griekse oikos als basiseenheid van de samenleving.¹² Toch zijn er ook wezenlijke verschillen tussen de structuur van het dorp Montaillou rond 1300 n.C. en de grote stad Athene in de klassieke tijd. Er is bijvoorbeeld geen equivalent te vinden in Montaillou voor het idee van de polis. In Montaillou zelf is met het blote oog nauwelijks een scheiding tussen openbaar en privé waar te nemen. Er is wel een duidelijke arbeidsverdeling naar sekse, maar die wordt amper geaccentueerd door een ruimtelijke scheiding.¹³

Rondom de besloten gemeenschap van Montaillou ligt een uitgestrekte, onbegrensde ruimte. Over de toppen van de Pyreneeën bewegen zich de herders met hun kudde in het vaste ritme, dat door de seizoenen wordt bepaald: de zogenaamde 'transhumance'. De afhankelijkheid van de seizoenen, alsmede de verwantschapsrelaties van de herders met de dorpe-

12. E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Parijs 1982². De ostal behelst, evenals de oikos, de woning van de familie-eenheid, alsmede de mensen, het land en overige bezittingen.

13. De verwantschapsorganisatie is nog nauwelijks opgehelderd. Vernoeming en vererving verlopen meestal in de mannelijke, maar soms ook wel in de vrouwelijke lijn. Locale machtsuitoefening berust in hoge mate op het bezit van de ostal, en wordt ondersteund dan wel door kruist door invloedslijnen die de grenzen van de ostal overschrijden. Naar mijn idee sluit Montaillou zeer goed aan bij een Europese tendens die localiteit van groter belang acht dan lineariteit. Zie *Het gezin in preindustriële Europa*, 1987, door doctoraalstudenten van de SRR Geschiedenis, o.l.v. het Vrouwengeschiedenisproject Sekse en Cultuur, RU Groningen.

lingen verbinden de herders met de ostals. Toch vormen zij een gemeenschap, een 'subcultuur' op zichzelf, die een belangrijke rol speelt in de ontwikkeling van het kathaarse geloof. De herders vormen een vrijwel exclusieve mannengemeenschap; veelal zijn het mannen die in het erfrechtssysteem van de ostals zonder bezit geraken, terwijl bovendien bepaalde families sterker op deze groep georiënteerd zijn. Hoewel hier sprake is van een ruimtelijk onderscheid, dat ook de seksen verdeelt, kan de wereld van de 'transhumance' niet worden beschouwd als een openbare sfeer ten opzichte van een privé-wereld bestaande uit de ostals van Montaillou.

Tegenover het dorpsniveau, dat geheel uit privésfeer lijkt te bestaan, dringen zich twee machten op die wel de rol van openbaarheid kunnen spelen: de Franse staat en de Kerk, m.n. de Inquisitie. Voor zover de openbaarheid in het algemeen wordt geassocieerd met politieke macht en regulering is deze vorm van openbaarheid geen verrassing. Maar het is de moeite waard om de ontwikkeling van het feodale stelsel naar een meer centrale staat, waarvan de sporen duidelijk in *Montaillou* zijn te vinden, te onderzoeken vanuit de vraag hoe daarmee het karakter van de openbare sfeer verandert. Ruimtelijk gezien hebben Staat en Kerk inderdaad een ander centrum (resp. Parijs en o.m. het bisdom Pamiers) dan de verzameling ostals in Montaillou. Naast een vergelijking met de stadstaat zou het dan ook interessant kunnen zijn de gegevens uit *Montaillou* te bekijken tegen het licht van onderzoek naar het moderne Zuid-Frankrijk.

Een Mediterrane stad, ca. 1970

Het veldwerk van Rayna Rapp (Reiter) vormt hier dankbaar vergelijkingsmateriaal.¹⁴ In Colpied in Zuid-Frankrijk ziet zij inderdaad een nauwe band tussen openbaarheid en mannen, privé en vrouwen. De privésfeer wordt bepaald door de verwantschap met bijbehorende netwerken en speelt zich af in en rondom de huizen. De openbaarheid wordt in de eerste plaats geassocieerd met de landerijen buiten het dorp, dan met scholing en werk buiten het dorp en tot slot met de vertegenwoordiging van de Franse staat.

De volgende thema's trekken vooral de aandacht:

– De mannen- en vrouwensfeer zijn ruimtelijk gezien scherp omljnd; van de openbare gebouwen is de kerk een vrouwen- en het café een mannenterrein. Winkels met voedingsmiddelen horen bij het huizen netwerk, die met landbouwartikelen liggen aan de rand van het dorp. Aan deze ruimtelijke afbakening is zelfs een verdeling van tijd gebonden: wanneer de mannen op

14. R. Rapp Reiter, 'Men and women in the South of France: public and private domains', in: R. Reiter, (ed.) *Toward an anthropology of women*. New York/Londen 1975, pp. 252-282.

weg gaan, staan de vrouwen aan de kant; zijn de mannen uit het zicht, dan wordt de straat het vrouwendomein. Rapp spreekt van een geografie en zelfs van een choreografie (pp. 256-257). De ruimtelijke en seksspecifieke verdeling van openbaar en privé staat aldus gedeeltelijk vast, maar fluctueert naar gelang de tijd.

– Het verwantschapssysteem is organisatorisch sterker dan de groepsvorming op grond van onderscheid in leeftijdsgroepen, klassen en huwelijkse status. Hoewel ook in Frankrijk de patrilineaire vernoeming van staatswege regel is, worden verwantschappen in feite ervaren via de vrouwelijke lijn. Ook vererving, die officieel paritair is, volgt de ongeschreven regels van de streek; mannen laten elkaar de landerijen na, vrouwen erven de huizen. Hier komt een nieuw probleem naar voren wat betreft de openbaarheid: de van staatswege, juridisch vastgelegde verwantschapsstructuur. Deze blijkt nauwelijks enig raakvlak te bezitten met de lokale tradities, die de naar sekse gescheiden sociale functies laat prevaleren in de vererving en zelfs in de vernoeming.

– Mannen en vrouwen respecteren elkaars terrein; het passeren van de grenzen is duidelijk aan bepaalde situaties (bijvoorbeeld feesten) gebonden. Volgens Rapp had de openbaarheid slechts in een bepaalde betekenis een hogere status dan de privé sfeer. Het status- en machtsverschil is, volgens Rapp, het gevolg van de staatsbemoeienis; het is niet de van oudsher bestaande betekenis van agrarische arbeid buiten op de landerijen, maar het nieuwe domein van scholing, werk, militaire dienst, bureaucratie en vergelijkbare ingrepen in zeggenschap en mobiliteit, die de openbaarheid een groter gewicht toekennen.

Maar ligt dan de kern van het probleem in de invloed van de staat, welke historische vorm deze ook heeft, die een openbare van een privéwereld onderscheidt en daarmee tevens de seksenongelijkheid intensiveert? Of wordt hier opnieuw een vooringenomen standpunt bevestigd?

Het klassieke drama

In contrast met de voorgaande auteurs vraagt Helene Foley zich af of het onderscheid tussen openbaar en privé wel enig houvast geeft voor een beter begrip van vrouwen in de (Attische) samenleving.¹⁵ Behalve op het artikel van Rosaldo van 1974 reageert zij ook op dat van Sherry Ortner in *Woman, Culture and Society*.¹⁶ Ortners stelling dat de onderschikking van vrouwen

15. H.P. Foley, 'The concept of women in Athenian drama', in: H.P. Foley (ed.), *Reflections on women in antiquity*. New York/London 1981.

16. S.B. Ortner, 'Is female to male as nature is to culture?', in: *WCS*, pp. 67-88.

aan mannen verklaard zou kunnen worden uit de hiërarchie tussen twee andere begrippen, namelijk cultuur en natuur, was bedoeld als een uitwerking van Rosaldo's voorstel op grond van de theorieën van C. Lévi-Strauss. Ook dit artikel heeft veel discussie opgeroepen.¹⁷

Foley onderzocht beide stellingen aan de hand van het Attische drama, een van de rijkste maar tevens een van de moeilijkst te interpreteren bronnen voor de mentaliteit van klassiek Athene. Haar argumentatie is gebaseerd op een gedetailleerde analyse van zowel tragedies als komedies. In beide genres worden, op heel verschillende manier, de belangen van persoonlijke, vaak gezinsgebonden relaties in conflict gebracht met die van de gemeenschap als geheel. Vooral in de tragedies zijn de vrouwenfiguren vaak geïnterpreteerd als de draagsters van de privé-wereld, en zouden de mannen de normen van de polis vertegenwoordigen. De polis kan, als sociale organisatie, worden beschouwd als de openbaarheid (vergelijk Humphreys), maar ook als cultuur, die zich van de chaotische natuur zou moeten afbakenen. Maar deze constatering is, aldus Foley, te globaal. De dramatische teksten zijn niet toevallig voor meerdere uitleg vatbaar. Zowel de stelling man : vrouw = openbaar : privé, als man : vrouw = cultuur : natuur doen dit materiaal geweld aan. Ook al geven andersoortige teksten een expliciet onderscheid aan tussen openbaar en privé, en brengen zij deze sferen nadrukkelijk met het sekseverschil in verband, dan illustreert het drama dat hiermee de ervaringen en mogelijkheden bij lange na niet waren uitgeput.

Resumé

Bij herlezing valt direct op, dat geen van de onderzoekers een definitie geeft van openbaar en privé. Humphreys zoekt naar de inhoud van de termen oikos en polis, maar veronderstelt eigenlijk dat deze twee begrippen vrijwel met privé en openbaar samenvallen; op zichzelf een voor de hand liggende gedachte, maar tevens illustratief voor het probleem. Evenmin stellen de onderzoekers – met Foley min of meer als uitzondering – zich de vraag, of de seksen inderdaad op de gebruikelijke manier aan beide sferen zijn toebedeeld; het onderzoek betreft steeds interpretaties dan wel marginale wijzigingen van deze verdeling. Daarom geef ik hier eerst een thematische schikking van de resultaten.

17. Zie voor een grondige kritiek bijv. C.P. MacCormack, 'Nature, culture and gender: a critique', in: C.P. MacCormack en M. Strathern (eds.), *Nature, culture and gender*. Cambridge 1980, pp. 1-24.

Openbaar en privé zijn in de eerste plaats sterk geassocieerd met *ruimten* in de letterlijke zin. De scheiding valt dan samen met de grens tussen het huis en de ruimte daarbuiten. Maar deze grens is, zelfs in de Mediterrane culturen, niet scherp aan te geven. De openbaarheid kan tot in het huis een ruimtelijke plaats innemen (Humphreys), het huis of collectief van huizen kan een gehele dorpsgemeenschap omvatten (Montaillou). Maar ruimten bezitten daarnaast figuurlijke betekenissen. Deze zijn wel *in abstracto* te omschrijven, maar blijken een sekse-specifieke inhoud aan te nemen zodra zij een menselijke gestalte krijgen. Van de vrouwenfiguren in het Attische drama wordt verwacht, dat zij de waarden van de privé-wereld vertegenwoordigen (Foley). Toetreding van vrouwen tot de openbare ruimte brengt geen veranderingen in het onderscheid teweeg. Ofwel vrouwen blijven binnen die openbare ruimte een uitzonderlijke positie bekleden, zodat hun aanwezigheid als het ware een private enclave binnen de openbaarheid wordt (Humphreys, Rapp). Ofwel de betekenis van deze interventie is geïnstitutionaliseerd en veroorzaakt evenmin een vervaging van het onderscheid (Rapp, Van Bremen, Foley). Datzelfde geldt voor de rol van mannen in de privé-wereld; zij lijken een deel van de openbaarheid in de vorm van attituden en waarden met zich mee te brengen (Rosaldo 1974; Rapp; Humphreys).

De aard van de gevoelens die als privé of openbaar getypeerd worden verschilt van cultuur tot cultuur: distantie en formaliteit horen bij de Noord-Europese openbaarheid, maar beheersen in vele 'peasant societies' het privé-leven. Een attitude van ouderlijke zorg en beschutting behoort hier tot de privé-wereld, in Hellenistische stadstaten tot de stijl van besturen. In deze voorbeelden is de affectieve betekenis van openbaar en privé al in een andere richting ontwikkeld. Er lijken toch eerder gevoelens van eigenheid tegenover buitenstaanders een belangrijke rol te spelen, dan opvattingen, die nog op ruimtelijkheid zelf, gemarkeerd door de grens van het huis, betrekking hebben.

Valt het onderscheid dan toch het best te relateren aan dat tussen *mannen en vrouwen*, wellicht als *vaders en moeders*? Ook deze benadering levert geen eenduidig resultaat op. Persoonlijke, informele, affectieve banden zijn in de openbaarheid van groot belang (geweest) tussen mannen onderling (Humphreys; Rapp), terwijl vrouwen daartegenover een eigen wereld vormen. In dit opzicht leven mannen en vrouwen in aparte sferen, die niet noodzakelijk met de scheiding tussen openbaar en privé samenhangen. In het algemeen worden te veel uitzonderingen geconstateerd op de regel, dat openbaar met mannen en privé met vrouwen gelijk te stellen zouden zijn (voor Athene: Foley). En zodra we denken aan *verwantschapsrelaties*

is een rigoureuze seksenscheiding niet vol te houden. Al zijn verwantschapssystemen onderling nog zo verschillend, mannen en vrouwen zijn daarbinnen systematisch met elkaar verbonden. Juist in termen van verwantschap is er geen duidelijk verschil aan te brengen tussen hetgeen privé en hetgeen openbaar zou zijn: het betreft de openbaarheid van de privé-organisatie, of omgekeerd.¹⁸ Het elementaire sekseverschil binnen verwantschapssystemen berust op het biologisch sekseverschil, namelijk de capaciteit van vrouwen om kinderen te baren. Maar dit vermogen is niet direct gelieerd aan de organisatie van privé en openbaar, tenzij we daar al van uitgaan (vergelijk Rosaldo, 1974; de zwangerschap is daar vervangen door de betekenis van de lactatie, juist omdat het baren op zichzelf geen afdoende implicaties heeft voor de sociale organisatie).

Naast de ruimtelijke betekenis, met alle brede associaties van dien, is ook een *economisch* en een *politiek* element naar voren gekomen in de organisatie van openbaar en privé. Dat is heel duidelijk het geval in Montailou; op een bijzondere en min of meer indirecte manier voor het leven van stedelijke elites (Van Bremen); als bron van het enige duidelijke machts-overwicht van openbaar over privé in contemporain Zuid-Frankrijk (Rapp). Moet dan toch vooral worden gezocht naar een grootschalige markteconomie, of naar een centrale staat, om te begrijpen hoe een 'openbaarheid' in contrast met een 'privésfeer' wordt ontwikkeld? Maar hoe grijpen deze processen dan in op het sekseverschil, dan wel vica versa? Als verbindende factor wordt dan gedacht aan *sociale rollen*, al of niet naar klasse en status nader ingevuld. Mannelijkheid, openbaarheid en status kunnen direct op bepaalde beroepsgroepen worden betrokken (Montaillou: herders en kathaarse leiders enerzijds, de Kerk anderzijds; vergelijk ook Rapp). Maar waterdicht is dit onderscheid weer niet. De aristocratie onderscheidt zich in menig opzicht van de rest van de bevolking, ook in de toebereiding van sociale rollen aan mannen en vrouwen (Foley, Van Bremen, Montaillou). Arbeidsverdeling naar sekse kan het status-verschil op allerlei manieren doorkruisen; van hoog tot laag wordt door vrouwen gesponnen en geweven, al of niet voor de sier. Maar wanneer geconstateerd wordt dat vrouwen in overgrote meerderheid hun arbeid in en om het huis verrichten, en dat deze stand van zaken te maken heeft met de scheiding tussen openbaar en privé, wat vormt dan de voorwaarde tot wat? Hoe verklaart deze beperkte actieradius een eventueel verschil in status van de arbeid? De

18. We kunnen speculeren hoe zij verder geredeneerd zou hebben, zeker wanneer zij zich had verdiept in auteurs als bijv. Foucault. Deze was echter in 1980 nog nauwelijks in de VS doorgedrongen, althans niet in de antropologische wereld waarbinnen Rosaldo voornamelijk haar materiaal zocht.

symbolische betekenis kan zelfs op het gehele domein van deze stad betrekking hebben en leiden tot de verwerving van openlijke status en invloed onder het motto van typisch vrouwelijke deugdzaamheid (Van Bremen). Sociale rollen kunnen niet volledig worden verklaard door het sekseverschil, en evenmin door de scheiding tussen openbaar en privé. Volgens de psychoanalytische benadering is de invloed van het sekseverschil niet beperkt tot het aanleren van sociale rollen alleen. In deze opvatting is het sociaal-culturele seksenonderscheid het resultaat van de intrapsychische ontwikkelde interpretatie van het sekseverschil. Rosaldo maakte in 1974 een strategisch sterke manoeuvre; zij zag in dat de argumentatie over de sociale status van vrouwen alleen doorbroken kon worden met een benadering, die het sociale seksenonderscheid als gevolg en niet als oorzaak zou beschouwen. Maar haar opzet bleef uiteindelijk ineffectief, en niet alleen omdat de definities van openbaar en privé in grote trekken dezelfde bleven als daarvoor. Sociaal-politieke en intrapsychische verklaringen van het sekseverschil zijn moeilijk in één systeem te brengen, juist omdat zij als theorieën elkaar wederzijds als oorzaak en gevolg definiëren.

Uit deze opsomming kunnen we het volgende concluderen:

- ofwel elke onderzoeker hanteert een eigen interpretatie van openbaar en privé; er zijn dan op het niveau van interpretatie talloze vormen van openbaar en privé die onderling weinig meer gemeen hebben dan hun terminologie en die een willekeurige relatie bezitten tot de historische werkelijkheid;
- ofwel er zijn in de historische werkelijkheid talloze vormen van openbaar en privé, die onderling weinig meer gemeen hebben dan de terminologie waarin over deze situaties gesproken wordt. Deze stand van zaken zou kunnen verklaren, waarom de termen openbaar en privé doorgaans vaag zijn gebleven en niet duidelijk gedefinieerd worden. De vaagheid vormde een voorwaarde tot het gemeenschappelijk gebruik van de termen. Zodra een onderzoeker streeft naar een scherpe definiëring, *die niet al een sekse-specifieke connotatie heeft*, blijkt het instrumentarium inadequaar, en zelfs eerder een last te zijn.

Rosaldo, 1980

In haar artikel 'Gebruik en misbruik van de antropologie' ondergroef Rosaldo vrijwel alles wat zij eerder had gezegd; eigenlijk handhaafde zij alleen het idee, dat er zoiets bestaat als een openbare en een privésfeer en dat deze voor vrouwenstudies van belang zijn. Bij herlezing maakt dit stuk op mij de indruk niet voltooid te zijn; het geeft een momentopname in een gedachten-

gang die nog in ontwikkeling is. Haar openingszin geeft hiervan blijk: 'Dit artikel gaat over vragen'. Later blijkt wat zij met deze opmerking bedoelde: er is geen gebrek aan gegevens over vrouwen, en zelfs niet aan een duidelijker articulatie van de ervaringen van vrouwen, maar aan vragen die aan de complexiteit van het begrip 'seks' (of 'geslacht') recht kunnen doen. Concepten, die de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid al als gegeven zouden beschouwen, zouden zelf juist het object van analyse moeten worden. Zo ook de termen openbaar en privé.

Het artikel bevat de volgende hoofdlijnen:

- Er moet niet worden gezocht naar universeel geldige concepten. Dat geldt a fortiori voor binaire concepten, die onvermijdelijk het onderscheid tussen de seksen accentueren en continueren en dus niet kunnen verduidelijken hoe dit onderscheid tot stand wordt gebracht. Binaire concepten wekken voorts de schijn van gelijkwaardigheid; in feite gaat het om hiërarchische begrippen die ongelijkheid structureren en rechtvaardigen.
- Wanneer we de openbare en de privésfeer handhaven als begrippen, dan moeten we ons realiseren dat het *begrippen* zijn waarmee wij ordening willen aanbrengen. Dat geldt ook voor 'scheiding'; de sferen zijn niet zo gescheiden in de werkelijkheid (ze vormen immers samen de gehele samenleving) als door het concept wordt gesuggereerd. In het zoeken naar deze gescheidenheid van sferen blijven wij erfgenamen van de 19de eeuw, waarin de scheiding tussen de sferen en de toewijzing van mannen en vrouwen naar ieder van deze een dogma was. Ons begrippenapparaat is in beangstigende mate bepaald door deze 19de-eeuwse opvatting; het is juist de uitdaging om een visie te creëren die de kracht van dit wereldbeeld ondermijnt. In zo'n visie zou de formatie van seksenonderscheid als thema centraal moeten staan. Dit thema zou dan uitgewerkt kunnen worden door de relatie met voorstellingen van openbaar en privé en andere vormen van onderscheid te onderzoeken. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren dat onderscheid in feite hetzelfde is als ongelijkheid.

In deze tekst schenkt Rosaldo veel meer aandacht aan het probleem 'macht' dan in die van 1974, waar het machtsverschil als gegeven optreedt om vervolgens op een afstand gehouden te worden. De gedachte dat een vermindering van de scheiding der sferen ook tot een verzwakking van het (machts)onderscheid tussen de seksen zou leiden, is zij kennelijk als een illusie gaan beschouwen. Macht is niet te elimineren, maar moet worden erkend als een factor op zichzelf. Ook het sekseverschil wordt op verschillende manieren tot stand gebracht en valt niet tot de scheiding der sferen terug te brengen. Daarentegen zijn thema's als lichamelijke en de fantasieën daarover, die in de psychoanalytische theorie zo'n essentiële plaats in-

nemen, in de tekst van 1980 opvallend afwezig. Het lijkt erop of zij niet meer weet waar zij het biologisch sekseverschil zal plaatsen, nu het niet meer veilig in de scheiding der sferen kan worden ondergebracht.¹⁹

Gezien het proces waarin haar gedachtengang zich nog bevond, is het wel voorstelbaar, dat Rosaldo niet is toegekomen aan een eigen herziening van het begrip 'vrouwenonderdrukking'. Deze lacune wordt geïllustreerd met het feit dat zij geen nieuwe interpretatie heeft geboden van de termen 'openbaar' en 'privé'. Met andere woorden, in het voorstel van 1980 zijn openbaar en privé wel met het sekseverschil verbonden, maar de manier waarop moet het doel van onderzoek zijn. Er is geen duidelijke derde factor meer die de relatie tussen beide begrippenparen kan verduidelijken, integendeel. Er zal een grote verscheidenheid aan factoren zijn die, afhankelijk van cultuur en periode, de relaties tussen vele elementen tesamen structureren tot het sekseverschil.

In al zijn vaagheid is dit artikel constructief en inspirerend; het is inmiddels een klassiek discussiestuk geworden. Toch wil ik nog enige aandacht schenken aan de mogelijke redenen van deze vaagheid. In vergelijking met de tekst van 1974 zet Rosaldo zich hier ook op een andere manier af tegen de wetenschappelijke tradities in haar vak. Kort gezegd kritiseert zij in het eerste stuk de geringe aandacht voor vrouwen, alsmede de vanzelfsprekende marginaliteit en onderschikking die vrouwen in deze tradities wordt toegeschreven. In het tweede artikel geeft zij haar onbehagen aan over de de begrippen en denkkaders van het vak in zijn algemeenheid; inderdaad, haar stuk gaat 'over vragen'. Is de antropologie überhaupt bereid en in staat geweest een instrumentarium te scheppen dat op zichzelf neutraal genoeg was om het probleem van het sekseverschil te kunnen analyseren? Zij probeert aan te geven dat de (mens)wetenschappen concepten hebben voortgebracht die zelf al zo sekse-specifiek zijn, dat daarmee ook de macht zelf al in het instrumentarium is opgenomen. Vanuit dit wantrouwen wordt het begrijpelijk dat zij niet kan aangeven hoe zij de inhoud van openbaar en privé zal omschrijven zonder dat deze al seksspecifieke kenmerken zal vertonen. Met andere woorden, in dit artikel doet zij over de werkelijkheid nauwelijks meer uitspraken, maar concentreert zij zich volledig op de uitspraken die over die werkelijkheid worden gedaan.

19. Hoe sterk dat eveneens het geval was in Noord-west-Europa in de 19de eeuw, dus tijdens de zogenaamd extreme scheiding tussen openbaar en privé, blijkt uit de studie naar de Nederlandse verwantschapsorganisatie: S. Sevenhuysen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland, 1870-1900*. Amsterdam 1987.

De plaats van het probleem in de wetenschap

Een belangrijk gedeelte van Rosaldo's artikel van 1980 is gewijd aan de antropologische tradities en hun achtergronden in de 19de eeuw. Zij wil laten zien, dat het hele conceptuele raamwerk waarbinnen de antropologie zich ontwikkeld heeft, de mentaliteit weerspiegelt van het Victoriaanse tijdperk, met alle seksistische (en etnocentrische) implicaties van dien. De scheiding tussen openbaar en privé, die in de vorige eeuw van zo groot belang werd gevonden, zou aldus onvermijdelijk haar stempel drukken op de manier waarop tot op heden de seksen en hun betrekkingen tot de openbaarheid en de privéwereld konden worden voorgesteld. Op zichzelf ligt de gedachte voor de hand, dat opvattingen over de identiteiten van de seksen in de verschillende wetenschappen zijn opgenomen en verwerkt. Maar de mate waarin dat het geval is, verdient wel zorgvuldige aandacht.

Verschillende auteurs hebben de laatste jaren, al of niet reagerend op Rosaldo, vergelijkbare ideeën naar voren gebracht. In de meest verstrekkende zin valt hierbij te denken aan Foucault; want wat Rosaldo in eigen woorden wil verdedigen is, meen ik, nu korthedshalve te benoemen als vertooganalyse. Foucaults *Geschiedenis van de seksualiteit* beargumenteert dat in de tweede helft van de 18de eeuw een nieuwe voorstelling van de seksualiteit tot stand werd gebracht, die daarmee ook een nieuwe interpretatie van het sekseverschil in het leven riep.²⁰ In dezelfde periode, waarin volgens de hier genoemde auteurs de basis werd gelegd voor onze Westeuropese voorstellingen van sekse, zijn eveneens de (mens)wetenschappen gegrondvest als de wetenschappen in hun huidige vorm.²¹ Dat betekent dat de wetenschappen geen instrument zijn geweest om het probleem van het sekseverschil te onderzoeken, maar zelf een actieve factor in de vormgeving van het sekseverschil zijn geweest en gebleven. Pas sinds de laatste tien à vijftien jaar tekenen zich de contouren af van mogelijk ver-

20. Van invloed van Foucault op Rosaldo is, meen ik, geen sprake, al verscheen *La volonté de savoir* (Parijs 1976) vier jaar voor haar artikel, zie noot 18.

21. Jean Grimshaw, een engelse filosofe, concludeert dat de arbeidsverdeling naar sekse, geïntensiveerd door de (welke?) scheiding tussen openbaar en privé, pas werkelijk een probleem werd toen mannen- en vrouwenactiviteiten werden voorgesteld als en zo veel mogelijk veranderd in complementaire, exclusieve levenssferen. Deze gingen een ruimtelijke, een psychologische, een lichamelijke en een verrijkende culturele component omvatten. Deze voorstelling van mannelijkheid en vrouwelijkheid ziet zij, onder meer in navolging van J. Bethke Elshtain, in de loop van de 18de eeuw ontstaan. Zie: J. Grimshaw, *Feminist Philosophers: women's perspectives on philosophical traditions*. Alyesbury 1986, pp. 70-73; J. Bethke Elshtain, *Public man, private woman. Women in social and political thought*, Oxford/Princeton 1981.

strekken veranderingen. Van deze veranderingen maken vrouwenstudies een integraal deel uit.²²

Dit zijn nog slechts tentatieve aanwijzingen. De vraag hoe de verschillende wetenschappen bepaalde sekse-identiteiten veronderstellen en deze incorporeren in het gehele skelet waarop zij zijn gebouwd, heeft beoefenaars van vrouwenstudies van begin af aan beziggehouden en blijkt alleen maar méér vragen op te roepen – zie ook Rosaldo's openingszin.²³ Een voorstel voor een hernieuwde discussie over de scheiding tussen openbaar en privé zal uit deze constatering ook conclusies moeten trekken en dat betekent voor een groot deel: opnieuw beginnen.

Voorstellen voor verder onderzoek

Het begin kan wellicht een aanknopingspunt zijn. Aanvankelijk moest het concept een kader bieden ter verklaring van seksenongelijkheid zonder een exclusief biologistische opvatting van het sekseverschil te aanvaarden. In veel opzichten komen het sekseverschil en de scheiding tussen openbaar en privé inderdaad met elkaar overeen: mannen en vrouwen zijn verschillend, maar de betekenis van het verschil is cultureel bepaald. De meeste samenlevingen kennen een soort openbaarheid en privésfeer, maar de inhoud en betekenis lopen eveneens sterk uiteen. De kracht van de manoeuvre was aldus gebaseerd op een *analogie van binaire concepten*. Maar de ene combinatie van termen verduidelijken met behulp van de andere is het stellen van een vergelijking met twee onbekenden. De combinaties zijn immers maar zeer ten dele vergelijkbaar. Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn evenals

22. Grimshaw contrasteert deze ontwikkeling met uitspraken van Plato en Aristoteles, die weliswaar het sekseverschil bespreken, maar in minder alomvattende termen dan in de 18de eeuwse mentaliteit gebruikelijk werd. Deze interpretatie lijkt mij te eenzijdig; de visies en terminologieën van beide klassieke filosofen zijn veel sterker ingebed in sociaal-culturele tradities dan Grimshaw vermoedt.

23. Een analyse van natuurwetenschappelijke vooronderstellingen die Rosaldo's bevindingen bevestigt, biedt L.J. Jordanova, 'Natural facts: a historical perspective on science and sexuality', in: McCormack en Strathern, *Nature, culture and gender*, pp. 42-69; zie voor de ontwikkeling van de geschiedwetenschap en de antropologie ten aanzien van de betekenis van vrouwen in het historisch proces: Pomata, 'La storia delle donne'; zie over de plaats van de geschiedschrijving van vrouwen, in het bijzonder van de klassieke oudheid, binnen de (oude) geschiedenis in het algemeen: J. Blok, 'Sexual Asymmetry. A historiographical essay', in: J. Blok en P. Mason (eds.): *Sexual Asymmetry. Studies in Ancient Society*. Amsterdam 1987, pp. 1-57. De essentiële rol die vrouwenstudies vervullen in het deconstructionisme in de literatuurwetenschap wordt beschreven door J. Culler, *On deconstruction. Theory and criticism after structuralism*. Londen 1983, pp. 42 e.v.

openbaar en privé culturele creaties, maar voor het lichamelijk sekseverschil is geen equivalent te vinden in de openbaar-privé combinatie. Dat wil zeggen, het lichamelijk sekseverschil vormt een gegeven dat in vrijwel elke voorstelling van sekse-identiteit een plaats krijgt; een vergelijkbaar element is in de openbaar-privé organisatie niet aanwijsbaar.²⁴ Het is dus in principe onmogelijk om het hele verschijnsel sekse te ondervangen met het onderscheid tussen openbaar en privé.

Rosaldo probeerde in 1980 het debat los te weken uit zowel de binaire concepten als de daaraan verbonden analogieën en een, nog tentatief geformuleerd, voorstel te doen om een samenleving te onderzoeken als een structuur van ongelijkheden. Dit kan in verschillende richtingen worden uitgewerkt.

Eén daarvan is een breed opgezet programma dat door Joan Wallach Scott is voorgesteld.²⁵ Zij onderscheidt vier aspecten waarmee het begrip 'gender' ('sekse') geanalyseerd kan worden: de wereld van de symboliek, de brede ideologische concepten die de betekenissen van de symboliek bepalen, politieke en sociale instellingen, en de subjectieve ervaringswereld. In samenhang met elkaar moeten deze een interpretatie bieden van zowel de culturele opvattingen en effecten van het sekseverschil als van de machtsrelaties die daarin betrokken zijn. Openbaar en privé nemen in haar voorstel geen specifieke plaats in. Dat lijkt mij niet toevallig, omdat zij probeert aan iedere polaire systeembouw te ontkomen. Bovendien geeft Scott met nadruk aan dat het zwaartepunt bewust verlegd moet worden naar het niveau van de interpretatie; ook zij streeft naar een grotere afstand tussen uitspraken en werkelijkheid.

Wanneer aan de begrippen openbaar en privé echter opnieuw een functie in de analyse wordt toegekend, zou een bewust gebruik van analogie tussen seksenonderscheid en binaire concepten toch vruchtbaar kunnen zijn. Deze opzet, om de polariteit van zijn vanzelfsprekend aanschiijn te ontdoen, kan zich laten inspireren door psychoanalytische opvattingen, hetgeen Rosaldo en Scott eigenlijk wilden vermijden. Ik denk daarbij aan de –

24. Je kunt daar natuurlijk wel naar zoeken. Zo kan bijvoorbeeld de plaats van een nieuwe gezinseenheid ten opzichte van het collectief zo'n betekenis worden toegemeten. Termen als virilocaliteit, uxorialiteit en dergelijke, die aangeven op welke manier de nieuwe eenheid zich ten opzichte van de bestaande een identiteit aanmeet, zouden in dit kader kunnen worden geanalyseerd. Maar dan is al *a priori* beslist dat deze localiteit de aard van de privé-sfeer zou uitmaken. Is dat een keuze, die beter te beargumenteren is, en zou deze inderdaad vergelijkbaar zijn met de functie die aan het lichamelijk sekseverschil wordt toegekend?

25. J. Wallach Scott, 'Gender: a useful concept of historical analysis?' in: *American Historical Review*, 91, 1986, pp. 1053-1075.

zeer globaal geformuleerde – stelling dat het ontwikkelen van twee sekse-identiteiten altijd een residu achterlaat, namelijk van de niet vervolgde bi-seksuele oriëntatie en almachtsfantasie, en dat deze formatie dus gepaard gaat met kosten die ergens in de loop van het constructieproces zijn terug te vinden. Het is juist dit residu dat Rosaldo niet heeft onderkend. Zij lijkt gezocht te hebben naar een niet-polair gedacht systeem, dat toch het probleem van het culturele sekseverschil en de daarin betrokken macht naadloos zou kunnen vatten. Het bezwaar van binaire systemen berust mijns inziens niet alleen in de *twee*-poligheid of de verkapte hiërarchie, maar vooral in de ogenschijnlijke volledigheid waarmee een dualistisch systeem – hoe uitgewerkt ook – de werkelijkheid zou kunnen dekken. Deze analogie zou kunnen betekenen dat, ten eerste, in plaats van een geponeerde scheiding tussen de sferen een *scheidingsproces* wordt onderzocht. Ten tweede moet worden gezien in welke sferen (plaats, inhoud, vorm, doelstelling) de samenleving wordt verdeeld. Ten derde betekent het, dat een mogelijke prominentie van *twee* sferen tegen de achtergrond van dit proces contour krijgt, zodat, ten vierde, de veelvuldig geconstateerde verschijnselen die zich niet in de scheiding van deze twee sferen laten onderbrengen, naar voren worden gehaald en een erkende plaats kunnen krijgen binnen de organisatie als geheel. Daarna kan een vergelijkbare procedure worden gevolgd ten aanzien van de rol van vrouwen/vrouwelijkheid en mannen/mannelijkheid in verhouding tot de omschreven sferen. Hier kan het voorstel van Scott bijzonder nuttig zijn. De associatie van een sekse met een van de omschreven sferen zal, vermoedelijk, altijd slechts een gedeeltelijke relatie tussen beide elementen laten zien.

Dit voorstel is beslist omslachtig, maar ook in dit opzicht kunnen vermoedelijk hoge kosten niet worden vermeden. De theorieën in verschillende takken van vrouwenstudies worden steeds meer gecompliceerd en verfijnd en dat ligt, gezien de omvang van de vraagstellingen, ook wel voor de hand. Het wordt steeds moeilijker om de groeiende theoretische omkleeding gestalte te geven met empirisch materiaal, waaraan de vragen weer kunnen worden getoetst. Het onderzoek naar de scheiding tussen openbaar en privé vormt daarvan een illustratie.

Fia Dieteren

Een eigen tehuis in het land der vreemdelingschap

Privé en openbaar in het leven van Nellie van Kol*

In 1886 bundelde Nellie van Kol-Porrei (1851-1930) een aantal sprookjes, gedichten, beschouwingen en reisverhalen, die ze voor haar huwelijk geschreven had, tot een boek getiteld '*Schetsen en Fragmenten*'. Bij een aantal van deze verhalen plaatste zij een voetnoot. Zo staat onderaan bladzijde 173 in kleine letters te lezen: 'Van dit plan (om een vulkaan te beklimmen – *F.D.*) is niets gekomen. Kort nadat ik bovenstaand reisverhaal schreef veranderde ik van werkkring. In het "land der vreemdelingschap" vond ik een eigen *tehuis* en in de plaats van het zeldzame genot der natuur trad blijvend huiselijk geluk.'¹

Nellie van Kol had dit reisverslag geschreven in januari 1883. Zij heette toen nog Marie Porrei. Alleen haar publikaties ondertekende ze toen met Nellie. Met de 'verandering van werkkring' bedoelt zij haar huwelijk met Henri Hubert van Kol in juli van dat jaar. Deze gebeurtenis bracht, getuige deze opmerking van enkele jaren later, ingrijpende veranderingen in haar leven. Door het gebruik van woorden als 'in plaats van' maakt Nellie duidelijk, dat er volgens haar sprake is van een rigoureuze scheiding tussen haar leven voor en na haar huwelijk. Hoe ingrijpend deze gebeurtenis was, blijkt vooral uit de passage 'in het "land der vreemdelingschap" vond ik een eigen *tehuis*'. Nellie verbleef van 1875 tot 1892 in Nederlands-Indië, met als onderbreking de jaren 1884-1886, toen ze met haar man op Europees verlof was. Reden genoeg wellicht om vreemdelingschap te interpreteren als: je vreemdeling voelen, leven in een ander land dan waarin je bent geboren en opgegroeid. De aanhalingstekens suggereren echter een diepere, 'dubbelzinnige' betekenis. Dit idee wordt ondersteund door het feit dat juist de uitdrukking 'het land der vreemdelingschap' vaak wordt gebruikt als omschrijving voor de wereld als geheel 'met de oudtestamentische bijgedachte aan onderdrukking en vijandschap'.² Het is zeker niet denkbeeldig dat ook Nel-

* Met dank aan Inger van Dongen.

1. Nellie, *Schetsen en Fragmenten*, Leiden (E.J. Brill) 1886, p. 173.

2. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden (Nijhoff), 1987, deel 23, kolom 405.

lie aan deze bijbelse betekenis van de woorden gedacht heeft. In de jaren voor haar huwelijk had zij zich uitgebreid in het christelijk geloof en de bijbel verdiept. Tegen deze achtergrond is het heel goed mogelijk dat 'land der vreemdelingschap' niet zozeer betrekking heeft op haar leven als Europese in Azië, maar eerder een metafoor is voor haar leven vóór het huwelijk, als gouvernante, zonder eigen huis, ver van haar familie. Deze interpretatie wordt mijns inziens ondersteund door het feit dat Nellie schrijft dat 'het zeldzame genot der natuur' (zij bedoelt haar bergtochten e.d.; deze maakte ze alleen vóór haar huwelijk – *F.D.*) plaats maakt voor het 'blijvend huiselijk geluk' daarna.

Hoe alomvattend de scheiding tussen het leven als ongehuwde vrouw en het bestaan als gehuwde vrouw voor haar was, blijkt uit het feit dat Nellie deze scheiding niet alleen in activiteiten en ruimte (reizen in de natuur versus werken in huis) maar ook in emoties (genot versus geluk) en de intensiteit daarvan (zeldzaam versus blijvend) tot uitdrukking bracht. Dit alles roept de vraag op, waarom er voor Nellie zo'n groot onderscheid was tussen haar leven vóór en na haar huwelijk en ook of de verandering die het huwelijk voor haar bracht in werkelijkheid zo eenduidig is geweest als zij hier suggereert.

Voor een antwoord op deze vragen moet niet alleen de aard van de persoon maar ook van de tijd waarin zij leefde in ogenschouw genomen worden. In het kader van dit artikel wil ik mij op het laatste concentreren.

De scheiding privé-openbaar: ideaal en werkelijkheid

De tijd waarin Nellie opgroeide – zij werd geboren in 1851 – wordt beschouwd als een periode waarin 'de scheiding tussen de sferen privé en openbaar en de toewijzing van mannen en vrouwen naar ieder van deze een dogma was.'³ Daarbij wordt privé geassocieerd met activiteiten van reproductieve aard, vaak uitgevoerd in huis of in de directe omgeving daarvan en met een accent op affectieve en verwantschapsrelaties. Openbaar staat voor activiteiten in de productieve sfeer, meestentijds uitgevoerd in een ruimte afgescheiden van het huis en vaak niet in de directe omgeving daarvan en met een accent op zakelijke belangen en politieke relaties. Volgens het 19de-eeuwse dogma dient het leven van vrouwen zich vooral in de privé-sfeer af te spelen, dat van mannen vooral in de openbare sfeer. In werkelijkheid zullen deze sferen niet zo strikt gescheiden zijn geweest en zullen som-

3. Zie het artikel van J. Blok in dit nummer, pp. 241-262.

mige vrouwen (en mannen) zich meer tot de hun toegewezen sfeer beperkt hebben – en hebben kunnen beperken – dan anderen. Onderzoek naar het leven van vrouwen (en mannen) die in deze tijd leefden, kan enerzijds aantonen hoe deze sferen *in werkelijkheid* met elkaar verstrengeld waren⁴ en kan anderzijds duidelijk maken dat *het dogma* van de scheiding van sferen invloed had op de manier waarop deze vrouwen (en mannen) hun leven ervaren hebben. Zo kan ik aantonen dat in het leven van Nellie van Kol – voor en na haar huwelijk – elementen uit de privé- en openbare sfeer door elkaar heen liepen. Moeilijker – maar mijns inziens ook interessanter – is het om aan de hand van haar geschriften na te gaan hoe zij het dogma van de scheiding der sferen in de verschillende fasen van haar leven ervaren heeft.

In de volgende paragraaf beschrijf ik de periode vóór haar huwelijk: na aangetoond te hebben hoe privé en openbaar met elkaar verstrengeld waren, ga ik in op de invloed van het dogma van de scheiding privé-openbaar op haar levenservaring. In de paragraaf daarna behandel ik op dezelfde wijze de periode na haar huwelijk.

Marie Porreij in het land der vreemdelingschap

In 1871 begon Marie Porreij met lesgeven op een meisjesschool in Baarn. Zij was toen negentien jaar. Haar vader was overleden toen zij veertien was en haar inkomsten als onderwijzeres waren dan ook een belangrijke bron van inkomsten voor het gezin, bestaande uit moeder, broer, half-zusje en grootmoeder. Enerzijds begaf zij zich door haar arbeid – wat betreft activiteit en ruimte – in de openbare sfeer; anderzijds veranderde daardoor ook haar positie in de privé-sfeer binnen het gezin, waar zij in feite de enige kostwinster was. Er is hier dus sprake van een verstrengeling van openbaar en privé.

Enkele jaren later – in 1874 – veranderde Marie Porreij van baan. Ze werd lerares op een Hernhutterskostschool voor meisjes in het Duitse Gnadau. Marie, haar collega's en leerlingen woonden, werkten en studeerden in hetzelfde gebouw, zodat er – wat plaats betreft – geen duidelijke scheiding was tussen privé (vrije tijd) en openbaar (werk en studie). Ook in de persoonlijke contacten liepen privé en openbaar door elkaar: collega's en leerlingen waren tevens vriendinnen, discussies over ambities in de open-

4. Zie o.a.: M. Schwegman, 'Lagen der werkelijkheid. Italiaanse en Nederlandse vrouwen tijdens het interbellum', in: *Tweede Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen 1981, pp. 110-131, vooral p. 124.

bare sfeer (kostschooldirectrice, publiciste) gingen tegelijkertijd over verwachtingen in de privé-sfeer (onafhankelijkheid, moederschap). Overigens bleef in deze jaren Marie's werk een belangrijke bron van inkomsten voor haar familie. Daar kwam ook geen verandering in toen zij in 1875 naar Nederlands-Indië vertrok om er als gouvernante te gaan werken. Ze zou dat werk blijven doen tot haar huwelijk in 1883.

Over Marie's leven in Baarn en Gnadau is weinig bekend. De meeste informatie is van jaren later en erg onbetrouwbaar. Voor haar gouvernante-jaren ligt dat anders; uit deze periode zijn veel brieven (aan haar) bewaard gebleven: een dagboekje over 1883 en publikaties met een sterk autobiografisch karakter.⁵

Van 1876 tot 1880 correspondeerde Marie Porreij met Gerrit Jan Mulder, een oud-professor in de chemie, tevens conservatief politicus, die zij waarschijnlijk had leren kennen via haar familie. Hun briefwisseling is een curieuze mengeling van elementen die met de privé- en openbare sfeer geassocieerd worden, zoals vriendschap en familiebanden enerzijds en werk en carrière anderzijds. Marie noemde hem 'Paatje' en hij sprak over haar als 'mijn meisje', 'mijn kind'. In latere jaren zou Nellie nog regelmatig naar hem verwijzen als haar 'oude vriend'. Anderzijds was hij ook haar mentor, haar leermeester; zijn brieven waren 'cursussen' voor haar, hun correspondentie was haar 'hoogeschool'. Hij adviseerde haar over de aanschaf van een klein laboratorium voor haar natuurkunde-lessen en gaf haar les in natuurkunde, wiskunde, filosofie, latijn enzovoort. Zij vroeg hem ook hoe ze zich moest gedragen in een gemengd gezelschap, hoe ze zich het beste kon opstellen ten opzichte van haar werkgevers en haar leerlingen en of ze op alle eisen van haar moeder – vooral om geld te sturen – moest ingaan. Een steeds terugkerend thema in hun correspondentie was Marie's toekomst: de ene keer suggereerde Mulder dat zij wel kostschoolleidster zou kunnen worden – een idee dat Marie verafschuwde – de andere keer zag hij haar als een tweede George Sand of Frederika Bremer. In ieder geval wachtte haar volgens Mulder 'een grooter toneel dan van huiselijk leven' en wel een loopbaan 'als opvoedster of als openbaar handelende vrouw in letteren of wetenschap of kunst'.⁶ Hun correspondentie was bedoeld om haar daarop voor te bereiden.

5. Het Archief Nellie van Kol bevindt zich op het IIAV.

6. Archief Nellie van Kol, map 6, brief van G.J. Mulder d.d. 17 april 1877. De brieven van Marie Porreij aan Mulder zijn – helaas – niet bewaard gebleven. Mulder stuurde ze terug, samen met zijn eigen antwoord, en Marie verbrandde ze meteen. Omdat Mulder echter heel consentius op elke opmerking en vraag van Marie inging, kunnen we uit zijn brieven afleiden, waar die van Marie over handelden.

Nu was Mulder beslist geen voorstander van deelname van vrouwen aan het openbare leven, integendeel. In zijn beschouwing over 'De Vrouw', die hij schreef in hetzelfde jaar als de bovengeciteerde brief, komt duidelijk naar voren hoe hij dacht over de verhouding tussen de seksen en de positie van vrouwen in de maatschappij: 'De twee helften (seksen – *F.D.*) van dat geslacht (mens – *F.D.*) zijn twee magten, beiden van eigen aard, magten die ook in tal van opzichten niet alleen onderscheiden zijn, maar in zekere mate zelfs lijnrecht tegen elkander overstaan.' Welke 'magt' hij de vrouw toedeelt is duidelijk: 'hare bestemming en haar aard kanten zich lijnrecht tegen allen arbeid, waarbij krachtsinspanning gevorderd wordt. Evenzoo is haar aard gekant tegen bemoeijing in abstracte dingen, en is het beoefenen van wetenschappen volstrekt niet in overeenstemming met het doel, waartoe zij op aarde verschenen is. (...) de kracht ligt bij den man, en de vrouw is geschapen, om hem bij te staan en door zijn bijstand te leven, zooals hij het wenscht en behoeft.'

Dat neemt echter niet weg dat vrouwen voor de vooruitgang van de mensheid altijd onmisbaar zijn geweest. Het is Mulders 'onwrikbaar oordeel' dat 'dat wat er aan beschaving op aarde leeft, daar door de vrouw is gebracht' en 'alle vorderingen in beschaving in den grond van haar uitgaan.' Immers, 'Geene vrouwen op aarde, geen liefderijke verzorging en opvoeding van kinderen; dan ook geen huisgezin, dan ook geen huis, geen vast verblijf, maar een zwervend leven!' Het is de 'roeping' der vrouw 'om het beste op aarde te brengen, te onderhouden en te doen aangroeien, zoodat die aarde voor den man worde eene plaats, waar hij gaarne leeft en werkt, in welk leven en werken zij dan aanschouwt, wat God haar als pligt heeft opgelegd.' Mulder is ervan overtuigd, dat de vrouw zwakker is dan de man en dat zij dat ook hoort te zijn, maar hij waarschuwt voor 'het misbruik, dat de man ligtelijk van zijn kracht maakt' en waarmee hij belet dat de deugden der vrouw tot ontwikkeling komen en zo de vooruitgang van de maatschappij belemmert. De plaats die hij de vrouw toewijst is niet die 'waar men schittert, of waar men op het openbare leven directen invloed uitoefenen kan. De plaats der vrouw aangewezen is eene stillen, nederige, hartelijke, liefderijke.' Het zal duidelijk zijn dat Mulder hier doelt op de rol van de vrouw als moeder: 'Wanneer de vrouw eene waarachtige moeder is, is zij vrouw naar haren aard; maar dan is zij ook moeder en vrouw te gelijk, haar geheele leven door.'⁷

7. *Levensschets van G.J. Mulder, door hem zelf geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven*. Tweede deel. *Fragmenten*. Rotterdam (H.A. Kramers & Zoon) 1881, 'De Vrouw', pp. 215-230.

Mulder verwoordt hier het dogma van de scheiding tussen privé en openbaar als een scheiding tussen de sferen van vrouwen en mannen. In principe dienden alle vrouwen zoveel mogelijk volgens dit dogma te leven, maar in de praktijk kon hiervan worden afgeweken. Bij wijze van uitzondering kon het de ware roeping van een vrouw zijn om haar beschavende invloed in de openbare sfeer tot gelding te brengen. Marie was zo'n uitzondering. Door erop aan te dringen haar roeping voor te laten gaan, hielp hij haar om de hindernissen op de weg naar het schrijfsterschap te overwinnen en zich los te maken van de verlamdende invloed van haar familie.⁸

Wanneer we de briefwisseling tussen Marie Porreij en Gerrit Jan Mulder enkel beschouwen als een onderdeel van de privé-sfeer, gaan we mijns inziens voorbij aan de betekenis van dit contact. In feite maakte Mulder het door zijn brieven mogelijk dat Marie hoger onderwijs genoot – iets wat binnen de bestaande institutionele kaders voor haar vrijwel onmogelijk was geweest – en begeleidde hij haar in de planning van haar carrière als schrijfster. Op die manier speelde Mulder een belangrijke rol in de strijd die Marie moest voeren om haar ambities in de openbare sfeer te verdedigen tegen de eisen die haar familie aan haar stelde. Met zijn ambivalente visie op de positie der vrouw kon Mulder haar tussen die klippen door loodsen.

De dood van Mulder in 1880 was een enorme schok voor Marie. In de daaropvolgende jaren was haar leven, volgens eigen zeggen, een grote chaos.⁹ In deze jaren verschenen ook haar eerste publikaties. Vanaf 1881 schreef zij onder het pseudoniem Nellie in het *Soerabajaasch Handelsblad*. Haar nieuwe contacten in de uitgeverwereld stelden haar in de gelegenheid om een eigen 'kindercourant' op te zetten, waarmee zij hoopte een middel van bestaan, onafhankelijk van het lesgeven, op te bouwen. Vooral haar serie 'Brieven aan Minette' in het *Handelsblad* werd positief ontvangen.

In de later gebundelde *Brieven aan Minette* beschrijft Nellie – in de vorm van fictieve brieven aan haar vriendin en oud-collega kostschoollerares Minette – haar reiservaringen en haar nieuwe omgeving. Brief VII gaat over de huizen in Nederlands-Indië en hun inrichting. De achtergalerij doet haar sterk denken aan 'Grieksche en Arabische vrouwenverblijven. Want de heer des huizes, al is hij thuis, houdt zich doorgaans verre van de achtergalerij'. Nellie zelf komt niet vaak op die achtergalerij: 'Mijn departement

8. Uit de opmerkingen die Nellie in 1913 bij het doorlezen van deze brieven in de kantlijn plaatste, concludeer ik dat Marie Porreij zich door het feit dat haar moeder in de jaren 1870 ongehuwd samenwoonde, gehinderd voelde om een carrière als schrijfster te beginnen. Zij achtte dit alleen mogelijk wanneer zij en haar familie een onbesproken leven zouden leiden.

9. Deze informatie dateert niet uit de tijd zelf, maar is van enkele jaren later (dagboek 1883).

ligt (...) elders'. In de buurt van de bijgebouwen, de bediendenkamers, zijn er voor haar twee logeerkamers gereserveerd als 'slaap- en schoolkamer'. En ze vervolgt: 'Aardig, vindt ge niet? Dáár ben ik châtelaine in het klein, daar kan ik doen en laten wat ik wil, zonder iemand te hinderen of door iemand gehinderd te worden.' Van de beschrijving van de werkelijkheid, stapt Nellie dan opeens over naar een fantasie-wereld. Ze stelt zich voor dat Minette komt logeren. In werkelijkheid heeft ze geen ruimte en gelegenheid om gasten te ontvangen, maar 'In mijn verbeelding bezit ik paleizen'. Hun dagindeling zou er als volgt uitzien: na het ontbijt, wanneer de bedienden en naaisters aan het werk zijn, beginnen zij met eenig handwerk; 'daar- enboven zonder ik eenigen tijd voor de studie af'. In haar paleis woont zij samen met 'oom (...) een man van jaren, ervaring en kunde en altijd gewillig mij, op mijn verzoek, iets mede te delen van zijner schat.' Wanneer Minette weer naar huis is teruggekeerd, doet Nellie 'afstand van huis, hof, bloedverwant en huisbestier om zonder protest terug te keeren tot den alouden toestand van Nellie, de gouvernante'. Deze fantasie is weliswaar geen directe aanklacht, maar indirect wil ze wel laten zien dat ze niet echt tevreden is, want haar brief eindigt met de opmerking: 'De verdichting bestaat (...) daarin, dat ik iets geschilderd heb, dat wezen moest en wezen kon, doch niet altoos is.'¹⁰

Uit de slotopmerking spreekt op zijn minst enige kritiek op en ontevredenheid over haar eigen situatie. Haar ideaal is niet een leven zoals de meeste vrouwen leiden 'op de achtergalerij', maar in haar verbeelding heeft ze wel – net als deze vrouwen – een eigen huis en verwanten om zich heen. Wat Marie Porreij in haar gouvernantejaren dwars zit – dat blijkt ook uit de correspondentie met Mulder – is niet zozeer de combinatie van verschillende activiteiten (studeren, lesgeven, schrijven) als zodanig, maar de onmogelijkheid om deze activiteiten, die in het algemeen niet tot de 'vrouwen-sfeer' gerekend worden en die haar er dus buiten plaatsen, in overeenstemming te brengen met een leven dat haar 'als vrouw' emotioneel voldoening kan geven. Vriendinnen en kennissen (en ook de rest van de maatschappij) hielden haar – direct of indirect – voor dat een vrouw haar levensvervulling moest zoeken in huwelijk en moederschap. Het dogma van de scheiding privé-openbaar lijkt het leven en denken in haar omgeving te bepalen; Nellie's idealen overstegen deze scheiding en plaatsten haar buiten de privé-sfeer.

Uit *Brieven aan Minette*, maar vooral uit haar latere reisverhalen komt Nellie naar voren als een ongebonden, zelfstandige vrouw, die veel

10. *Brieven aan Minette van Nellie*. Met een voorwoord van Gerard Keller, 's Gravenhage (Henri J. Stemberg) 1884, pp. 54-61.

bewegingsvrijheid had en daar volop van genoot. Met bekenden – mannen en vrouwen – trok ze erop uit om ontdekkingstochten door het Indische bergland te maken.¹¹ De positieve reacties op haar pennevruchten sterkten haar in het perspectief een zelfstandig leven te kunnen leiden. In haar dagboek noteerde zij de positieve recensies op haar werk en zelfbewust merkte ze daarbij op: ‘Ik voel mij meer en meer een werkend lid der groote maatschappij’ en ‘I am a self-made woman – dat is mijn trots!’¹² Maar het dagboek laat ook een andere kant van Nellie zien. Het bericht van de verloving van een vriendin stemde haar ‘huilerig’ en deed haar verzuchten: ‘Het is toch hard, allen om u heen gelukkig te zien en zelf verlaten en onbeminde te zijn!’¹³ Met haar situatie als schrijfster is ze ook niet onverdeeld gelukkig. Naast de praktische problemen van tijd- en geldgebrek is er het probleem van de eenzaamheid: ‘O bitter bestaan van een begaafde, doch eenzame vrouw! Ik ken al den hartstocht die er verbonden kan zijn aan een dichtelijke natuur, maar als een non moet ik mijn weg gaan, zedig en bedaard!’¹⁴ Terwijl zij haar ideaal in de openbare sfeer – schrijfster zijn – bereikte, kwam zij steeds duidelijker buiten de vrouwsfeer te staan. Het leek haar onmogelijk om zich ook als (‘gewone’) vrouw te ontplooien.

Nellie was opgegroeid met het dogma van de scheiding der sferen, zoals die ook door Mulder verwoord werd; ook zij was van mening dat een vrouw zich pas volledig kon ontplooien in haar rol als echtgenote en moeder, in de privé-sfeer van ‘een eigen tehuis’. De erkenning van haar werk als schrijfster of het genot van een wandeling in de natuur konden bij haar het gevoel niet wegnemen dat haar leven ‘onvolledig’ was: ‘het land der vreemdelingschap’.

Een eigen tehuis

Door haar publikaties kwam Nellie in contact met Henri Hubert van Kol (1851-1929), ingenieur bij de Indische Waterstaat en als sociaal-democraat publicerend onder het pseudoniem Rienzi. Deze kennismaking bracht binnen korte tijd een belangrijke verandering in haar leven. Aanvankelijk hield Nellie nog vast aan haar oude toekomstperspectief: ‘zorg, arbeid en slavernij’ of, als ze geluk had, ‘paard en zadel, leven in de vrije natuur’ (met als bron van inkomsten de kindercourant). En zij vereenzelvigde zich – in

11. Nellie, *Schetsen en Fragmenten*, pp. 121-180, Zwerftochten.

12. Archief Nellie van Kol, map 20, Dagboekantekening d.d. 17-4-1883.

13. Idem, 12-4-1883.

14. Idem, 17-4-1883.

Nellie van Kol-Porreij met dochter Lili, 1887

haar dagboek – met een succesvolle kunstenares (de hoofdpersoon in een feuilleton) die zich ‘ledig’ voelde bij de aanblik van ‘een gelukkig burger-vrouwje aan de arm van haar echtgenoot’. Nellie kopieerde een grote passage uit dit verhaal en verzuchtte: ‘Zal ik nooit of mijn vrouwelijke of mijn letterkundige roeping kunnen volgen zooals ik zou wenschen.’¹⁵ Dit alles veranderde binnen enkele weken.

Ze verloofde zich en kort daarna schreef zij aan Henri: ‘Ik leef nu een nieuw leven dat rechtstreeks waarde heeft voor een ander, voor jou, Henri; en het is mijn liefste illusie het zóó in te richten, dat mijn leven met en voor jou het beste en reinste tijdperk is van mijn geheele bestaan. Werkelijk mijn liefde voor jou is naast mijn goeden wil om weldadigen invloed op derden uit te oefenen, het beste en zuiverste wat er in mij is.’¹⁶ Enkele weken later trouwden zij.

Nellie en Rienzi waren in de Nederlands-Indische wereld een bekend, ‘onalledaags’ echtpaar en dat wilden zij graag zo houden. Henri had Nellie als schrijfster leren kennen en wilde ook graag dat zij dat zou blijven. Hij had in hun huis een aparte werkkamer voor haar gereserveerd. Nellie was voortdurend bang dat Henri in haar teleurgesteld zou zijn. In hun verlovingstijd vreesde zij vooral als schrijfster/denkster niet aan zijn verwachtingen te beantwoorden; in de loop van hun huwelijk had ze het – in haar dagboek en brieven – steeds vaker over de onmogelijkheid moederschap en schrijfterschap te combineren en vreesde ze vooral als echtgenote en moeder te kort te schieten.

Van een ‘eigen tehuis’ kon in de eerste jaren nauwelijks sprake zijn. Het gezin Van Kol moest regelmatig verhuizen in verband met Henri’s werk en Nellie bracht langere periodes door in het huis van anderen of hotels. Bovendien was Henri zo vaak van huis dat Nellie en hij in hun eerste huwelijksjaar slechts één zondag gezamenlijk doorbrachten.

Nellies leven begon steeds meer te lijken op dat van de vrouwen op de achtergalerij uit haar ‘brief aan Minette’. Ze kwam steeds minder aan schrijven toe; er was zoveel anders te doen. Wanneer Henri niet in de gelegenheid was om zijn koffieplantage te beheren, was Nellie zijn zaakwaarneemster en stelde zij bijvoorbeeld zelfstandig nieuw personeel aan. Wanneer hij geen tijd had om met partijgenoten zoals Ferdinand Domela Nieuwenhuis te corresponderen, fungeerde Nellie als ‘het schrijforgaan van de familie Van Kol’. Als plantagehoudster en als correspondentie bewoog zij zich weliswaar in de openbare sfeer van handel en politiek, maar zij ervoer

15. Idem, 10-5-1883.

16. Archief Nellie van Kol, map 12, Brief aan Henri van Kol, d.d. 1-7-1883.

dit werk niet als zodanig: het hoorde bij haar rol als echtgenote. Het feit dat ze deze activiteiten aankon, gaf haar het gevoel een goede partner te zijn.

Dit alles had ook een keerzijde. De afleiding die een eigen huishouding met zich meebracht, was haar ook een hinder: 'Ik kan niet zeggen dat men geregeld denken of schrijven kan, als men elk oogenblik hoort "Mevrouw dit! en Mevrouw dat!"'.¹⁷ Wanneer zij om zich heen kijkt, krijgt ze het gevoel 'dat het leven der meeste vrouwen eentonig en ledig is, en dat het mijne het ook zou worden, als ik niet een man had, die hogere belangen nastreefde en wiens leus is: "Let us then be up and doing"'.¹⁸ Maar Henri's daden konden niet verhinderen dat Nellie het gevoel had dat zij haar tijd verbeuzelde. Ze verheugde zich op haar verblijf in Europa: 'Wat zal het heerlijk zijn, als ik in Holland les zal krijgen, dus iets te te *doen* en te *denken* heb. (...) Het zal mij veel opgewekter maken het idee, dat ik *werk* en mij *ontwikkel*'.¹⁹

Tijdens hun verblijf in Europa lijkt het alsof Nellie's verlangens werkelijkheid worden. Ze schreef artikelen voor socialistische tijdschriften en ze maakte haar bundel *Schetsen en Fragmenten*, die ze vóór haar huwelijk geschreven had, persklaar. Maar ook in Europa waren Nellie en Henri – anders dan Nellie zich had voorgesteld – het grootste deel van de tijd gescheiden. Henri reisde door Europa om kennis te maken met bekende socialisten. Nellie bleef thuis – samen met haar dochtertje dat in 1886 werd geboren – en vroeg aan Henri in haar brieven: 'En heb je te midden van die grote B's (Henri was op bezoek bij de bekende Duitse sociaal-democraten Bebel en Bernstein – *F.D.*), tijd om aan je klene bébé en haar 'Baboe' te denken?'²⁰ Naast haar eigen publikaties, verzorgde Nellie veel vertaal- en correspondentiewerk voor Henri. Met haar 'werk voor het socialisme' kon ze echter de kloof tussen hun werelden niet overbruggen. In het najaar van 1886 – vlak voor hun terugkeer naar Indië – schreef Nellie in haar dagboek: 'Hij (Henri – *F.D.*) gaat te veel op in zijn streven voor de menschheid, om zich te bekommeren om het gemoedsleven van een individu, al is dat (...) zijne vrouw. En dat werpt een slagboom tusschen ons. (...) Eens zei Henri – vóór en kort na ons huwelijk, dat het "huishouden-doen" bijzaak was; hij had in mij hoofdzakelijk de "schrijfster" lief en hoopte, dat ik schrijfster zou blijven. En allengs ben ik schrijfster-af geworden; (...) ik vond, dat ik nuttiger was door Henri's secretaresse te zijn, dan door zelf te schrijven. En in-

17. Idem, d.d. 10-3-1884.

18. Idem, d.d. 10-5-1884.

19. Ibidem.

20. Idem, d.d. 17-5-1886.

tusschen ben ik een armzalige huishoudster gebleven (...) ik word erg alledaagsch.²¹

Terug in Indië werd de verdeling in twee gescheiden leefwerelden steeds sterker. Leek Nellie aanvankelijk verrast door de verandering die als een 'slagboom' hun levens van elkaar scheidde, al snel legde zij zich erbij neer. Een aanbod om mee te werken aan een weekblad wees zij af. Aan Henri schreef ze waarom: 'De belletrie kan mij zoo weinig meer schelen nu mijn hele bestaan vervuld is van jou, van Lili, van Max (ze was in verwachting van een tweede kind, dat ze 'alvast' Max noemde – *F.D.*) en van het socialisme.' Toch wilde ze het 'niet geheel "ablehnen". Misschien doet zich wel eens iets voor waarover ik een aardig schetsje zou kunnen schrijven. Doch dat bepraten we wel eens.'²² Vooral na de geboorte van haar tweede kind (Ferdi) heeft ze zich erbij neergelegd, dat 'moeder zijn en belletriste (...) toch niet samengaat'. Hoe andere getrouwde romanschrijfsters met kleine kinderen dat doen, gaat haar begrip te boven. Het doet er ook niet toe, want – zo zegt zij – 'ik voor mij ben toch duizendmaal liever een onopgemerkte goede moeder dan een gevierde goede schrijfster'.²³

De enige carrière waar ze nog aan dacht was die van Henri. Gelukkiger werd ze daar niet van, getuige deze brief aan Henri: 'Je zult me toch toestemmen, dat ik sinds eenige maanden alle lasten van het moederschap heb en in 't geheel niet de lusten ervan (...) Daarenboven kan ik het idee niet van mij afzetten dat ik je in alle opzichten tegenva (...) Telkens als ik naar aanleiding van een gerecht of van een knoop of van een bediende een meer of minder hard woord van je krijg, heb ik het gevoel dat er een steen loslaat van het gebouw van ons geluk en als of we hoe langer hoe meer alledaagsche echtgenooten worden (...) dat idee, dat ik eigenlijk nergens voor deug, bekruipt mij meer en meer en doet mij evenals vroeger, dikwijls wenschen dat ik maar mocht sterven of den moed had mijzelven uit den weg te ruimen. Als ik maar in iets uitmuntte, bijvoorbeeld als ik een onberispelijke huisvrouw was (...) dan was ik al tevreden; maar zelfs die geringe plichten vervul ik slecht. Tot schrijven ontbreekt mij de lust en de zedelijke moed en aan Lili zou men zeggen dat ik ook als opvoedster niet deug. Ik heb waarlijk geen hooge ideeën van mij zelf, en als ik zeg dat ik de nuttigheid van mijn bestaan niet inzie, dan spreek ik in volle ernst.'²⁴ Ze was niet altijd zo depressief en negatief over het nut van haar bestaan, maar een plaats in het openbare leven ambieerde zij steeds minder.

21. Archief Nellie van Kol, map 21, Dagboekantekening d.d. september 1886.

22. Archief Nellie van Kol, map 13, Brief aan Henri van Kol, d.d. 8-3-1888

23. Idem, d.d. 10-7-1888

24. Idem, d.d. 24-10-1888

Twee jaar nadat zij bovenstaande brief schreef, stelde zij zich haar toekomstig leven in Europa als volgt voor: 'Mijn levenstaak zal zich daar hoofdzakelijk bepalen tot de opvoeding onzer kinderen. Henri wil zich hoofdzakelijk aan de studie van het socialisme en het schrijven van brochures (...) wijden. (...) Ik ben een beetje 'farouch' en voedt liever in mijn stille voorkamer een paar kinderen op tot strijdbare socialisten dan dat ik mij meng in het gewoel en mijn stem verhef in vergaderingen.'²⁵

Tot slot

In het leven van Nellie van Kol/Marie Porreij waren – zoals gebleken – aspecten uit de privé en openbare sfeer vaak met elkaar verweven. Als gouvernante hoorde ze zowel bij de huisgenoten als bij het personeel. In haar leven als kostschoollerares was de lerares-collega niet altijd te onderscheiden van de collega-vriendin. Haar optreden als plantagehoudster heeft zij ervaren als een verplichting als echtgenote. En in de socialistische partij profileerde zij zich als de 'opvoedster' van de beweging.

Waren in de praktijk elementen uit de privé en openbare sfeer nauw met elkaar verstrengeld, in theorie leefde ook bij haar het idee dat vrouwen (en mannen) hun ware roeping en geluk in één van beide sferen moesten zoeken: vrouwen in de privé-sfeer, mannen in de openbare. Wanneer een vrouw – zoals Marie Porreij – idealen had die de bepalingen van dat dogma in feite overschreden, kwam zij buiten de vrouwsfeer te staan en werd het haar onmogelijk 'als vrouw' gelukkig te worden – zo was haar ervaring. Daarbij moet wel voor ogen gehouden worden dat de plaats buiten de vrouwsfeer niet altijd een bewuste en vrije keuze was; dat gold ook voor Marie Porreij. Als ongehuwde vrouw van rond de dertig jaar en als gouvernante in dienst in het huis van vreemden was zij al een buitenstaander; haar streven naar een onafhankelijker bestaan als schrijfster versterkte die positie – en haar ervaring ervan – alleen nog maar.

Vóór haar huwelijk had Nellie/Marie het gevoel dat zij zich als ongehuwde vrouw, zonder kinderen niet volledig kon ontplooien. Wanneer zij zoals in haar *Brieven aan Minette* fantaseerde over 'hoe het zou moeten zijn', hoe zij zich als ongehuwde vrouw zou moeten kunnen ontplooien,

25. Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis, map II c 9, Brief aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis d.d. 2-11-1890. Toen Nellie twee jaar later naar België verhuisde, nam haar leven echter een heel andere wending. Zij stortte zich als het ware in het openbare leven: ze hield lezingen, richtte verenigingen op en schreef jarenlang het grootste deel van de kopij voor haar blad *De Vrouw*.

dacht zij niet in de eerste plaats aan een gezin en kinderen. In werkelijkheid heeft ze er echter niet naar gestreefd haar ideaal van een ongebonden bestaan als schrijfster te realiseren. Enerzijds wellicht omdat dat haar alleen nog verder buiten haar omgeving zou hebben geplaatst; anderzijds werd haar in het huwelijk met Van Kol het perspectief geboden van een in haar ogen ideaal huwelijk met tijd voor eigen studie en werk.

Het 'blijvend huiselijk geluk' dat zij – volgens eigen zeggen in 1886 – in haar huwelijk had gevonden, was niet zonder smet. Een combinatie van huwelijk en schrijfterschap bleek al spoedig een probleem – ook voordat haar kinderen geboren werden. Ik realiseer mij terdege dat de passage die ik in het begin van dit artikel citeerde en besprak een moment-opname is, gemaakt in de korte periode waarin Nellie haar schrijfster- en moederschap combineerde. Ik betwijfel echter of zij haar huwelijk en leven later, toen ze – getuige haar brieven – 'akelige jaren' beleefde en een combinatie van moeder- en schrijfster-zijn onmogelijk achtte, anders beoordeeld zou hebben.

Zowel vóór als na haar huwelijk probeerde Nellie haar ambities als schrijfster te verenigen met haar verlangen zich 'als vrouw' volledig te ontplooien. Ze stuitte daarbij op innerlijke conflicten en praktische problemen: in haar leven als gouvernante-schrijfster lijkt het haar onmogelijk zich emotioneel te ontplooien; in haar huwelijk voelt ze zich te kort schieten in de ogen van haar echtgenoot omdat ze moederschap en schrijfterschap niet weet te combineren.

In beide periodes van haar leven streefde zij ernaar een 'onalledaags' leven te leiden. Onalledaags waren haar idealen die buiten het dogma van de scheiding privé-openbaar lagen. Haar probleem was de onmogelijkheid om idealen en bezigheden die volgens het dogma tot het openbare leven behoorden, te verenigen met een leven 'als vrouw'.

Annemarie Mol

Baarmoeders, pigment en pyramiden

Over de vraag of anti-racisten en feministen er goed aan doen te proberen 'de biologie' haar plaats te wijzen*

Toen er vroeger dienstmeisjes waren, gold voor hen één gebod boven alles: ze moesten hun plaats kennen. Uit de figuurlijke plaats van het dienstmeisje in de sociale pyramide viel al het andere af te leiden. De letterlijke plaats van het meisje, in de keuken en het zolderkamertje, bijvoorbeeld. En ook welke woorden ze in het bijzijn van mevrouw en haar vriendinnen wél en welke woorden ze niet mocht gebruiken. En dat ze meneers jas aan moest nemen als hij moe thuiskwam.

Tegenwoordig zijn er in Nederland nog maar weinig dienstmeisjes. Maar bovendien is de gewoonte verdwenen om over sociale verhoudingen in ruimtelijke termen te spreken. We hebben het niet meer over de plaats die mensen ten opzichte van elkaar in (behoren te) nemen, maar gebruiken een reeks andere omschrijvingen. Zo valt er te praten over ieders rol, over wederzijdse verwachtingen en afhankelijkheden, of over onderlinge conflicten en compromissen. Wanneer het echter niet gaat over de verhoudingen tussen mensen, maar over de verhoudingen tussen wetenschappen dan blijkt de metafoor van de pyramide waarin ieder haar plaats moet kennen, nog tamelijk hardnekkig voort te bestaan.

Neem nu de manier waarop de biologie gewoonlijk besproken wordt in kringen van anti-racisten en feministen. In deze beide circuits verzet men zich tegen biologische verklaringen van sociale ongelijkheid, sociologische verklaringen genieten de voorkeur. De biologie krijgt haar plaats gewezen: ze mag zich met sommige zaken bemoeien en met andere niet. Dat is een strategie die in een aantal afzonderlijke gevallen wel verstandig is, maar, zo zal ik hier betogen, niet in het algemeen.

* Met dank aan de Groningse filosofiestudenten die in 1986-1987 het college 'Leven en Samenleven' meemaakten.

Terreinverdeling

Biologische verklaringen voor sociale ongelijkheid zijn er in soorten. Zo is de biologische notie dat sommige levende wezens superieur zijn en andere inferieur in het begin van deze eeuw in de Verenigde Staten gebruikt om te verklaren waarom er sociale verschillen bestonden tussen 'negers' en 'blanken'. 'Negers' werden biologisch inferieur geacht, zij vertegenwoordigden een minder ontwikkeld stadium van de evolutie en waren daarom dommer dan 'blanken'. Door het Intelligentie Quotiënt van beide groepen statistisch verantwoord te meten, viel dat te bewijzen.

Ook het verschijnsel dat in Nederland in de jaren vijftig vrouwen thuis voor de kinderen zorgden terwijl hun echtgenoten uit werken gingen, is met behulp van biologische noties verklaard. Die verklaring werd echter niet in termen van superieur/inferieur gegoten. Dat vrouwen zorgden lag niet aan hun minderwaardigheid, maar aan hun zorgzame natuur, die vast zit aan hun vermogen om kinderen te baren. Die natuur werd zichtbaar door langdurige observatie van apemoeders.

Op beide genres biologische verklaring is een vergelijkbare reactie gevolgd. Aan de ene kant werd er kritiek geleverd op de meetinstrumenten die de bewijzen moesten schragen. Dat bij het afnemen van tests het IQ van zwarte Amerikanen lager blijkt dan dat van witte, lag volgens de critici aan de gebruikte IQ-tests. Die tests meten geen 'slimheid', maar het vermogen antwoord te geven op vragen die stammen uit de belangstellingssfeer van witte mannen uit de middenklasse. Ook de bewijzen voor de natuurlijkheid van moederzorg werden van de hand gewezen. Apemoeders gaan in het wild anders met hun jongen om dan in een laboratoriumsituatie en het is bovendien niet verantwoord apegedrag te extrapoleren naar dat van mensen.

In aansluiting hierop gaf men alternatieve verklaringen voor de betreffende sociale ongelijkheden, die aan de sociologie werden ontleend. Het waren de opvoedingsomstandigheden van zwarte Amerikanen die hen een 'achterstand' bezorgden. Zwarten werden in hun armoedige omgeving niet voldoende gestimuleerd. Dat moeders in Nederland permanent onbetaald voor kinderen zorgen, was te wijten aan de scheiding tussen wonen en werken die de industriële revolutie met zich mee had gebracht en waardoor degene die thuis bij de kinderen bleef niet tegelijk geld kon verdienen.

Dat de aanspraken van de biologie om de betreffende ongelijkheden te kunnen verklaren werden betwist, betekende niet dat er een algehele banvloek over biologie werd uitgesproken. Er werd een terreinverdeling voorgestaan. De biologie mocht het niet hebben over de kansen van mensen om maatschappelijk te slagen, daar was de sociologie voor nodig, maar

ze mocht zich wel over de pigmentatie van de menselijke huid uitspreken. De biologie moest zich niet met opvoeden bemoeien want dat hoorde tot het domein van de sociale wetenschappen, maar ze mocht het wel over baren hebben.¹ Er werden begrippen gemunt die deze terreinverdeling markeerden. De biologie mocht over de 'nature' (aanleg) van mensen spreken, de sociologie zou het over hun 'nurture' (opvoeding) hebben. De biologie was er goed voor om 'sex' (seks) in kaart te brengen, terwijl 'gender' (sociaal geslacht, genus) tot het domein van de sociologie behoorde.² Deze terreinverdeling betekende dat de biologie door anti-racisten en feministen dit gebod kreeg opgelegd: ze moest haar plaats kennen.

Problemen

De strategie van de terreinverdeling heeft een aantal beperkingen. Om te beginnen is het niet zomaar duidelijk waar precies de grens zou moeten lopen tussen het domein van de biologie en dat van de sociologie. Dat baren een biologisch gegeven is en de verzorging van kinderen tot het domein van de sociologie behoort, is bijvoorbeeld niet evident. In het Nederland van de jaren vijftig immers waren het niet 'vrouwen' die kinderen baarden, maar vooral getrouwde vrouwen. De ongehuwde moeder was uitzonderlijk: ze moest wel een erg moeilijke jeugd gehad hebben en ze had beslist een maatschappelijk werkster nodig. Wie er baart en wie niet, is kortom sociaal georganiseerd. Die organisatie verandert: nu is ongetrouwd baren geen schande meer en over nog eens dertig jaar zijn er wellicht 'baarmoeders' bij wie andere vrouwen tegen betaling hun eitjes kunnen laten implanteren. Niet alleen baren, maar ook andere zaken die bij de terreinverdeling aan de biologie worden toegekend, variëren onder invloed van meer dan biologische factoren alleen. De menselijke lengtegroei is in arme streken geringer dan in rijke, maagdarmkanalen van vegetariërs functioneren anders dan die van vleeseters, de bloeddruk van herders is lager dan die van buschauffeurs. Al die verschijnselen vallen zonder sociologie niet te begrijpen. Omgekeerd zijn de elementen die bij de terreinverdeling aan de sociologie worden toegekend zelden louter 'sociaal'. Zo mag het weliswaar sociaal georganiseerd

1. Voor een reeks duidelijke voorbeelden van de terugdringingsstrategie zie de bijdragen aan: S. Rose ed., *Against Biological Determinism*. Londen 1982.

2. In feministische kringen werd de terreinverdeling vooral bekend als het sex/gender onderscheid van Rubin. Zie: G. Rubin, 'De handel in Vrouwen', in: *Socialisties-Feministische Teksten 4*, Amsterdam 1980. Voor een dergelijke kritiek zie T. Akkerman, 'Een algemene theorie van de helft van de wereld?' *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 21, 1985, pp. 23-43.

zijn wie er kinderen verzorgt en wie niet, om te verklaren waarom kinderen dood gaan als je ze niet te eten geeft, heeft de sociologie geen afdoende theorie in huis. Wie denkt dat de biologie overbodig is als het om verzorgen gaat, vergeet dat kinderen in de eerste plaats moeten eten.³

De grenzen tussen het objectdomein van de biologie en dat van de sociologie kunnen dus niet zo eenvoudig getrokken worden. Er is nog een tweede probleem. Anti-racisten en feministen lijken vaak te veronderstellen dat sociale verklaringen van ongelijkheid er toe zullen bijdragen dat die ongelijkheid wordt opgeheven. En dat is nog maar de vraag. Wie het Amerikaanse intelligentiedebat nauwkeurig bestudeert, gaat eraan twijfelen. Dat debat ging over aanleg en opvoeding, maar het ging vooral over de vraag of het zin had zwarte Amerikanen te scholen. Als domheid aangeboren was, zou scholing niks opleveren, maar als opvoeding bepalend was, zou scholing nuttig zijn. De voorstanders van scholing waren niet zomaar verlicht, ze hadden het idee dat de Amerikaanse economie op korte termijn behoefte zou hebben aan geschoolde arbeidskrachten. De tegenstanders van scholing schatten de ontwikkeling van de economie anders in. Zij hadden nu juist het idee dat er in de toekomst een tekort aan ongeschoolde arbeidskrachten zou zijn. Voor- en tegenstanders spraken met elkaar in een gemeenschappelijke taal: die van de 'social policy'. Beiden wilden een scholingsbeleid waar de economie wel bij zou varen. Ze deelden hetzelfde doel – het bevorderen van de economie – en plooiden hun argumenten zó dat dit doel gediend leek door hun ingrijpen.⁴

Een analyse als deze laat zien dat het verklaren van sociale verschillen in sociologische termen niet vanzelf de 'onderdrukten' steunt. Ook de groeiende industrie kan er wel bij varen. Het is zelfs mogelijk louter sociologische verklaringen te debiteren en toch uitgesproken racistisch of seksistisch te zijn. Zoals de laatste jaren al vaak benadrukt is, heeft de moderne Nederlandse racist geleerd dat biologiseren verdacht is. Zo iemand zegt niet dat Marokkanen 'inferieur' zijn omdat er iets met hun aanleg mis is. Nee, 'die mensen hebben nu eenmaal een andere cultuur', heet het. Ze stinken niet, hun eten stinkt. Voor het georganiseerd racisme in Nederland, dat

3. Vergelijk de pleidooien die in de sociale wetenschappen van tijd tot tijd opduiken om meer aandacht aan 'het lichaam' te besteden. Zie: A. Verbij, 'Heeft links nog iets om het lijf? Inleiding bij een themagedeelte', in: *Psychologie & Maatschappij* 21, 1982, pp. 497-501, en G. Hekma, 'Verzwegen zinnen. Een sociologie en geschiedenis van lichaam en lichamelijkheid', in: *Skript*, jrg. 9, nr. 4, 1987-1988, pp. 199-208.

4. Zie voor deze analyse: J. Harwood, 'Heridity, environment, and the legitimization of social policy', in: B. Barnes, S. Shapin ed., *Natural Order. Historical Studies of Scientific Culture*. Beverly Hills/Londen (Sage Publications) 1979.

het 'verdrijven van vreemdelingen' als doel stelt, voldoet deze nadruk op 'cultuurverschillen' uitstekend. De 'eigen cultuur' krijgt een 'eigen plaats' toegewezen: hij hoort thuis in 'het land van herkomst'. Marokkanen zijn niet minder, nee, maar ze horen thuis in Marokko.

De pyramide

Aan de strategie van de terreinverdeling kleven dus problemen. De grenzen tussen het terrein dat de biologie toebehoort en het terrein van de sociologie zijn niet eenvoudig te traceren. Bovendien leveren sociale verklaringen van sociale ongelijkheid niet vanzelfsprekend de politieke winst op die anti-racisten en feministen ervan verwachten. Is het mogelijk die problemen op te lossen door de strategie te verfijnen? Volgens mij zijn ze daarvoor te verstrekkend. Ze hebben te maken met het beeld van wetenschappen en hun onderlinge verhouding waar deze strategie op stoelt. In dat beeld zijn wetenschappen stelsels van theorieën die naar de werkelijkheid verwijzen. Die werkelijkheid is gelaagd: ze valt op te delen in niveaus van telkens grotere complexiteit. Elke wetenschap hoort bij zo'n niveau en dat bepaalt de onderlinge verhouding van de wetenschappen. Net als de lagen van de werkelijkheid kunnen de wetenschappen in een pyramide op elkaar gestapeld worden.

Nu is er een opvatting die zegt dat de wetenschap die de allerkleinste deeltjes bestudeert tenslotte, als ze maar genoeg rekentijd krijgt, heel de rest van de werkelijkheid uit de gedragingen van die allerkleinste deeltjes zal kunnen verklaren. De meeste pyramide-denkers van tegenwoordig echter beschouwen de drempel tussen het ene niveau en het andere als een onoverbrugbare, kwalitatieve sprong. Over de aard van die kwalitatieve sprong verschillen de meningen. De laatste jaren is er een school van theoretici opgekomen die beweert dat er op elk niveau eigen toevalligheden bestaan, die de organisatie van de werkelijkheid op dat niveau bepalen en die verklaringen uit lagere niveaus weerstaan.⁵ Er zijn ook andere bezwaren tegen het 'reduceren' van de complexiteit van hogere niveaus tot de simpel-

5. De toevalligheid staat centraal in het orde/chaos debat. De chemicus Prigogine en de filosoof Stengers verzetten zich vanuit het idee dat het ontstaan van orde uit chaos op elk niveau toevalligheden vertoont, tegen het idee dat de chemie tot fysica gereduceerd kan worden; de biologen Maturana en Varela gebruiken het als argument waarom leven niet in termen van niet-leven te begrijpen valt; en sociologen als Dupuy en Roth gebruiken het om de sociale werkelijkheid als iets met eigen 'vrijheden' te kenmerken. Voor een overzicht zie: J. Gleick, *Chaos. Making a new science*. New York 1987.

heid van lagere niveaus geopperd. Zo is de eigenheid van de biologie verdedigd met het argument dat 'leven' nooit in termen van fysica en chemie te begrijpen valt, omdat het ziek kan worden en dood kan gaan.⁶ En in talloze varianten is benadrukt dat 'de mens' aan de biologie ontsnapt, vanwege het menselijk bewustzijn of vanwege het unieke karakter van de menselijke samenleving.⁷

Het is vanuit deze visie op wetenschap dat biologische verklaringen van sociale ongelijkheid lijken op pogingen om een complexe sociale situatie te verklaren uit het gedrag van haar samenstellende deeltjes, de menselijke lichamen. Het is vanuit het idee dat wetenschappen in een pyramide op elkaar gestapeld zijn, dat de biologie gewaarschuwd wordt de drempel tussen 'leven' en 'samenlevingen' niet te overschrijden. Doet ze dat toch, dan maakt ze vormfouten die in een correcte wetenschap niet thuis horen.

Nu bestaan er ook andere opvattingen over wetenschappen en hun onderlinge verhoudingen. Om te beginnen is het mogelijk af te stappen van het idee dat de werkelijkheid – al dan niet in lagen – klaarligt om gekend te worden. De objecten van wetenschappen waren er niet altijd al, het vereist activiteit om ze af te bakenen. Slechts vanuit de specifieke historische omstandigheden ten tijde van die afbakening valt dan te begrijpen hoe 'kogelbanen', 'pigment', 'opvoeden' en ga zo maar door, object van wetenschap werden. Een tweede stap bestaat eruit om de taal waarin wetenschappen vervat zijn niet langer als transparant te beschouwen. In plaats van aan te nemen dat (wetenschappelijke) taal de werkelijkheid zichtbaar maakt, is dan onderzoek naar de eigen dynamiek en de geschiedenis van die taal vereist. En tenslotte betekent het een grote verschuiving om wetenschappen niet als stelsels van theorieën te begrijpen, maar vanuit de technieken waarmee ze verweven zijn. Die technieken verwijzen niet, maar grijpen in de werkelijkheid in en veranderen haar. Elk van deze stappen zet ertoe aan om een ander beeld te schetsen van de verhoudingen tussen biologie en sociologie, een beeld dat om een nieuwe anti-racistische en feministische strategie vraagt.

Objecten afbakenen

Als objecten van wetenschap in een historische samenhang afgebakend worden, dan is er geen reflectie op de orde der dingen nodig om te kunnen

6. G. Canguilhem, *Le normal et le pathologique*. Parijs 1963.

7. Zie voor een aantal klassieke voorbeelden: Th. Adorno, *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Frankfurt 1969.

begrijpen over welke onderwerpen wetenschappen zich uitlaten, maar historisch onderzoek. Dat er in de biologie een subdiscipline 'bacteriologie' bestaat, bijvoorbeeld, is slechts verklaarbaar uit een specifieke samenloop van omstandigheden aan het eind van de negentiende eeuw. In een verwoede strijd tegen epidemieën werd in die tijd het object 'microbe' afgebakend. Dit gebeurde in een drukke pendelbeweging tussen laboratorium en boerderij. In petri-schaaltjes werd levend materiaal geïsoleerd uit zieke koeien, gekweekt en zo manipuleerbaar gemaakt. Journalisten belust op sensatie, boeren die graag gezonde koeien bezaten, hygiënist die het volk wilden beschermen tegen nog een cholera-plaag en de chemicus Pasteur die de eindjes aan elkaar verbond, droegen er elk het hunne toe bij.⁸ Als objecten van wetenschap zo afgebakend worden, is het geen wonder dat ze niet keurig in een pyramide kunnen worden gerangschikt! Dat idee heeft slechts kunnen bestaan dankzij de gewoonte van filosofen ideaalbeelden te bouwen in plaats van geschiedenis te schrijven. Hoe zouden 'microbe', 'syphilis', 'reflex', 'institutie', 'eigendom' en 'affectie' in vredesnaam op elkaar gestapeld moeten worden, van klein naar groot, van simpel naar samengesteld? Het zijn objecten van wetenschap die in verschillende contexten, vanuit verschillende vragen zijn afgebakend. Om de vraag naar hun onderlinge betrekkingen te beantwoorden zijn dan ook geen algemene regels te geven, het zijn lokale verschijnselen die slechts door historisch onderzoek achterhaald kunnen worden.

Wat betekent dit voor anti-racisten en feministen die zich met biologie en sociologie willen bemoeien? In plaats van beide disciplines hun plaats te wijzen, kunnen zij trachten na te gaan waar en wanneer takken van wetenschap elkaars objectafbakening overnemen en dus inderdaad op elkaar 'voortbouwen'; en waar en wanneer wetenschappen een object thematiseren dat in niks lijkt op objecten die al door een 'meer basale' wetenschap geschetst zijn. Daarbij gaat het er niet om te achterhalen wie zich wel aan de regels houdt en wie dat niet doet. Een dergelijk onderzoek geeft veeleer een beter inzicht in de inhoud van de verschillende wetenschapstakken.

Zo valt te ontdekken dat sociologie die vertrekt vanuit het sex/gender-onderscheid zich afhankelijk maakt van de biologie. De 'vrouw' waarvan een dergelijk sociale theorie de 'gender'-kenmerken onderzoekt, heeft immers een vaststaande 'sex'. Vóór de sociologie begint te praten over de

8. Zie voor deze geschiedenis: B. Latour, *Les Microbes. Guerre et Paix/Irréduction*. Parijs 1984; Engelse vert.: *The Pasteurisation of France*. Cambridge Mass. (Harvard University Press) 1988. Overigens is het object 'microbe' in de jaren twintig van deze eeuw in tweeën gesplitst: in bacteriën en virussen die elk verschillende karakteristieken kregen toegemeten.

‘vrouw’ die thuis kinderen opvoedt, heeft de biologie al iets over haar mogen vaststellen: ze heeft een baarmoeder.⁹ Niet alle sociologie start vanuit een dergelijke afhankelijkheid. Er zijn sociale theorieën in omloop waarin ‘vrouw’ gelijk is aan ‘echtgenote/moeder’. De belijdende lesbienne is dan simpelweg ‘niet-vrouw’, of ze nu een baarmoeder heeft of niet. De ‘echtgenote/moeder’ op haar beurt blijft ‘vrouw’ ook als haar baarmoeder door voortvarende gynecologen verwijderd wordt.¹⁰ Of een mens ‘vrouw’ of ‘niet-vrouw’ is, hangt in dit kader af van haar/zijn sociale verhouding tot man en kinderen en niet van het biologisch bezit van een baarmoeder. De afbakening van het object ‘vrouw’ wordt door deze sociale theorie geheel op eigen kracht gemaakt, wat een andere inhoud aan het begrip ‘vrouw’ geeft.

Sociologie hoeft niet op biologie voort te bouwen. Ze kan het wel doen en wat meer is: daar zijn vele manieren voor. Voortbouwen hoeft niet op de vertrouwde wijze te gebeuren. Neem het modern racisme. Alle mensen, weet een modern racist, zijn biologisch gelijk. Ze hebben alleen verschillende culturen. De banden met de biologie die van ‘inferieur’ en ‘superieur’ sprak, zijn doorgesneden. Wil dat zeggen dat het modern racisme onafhankelijk van de biologie is geworden? Hier en daar valt inderdaad een louter ‘sociologisch gefundeerd’ racisme aan te treffen. Maar wie oog heeft voor het verschijnsel dat wetenschappen op meer dan één manier op elkaar aan kunnen sluiten, wordt al vlug getroffen door een nieuwe samenwerking die is ontstaan. Dat is de samenwerking tussen cultureel racisme en sociobiologie.

De sociobiologie vertrekt vanuit wetten die voor alle mensen gelden. Alle mensen, claimt ze, streven naar hetzelfde ideaal: overleven. Even later blijken het niet de mensen te zijn die willen overleven, maar de genen. Die genen leven in verschillende mensen. Mensen hebben meer genen met elkaar gemeen naarmate hun genetische verwantschap groter is. Dus, zo gaat de redenering verder, zetten genen mensen ertoe aan aardig te zijn voor verwanten en onaardig jegens anderen. Aangezien mensen verwantschappen van oudsher binnen hun eigen cultuur regelen, ‘weten’ hun genen dat

9. Dit argument wordt o.a. gebruikt door O. Verhaar in: ‘Voor de wet is iedereen gelijk, ook voor de Wet Gelijke Behandeling?’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 1987, pp. 448-461. Zij kritiseert het baarmoederlijk definiëren van ‘vrouw’ in de Wet Gelijke Behandeling.

10. I. Costera Meijer stelt in ‘Welk Geschil maakt het Verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil’, in: idem 32, 1987, pp. 403-416, voor om vaker naar dergelijke ‘vrouw/niet-vrouw’-onderscheidingen op zoek te gaan, en daarbij goed in het oog te houden dat de betekenis van ‘vrouw’ en ‘niet-vrouw’ volstrekt niet parallel hoeft te lopen met die van ‘niet-man’ en ‘man’.

ze niet in mensen van andere culturen leven. Daarom hebben alle aardbewoners – in dat opzicht zijn ze gelijk – een hekel aan mensen uit andere culturen. Een redenering als deze maakt het ‘natuurlijk’ dat Londenaren proberen Pakistani het land uit te werken, en plaatst dat gedrag bovendien op één lijn met de vrijheidsstrijd die Pakistani enkele decennia geleden voerden tegen de Engelsen.¹¹

Racisme dat voortbouwt op de sociobiologie is niet per se gevaarlijker dan louter cultureel racisme, dat over genen zwijgt en slechts vindt dat culturen ergens op aarde ‘thuis horen’. Het is ook niet ongevaarlijker dan racisme dat van ‘superieur’ en ‘inferieur’ spreekt. Het is wel anders. Er zijn verschillen tussen de ene manier van discrimineren en de andere.

De taal der wetenschappen

De verhouding tussen wetenschappen is in het pyramidemodel gegeven met de verhouding tussen de objecten waarop ze betrekking hebben. De taal geeft de werkelijkheid van die objecten, als het goed is, slechts weer. Als taal echter niet als doorgeefluik, maar als vormgever begrepen wordt, hangt de verhouding tussen wetenschappen ook af van de verhouding tussen hun talen.¹² Verschillende wetenschappen kunnen termen en thema's delen. Modellen die in de ene wetenschap ontstaan zijn, komen de andere binnen en omgekeerd.

Bekend is het voorbeeld van het model van de strijd om het bestaan. Eind achttiende eeuw ontwikkelde Malthus een sociale theorie waarin het leven van mensen als strijd om het bestaan werd afgeschilderd. Mensen, zei Malthus, vechten om hun eten, er is niet voor iedereen genoeg. Het was voor hem een reden geboortenbeperking te bepleiten. Darwin haalde dit model, dat de verhoudingen tussen mensen in een liberale samenleving typeerde, de biologie binnen. De strijd om het bestaan werd bij hem tot het mechanisme achter de evolutie van heel het planten- en dierenrijk. Darwin stelde dat de besten die strijd overleven. Dit idee werd vervolgens door Spencer opnieuw naar de sociale theorie verplaatst en gebruikt in een pleidooi tegen de charitas, die de maatschappelijke orde verstoort door de zwakken op de been te houden.¹³

11. Zie voor dit voorbeeld: M. Barker, *The new racism*. Londen 1982.

12. Ook elke wetenschap afzonderlijk gaat er uiteraard anders uitzien wanneer haar taligheid gethematiséerd wordt. Zie bijvoorbeeld: D. Harraway, 'In the Beginning Was the Word: The Genesis of Biological Theory', in: *Signs*, vol. 6, 1981, nr. 3, pp. 469-481.

13. Zie voor dit voorbeeld: R. Young, *Darwin's Metaphor. Nature's Place in Victorian Culture*. Cambridge (University Press) 1985.

De verplaatsing van termen, model en metaforen van sociologie naar biologie en omgekeerd is opnieuw een interessant thema voor anti-racisten en feministen. Wat precies is er interessant aan? Voor zover er tot nu toe aandacht aan is besteed, is dat vooral uit afkeer van 'organische' modellen die, als ze in de sociologie terechtkomen, tot reactionaire implicaties leiden. Daarvan zijn inderdaad treurige voorbeelden te vinden. Neem het model van het lichaam zoals dat de ronde doet in de immunologie. De immunologie is de leer van de afweer van het lichaam jegens lichaamsvreemde elementen. Het vak kwam in het begin van deze eeuw op vanuit de vraag hoe een lichaam leert microben te bevechten in plaats van eraan te bezwijken. Volgens de immunologie kan een lichaam onderscheid maken tussen cellen en stoffen die tot het eigen lichaam behoren en cellen en stoffen die vreemd zijn. Als het iets vreemds tegenkomt gaat het lichaam afweerstoffen maken om het vreemde naar buiten te werken of kapot te maken. Dit immunologisch model is in de jaren dertig in een aantal sociale theorieën van het lichaam naar het volk verplaatst. Ook een volk zou, net als een lichaam, zichzelf tegen een infectie door vreemdelingen dienen te beschermen. Alsof het microben waren, moesten deze worden uitgeroeid. Het importeren van het immunologisch model leverde een sociale theorie op die de vernietiging van als 'vreemd' bestempelde mensen kon legitimeren – en die daar in Nazi-Duitsland ook daadwerkelijk voor werd ingezet. Bepaald een goede reden om wantrouwend te worden tegen de verplaatsing van biologische modellen naar de sociale theorie!

En toch is vreemdelingenhaat niet inherent aan de verplaatsing van het model van de immunologie naar de sociologie. Neem de deviantiesociologie van het begin van de jaren zestig. Deze sociologie ging opnieuw over vreemden, deze keer niet in de betekenis van 'mensen van buiten het volk', maar in de betekenis van 'onaangepasten'. Devianten waren mensen die zich vreemd gedragen, die 'gek doen'. Nu bestudeerden deviantiesociologen behalve het gedrag van de devianten zelf, ook de manier waarop aangepasten met hen omgaan. Aangepasten, stelden ze, stigmatiseren sommige mensen als vreemd, en gaan er vervolgens toe over de als vreemd aangemerkte individuen uit te stoten. Opnieuw wordt hier het immunologisch model van de verhouding tussen een lichaam en lichaamsvreemde elementen gebruikt om sociale theorie te bedrijven. Er is echter een radicaal verschil: de betrokken deviantiesociologen waren er allerminst op uit de 'uitstoting' te legitimeren. Integendeel, het feit dat de samenleving net als een lichaam alles wat haar vreemd voorkomt uitstoot, was voor hen een reden om kritiek te leveren. Ze kritiseerden de intolerantie van de aangepaste brave burgers en van 'de samenleving' die blijkbaar niks ongewoons kan velen.

Dat er in de sociologie modellen gebruikt worden die uit de biologie afkomstig zijn, heeft dus niet altijd kwalijke politieke uitwerkingen. Een en hetzelfde biologisch model, dat van de immunologie, heeft in het nabije verleden eerst gefunctioneerd als legitimatie voor vreemdelingenhaat, en is vervolgens gebruikt om op te komen voor mensen die zich 'vreemd gedragen'. Modellen die heen en weer bewegen tussen biologie en sociologie zijn voor anti-racisten en feministen dan ook niet interessant omdat ze wijzen op een of andere formele fout. Ze vormen geen reden tot algemeen wantrouwen, maar bieden een kans om meer zicht te krijgen op de inhoud van de verschillende wetenschappen. De motoriek van een sociale theorie wordt grijpbaarder als het eventuele biologisch model dat er 'achter' zit naar voren gehaald wordt – en omgekeerd.¹⁴

Technieken

Takken van wetenschap zijn verknoopt met verschillende technieken. Tot de vele aspecten van de verhoudingen tussen wetenschappen hoort daarom ook de verhouding tussen de technieken waarmee ze verweven zijn. Die verhouding is vaak niet eenduidig. Zo waren er aan het begin van deze eeuw verschillende takken van wetenschap die samen werkten aan het bestrijden van infecties. Ze hadden daartoe elk een eigen techniek ontwikkeld. De wetenschap der hygiëne riep op tot het wassen van handen, het spugen in sputumbakjes en het poetsen van huizen. Zij wilde infectieziekten indammen door microben te beletten zich van het ene lichaam naar het andere te verplaatsen. De jonge wetenschap immunologie pleitte ervoor infectieziekten te bestrijden door de weerstand van het nog gezonde lichaam te verhogen. Zij kwam aandragen met inenting en voedingsvoorschriften. Sociologen tenslotte ontdekten dat het de armen zijn die aan infectieziekten lijden en stonden daarom weer een andere techniek voor: zij pleitten voor het vergroten of beter verdelen van de rijkdom. Hygiëne, immunologie en sociologie ontwikkelden kortom middelen tegen dezelfde kwaal, maar verschillende middelen. Ze werkten wel samen aan het bestrijden van infec-

14. Overigens geldt dit ook voor verplaatsingen tussen sociale theorieën onderling – zie A. Mol, "'Eet mama ons op?'" en andere verhalen over moedertje staat', *Groniek* 97, 1987, pp. 9-25, waarin de verhouding tussen theorieën over 'moeder' en 'staat' belicht wordt – en voor de verhoudingen tussen de modellen van takken van biologie onderling, zie D. Harraway, 'Animal sociology and a natural economy of the body politic, Part I: A political physiology of dominance', in: *Signs*, vol. 4, 1978, nr. 11, pp. 21-36, waarin zij laat zien hoe modellen uit de embryologie terechtkwamen in de ethologie.

ties, maar als er geld te verdelen viel, wierp elk der technieken zich op als beter dan de anderen. Dan bestreden ze elkaar.

Voor anti-racisten en feministen is het van belang ook aan technieken aandacht te besteden. Hoe deze of gene tak van wetenschap in mensenlevens ingrijpt, valt immers niet altijd zomaar af te leiden uit de manier waarop zo'n wetenschap haar objecten definieert en haar verhalen modelleert. Wat wetenschappen 'zeggen' leert niet automatisch wat ze 'doen'. In het voorbeeld van de infectiebestrijding liggen de ingrepen in het verlengde van de verhalen. De genoemde technieken lijken het logische gevolg van de theorieën van hygiëne, immunologie en sociologie over respectievelijk besmetting, vatbaarheid en de spreiding van ziekte over populaties. De technieken 'werken samen' en 'bestrijden' elkaar parallel aan de manier waarop de theorieën dat doen. Vaak echter is het verband tussen de theorie die in een tak van wetenschap omgaat, en de techniek waarmee ze verweven is, complexer.

Zo lijkt het me boeiend om onderzoek te gaan doen naar de verhouding tussen de disciplines endocrinologie en gezinssociologie aan het einde van de jaren vijftig. De manier waarop in die beide disciplines het object 'vrouw' werd afgebakend, verschilt enorm. De endocrinologie maakte van vrouwen wankel, hormonale wezens. De gezinssociologie zag hen als de warme, rustgevende spil van het gezin. Toch waren deze twee takken van wetenschap beide verweven met de techniek van het moderne voorbehoeden, die begin jaren zestig het moederschap een ander aanzien gaf. Het zijn endocrinologen die 'de pil' ontwikkelden, waarmee voorbehoeden aantrekkelijker werd omdat het niet meer met zich meebracht dat je verboden lichaamsdelen aan moest raken. De sociologen vertelden intussen dat geboortenbeperking bij het moderne cultuurpatroon hoort en bovendien goed is voor de onderlinge verhoudingen in het gezin. Vader en moeder konden dankzij het voorbehoeden probleemlozer van elkaar houden en intenser van elk van hun in aantal beperkte kinderen. Dat deed het goed bij de huisartsen die, al hadden ze jaren geweigerd pessaria aan te passen, relatief snel tot het voorschrijven van pillen overgingen.¹⁵ Wie onderzoekt hoe endocrinologen 'vrouw' afbakenen en hoe gezinssociologen dat doen, ont-

15. Zie voor de endocrinologie: E. Bransen, 'Wankel Wezens. Het Premenstrueel syndroom en de constructie van vrouwelijkheid', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 33, 1988, pp. 28-42. Zie voor de interesse van de sociologie in geboorte: M. de Boer en D. Bos, "...het gemiddeld kindertal verdient ongetwijfeld alle aandacht..." Sociologen over geboorte, bevolking en gezin', in: *Ideeën en Identiteiten. Facetten van de Nederlandse sociologie*. Siswo, Amsterdam 1987. Het enthousiasme van huisartsen voor de pil kan overigens niet alleen verklaard worden uit de grote instemming waarmee zij gezinssociologen citeren. Nader onderzoek is geboden.

dekt een antagonistische verhouding tussen beide takken van wetenschap. Ze onderscheiden – discrimineren – ‘vrouw’ elk op een andere manier. Wie vervolgens de techniek van het voorbehoeden bestudeert, waar zowel endocrinologie als gezinssociologie mee verweven zijn, ontdekt samenwerking. Elk van beide disciplines vormt één van de schakels in het proces dat ‘de Nederlandse vrouw’ aan de pil helpt.

Een biologische en een sociologische theorie dragen in dit geval dus samen bij aan het vormgeven en inburgeren van een en dezelfde techniek. Moet het dan wel een seksistische techniek zijn? Over de vraag wat de introductie van ‘de pil’ voor vrouwen betekend heeft, zijn we voorlopig nog niet uitgepraat. Heeft de pil gehuwde vrouwen bevrijd van het juk van het hoge kindertal en zo hun emancipatie mogelijk gemaakt – of minstens het ontstaan van de tweede feministische golf? Of heeft de pil hun lichamen vergiftigd en hen beroofd van het recht om hun echtgenoten seks te weigeren? Heeft de pil seks geherdefinieerd tot iets relationeels in plaats van iets productiefs, zodat homoseksualiteit een tolerabele variant werd? Of heeft de pil lesbiënnes het heimelijke genoeg ontnomen dat hún seks lekker niet tot zwangerschappen leidde? De vraag of de pil nu in het ‘voordeel’ of het ‘nadeel’ van ‘vrouwen’ werkte, is kortom niet simpel te beantwoorden. Te meer daar de pil niet alleen in Nederland over de toonbank gaat, maar men er ook mee voorbehoedt en bevolkingspolitiek bedrijft in grote delen van de rest van de wereld.

Zonder zekerheden

Voor wie het pyramidemodel verlaat, liggen de verhoudingen tussen de wetenschappen niet meer vast in de orde van de natuur. Het zijn historische verschijnselen geworden. Elke zekerheid over wat de ‘juiste plaats’ is die een wetenschap dient in te nemen, valt weg. Er is geen epistemologie meer die weet hoe het hoort. Het heeft geen zin in algemene termen de biologie ‘haar plaats’ te wijzen, want het is onduidelijk waar die plaats zich bevindt. Wanneer er geen vaste norm is voor een ‘juiste’ verhouding tussen biologie en sociologie heeft dat gevolgen voor de manier waarop het racisme en seksisme in de wetenschap moeten worden aangepakt. Racisme en seksisme in de wetenschap kunnen we niet langer als formele fouten begrijpen, als grensoverschrijdingen van de biologie. Als een tak van de sociologie objectdefinities overneemt van een biologische tak, hoeft dat niet ‘gevaarlijk’ te zijn. Als ze haar objectdefinities op eigen kracht maakt is dat geen garantie voor ‘veiligheid’. Modellen die van de ene wetenschap naar de andere be-

wegen kunnen kwalijke implicaties in zich meedragen, maar dat is geen wetmatigheid. Ten slotte is er geen reden technieken die met biologie verknoopt zijn bijzonder veel meer te wantrouwen dan technieken waarvan de rationale geleverd wordt door een tak van sociologie.

Racisme en seksisme in de wetenschap kortom, hangen niet af van de vraag of er sprake is van een 'goede' of een 'foute' terreinverdeling tussen biologie en sociologie. Daarmee houden ze op twee varianten van hetzelfde probleem, grensoverschrijding, te zijn. Het zijn verschillende problemen, waarvan de specificiteit in het oog gehouden dient te worden. Historisch zijn er dwarsverbindingen, maar ook momenten en situaties die wel racisme en geen seksisme bevatten of omgekeerd.¹⁶ Het valt zelfs te betwijfelen of 'racisme' en 'seksisme' in de wetenschap elk op zichzelf nog wel een eenheid zijn, dwars door de vele vormen die ze aannemen. Er zijn in dit artikel talrijke vormen van zowel racisme als seksisme de revue gepasseerd. Die verschillen onderling grondig: zo valt onder het kopje 'racisme' het idee dat zwarte Amerikanen een 'inferieur ras' zouden zijn, maar evengoed de opvatting dat Marokkanen uit Nederland weg moeten gaan omdat ze in Marokko 'thuis horen'. Het eerste is werkelijk 'ras'-isme in strikte zin: het spreekt over verschillen tussen menselijke rassen. Het tweede valt veeleer onder de 'vreemdelingenhaat'. Tussen beide bestaan verschillen. Tegelijk zijn de overeenkomsten zo groot dat ik ze in het kader van dit artikel in één adem besproken heb. Het lijkt me echter ondoenlijk dergelijke overeenkomsten samen te vatten tot een rijtje essentiële kenmerken waaraan alle vormen van racisme herkend kunnen worden. Om racisme of seksisme te herkennen is het altijd nodig inhoudelijk te worden. Wat zei zekere theorie over menselijk gedrag en de herkomst daarvan? Wat over het gedrag van genen, hormonen, rode bloedlichaampjes? In welk debat was dat en wat was er de inzet van? Welke ingrepen waren ermee verbonden?

Een vast ijkpunt waaraan de antwoorden op die vragen afgemeten kunnen worden, is er niet. Er zit niks anders op dan in discussie te raken en te blijven over de voor- en nadelen die de verschillende objectafbakeningen, modellen en technieken voor verschillende groepen mensen met zich meebrengen.

16. Een goed voorbeeld van een artikel waarin een specifieke vervlechting geanalyseerd wordt is: N. Leys Stepan, 'Race and Gender: The Role of Analogy in Science', in: *ISIS*, 1986, 77, pp. 261-277. Stepan laat zien dat er in de biologie van eind vorige eeuw analoog gedacht werd over 'zwarte mannen' en 'blanke vrouwen', waarop er voor 'zwarte vrouwen' een wel heel eigenaardige reeks eigenschappen overschoot.

Barbara Henkes

Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland: van volgzzaamheid naar verraad.¹

Toen de vooraanstaande socialiste Hilda Verwey-Jonker in 1960, pratend over een tekort aan buitenshuis werkende vrouwen, suggereerde dat vrouwen uit Duitsland misschien bereid zouden zijn om het Nederlandse arbeidsleger aan te vullen, bracht zij een stroom van verontwaardigde reacties teweeg. Deze varieerden van anonieme scheldbrieven, ondertekend met 'een goede Nederlander', tot het commentaar in een regionale krant dat 'het misschien een oplossing (is), maar wij geloven niet dat er groot enthousiasme voor zal bestaan. De herinnering aan de Duitse dienstmeisjes uit de jaren dertig plaagt ons nog altijd'.²

Duitse vrouwen werden vijftien jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog nog altijd vereenzelvigd met verraadsters, spionnes en een 'Vijfde Colonne'.³ Vandaag de dag, bijna een halve eeuw later, blijkt dat nog steeds te gebeuren. Vanaf het moment dat ik in 1986 begon aan mijn onderzoek naar de komst en de vestiging van Duitse vrouwen in Nederland tussen de beide wereldoorlogen, word ik regelmatig geconfronteerd met uitspraken over 'Duitse spionnes'.⁴ Het betreft een hardnekkig vijandbeeld over de veelal jonge, ongehuwde vrouwen uit Duitsland die gedurende het Interbellum in grote getale naar Nederland kwamen om hier als

1. Dit artikel is een bewerking van mijn paper 'Changing Images of German Maids During the Interwar Period in the Netherlands: from Trusted Workers to Betrayers' voor de Sixth International Oral History Conference, die van 11-13 september 1987 plaatsvond in Oxford.

2. Brief 'Vrouwentekort', in: *De Gooi- en Eemlander*, 25-4-1960.

3. De Vijfde Colonne is een begrip dat dateert uit 1936 toen in het begin van de Spaanse Burgeroorlog één van de rebellerende generaals in een radiotoespraak dreigend wees op de operaties van vier tegen Madrid oprukkende militaire colonnes en daaraan toevoegde dat de aanval op het centrum van de republikeinse regering geopend zou worden door een vijfde colonne die zich al in het geheim onder de inwoners van de Spaanse hoofdstad bevond.

4. 'In Hitlers tijd werden velen van hen (Duitse dienstbodes, *B.H.*) tot spionage aangezet, vooral bij Duitse Joodse mensen. Het is heel goed om hier even bij stil te staan!' (brief L. Wolters van 7-3-1987); en vele soortgelijke mondelinge en schriftelijke reacties op mijn onderzoeksactiviteiten.

dienstbode te werken. De omvang van de groep en de concentratie van de Duitse meisjes binnen de huishoudelijke sector droegen ertoe bij dat een collectief beeld tot stand kwam van 'de' Duitse dienstbode. Dit kan nog versterkt zijn door de relatieve 'onzichtbaarheid' van Duitse dienstbodes, die 'verdwenen' in de beslotenheid van de dienstboden-houdende gezinnen (of na verloop van tijd in hun eigen gezin) en zich nauwelijks manifesteerden in het openbare leven.

Daarnaast echter leende het persoonlijke contact binnen het leven en werken in de Nederlandse huishouding zich juist voor een grote variatie in ervaringen met en beelden over Duitse dienstbodes. Zo konden er verschillende beelden ontstaan over 'de' Duitse dienstbode op grond van eigen individuele ervaringen naast het gangbare beeld zoals het door de pers en overheids- en particuliere instanties tot ontwikkeling werd gebracht.

In deze bijdrage wil ik laten zien hoe het collectieve beeld van Duitse dienstmeisjes in Nederland verschoof van zeer positief naar uiterst negatief. Verder zal ik trachten daarvoor een verklaring te geven en na te gaan hoe de collectieve beeldvorming zich verhoudt tot individuele beelden van direct betrokken vrouwen, zoals die in hun herinneringen zijn vastgelegd. Daarbij maak ik gebruik van tijdsdocumenten en gesprekken met twee groepen vrouwen: negen vrouwen die voor de oorlog als dienstmeisje uit Duitsland naar Nederland kwamen en hier zijn gebleven, en acht toenmalige Nederlandse dienstmeisjes.⁵

'Tüchtige' dienstbode

Tienduizenden jonge, ongehuwde vrouwen verlieten na de Eerste Wereldoorlog hun gehavende geboortegrond om hun geluk in een rijker buurland te beproeven. Omdat zij daar geen thuis hadden, combineerden de meesten het werken en wonen als inwonend personeel in privé-huishoudens of in ho-

5. De gesprekken met de toenmalige Nederlandse dienstmeisjes vonden oorspronkelijk plaats in de context van een ander onderzoeksproject, dat ik samen met Hanneke Oosterhof heb uitgevoerd en in 1985 gepubliceerd werd onder de titel *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes in de jaren 1900-1940*. (Nijmegen, SUN). Van de vrouwen die ik zelf voor dat onderzoek heb geïnterviewd, begonnen acht spontaan te vertellen over de aanwezigheid van Duitse collega's in de jaren tussen de beide wereldoorlogen. De herinneringen van deze acht vrouwen gebruik ik voor dit artikel. De andere groep vrouwen, die Duitsland verliet tussen de beide wereldoorlogen om in Nederland te gaan werken, sprak en schreef ik – op één uitzondering na – in 1986-1987. Voor dit artikel baseer ik mij op de herinneringen van negen vrouwen die in Nederland zijn gebleven. De namen met een asterisk* zijn pseudoniemen.

Hanna, Maria en Hilda, drie Duitse dienstmeisjes als Volendamsen op de kiek gezet in 1930 door Holland Studio in Den Haag (particuliere collectie)

tels. Volgens officiële cijfers waren er in 1920 zo'n 9100 buitenlandse vrouwen werkzaam in Nederland, in 1930 was dat opgelopen tot 30.500. Dat betekende dat één op de vijf inwonende dienstmeisjes van niet-Nederlandse afkomst was. Na 1930 nam hun aantal toe tot circa 40.000 in 1934. Daarna werd het minder: eind 1936 schatte men hun aanwezigheid op 22.000 en eind 1938 werden er niet meer dan 15.500 geteld. Het merendeel van de buitenlandse meisjes kwam uit Duitsland. Van de ruim 30.000 meisjes die in 1930 werk vonden in Nederland, hadden zo'n 24.000 de Duitse en 3.300 de Oostenrijkse nationaliteit. Daarnaast waren er nog ruim duizend Tsjechoslowaakse, Poolse, Hongaarse en Joegoslavische meisjes, en een duizendtal uit België.⁶

Vanwege het tekort aan Nederlandse dienstbodes⁷ werden zij in ons land aanvankelijk met open armen ontvangen. Hun 'Tüchtigkeit' en gave om 'zich spoedig in haar omgeving te schikken' werden alom geroemd en een aantal vrouwenverenigingen en andere particuliere instanties richtten zich al snel op de bemiddeling en opvang van Duitse dienstbodes.⁸ In 1930 volgde ook de Nederlandse overheid met de oprichting van een speciale vrouwenafdeling aan de Nederlandse arbeidsbeurs in Oberhausen (Duitsland), 'om een geschikt aanbod van Duitse meisjes naar Nederland te bemiddelen'.⁹ Deze afdeling hielp in de eerste helft van de jaren dertig honderden meisjes aan een betrekking. Het merendeel van de buitenlandse meisjes wist echter op eigen houtje de weg naar de Hollandse huishoudens te vinden.

De deugden die men aan de Duitse meisjes toeschreef, werden nogal eens afgezet tegen de povere prestaties van hun Nederlandse collega's. Zo schreef een Haagse dame in het dagblad *Het Vaderland* van 18 augustus

6. CBS-statistiek aangehaald door C.A.H. Haitsma Mulier-van Beusekom in: *Hulp in de Huishouding gevraagd*. Amsterdam 1947, pp. 77-78.

7. Met de voortschrijdende industrialisatie en mechanisatie in de 20ste eeuw werden meer meisjes in fabrieken en ateliers werkzaam, waardoor zich minder arbeidskrachten voor de huiselijke dienst beschikbaar stelden. Daarnaast werd de vraag naar dienstbodes niet minder. Weliswaar bracht de komst van stromend water, gas en elektriciteit enige verlichting van het huishoudelijk werk, maar tegelijkertijd gingen de eisen die men aan hygiëne stelde omhoog. Bovendien speelden statusoverwegingen een belangrijke rol: de aanwezigheid van een dienstbode was immers een zichtbaar teken van welstand.

8. Zoals de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (zie o.a. *Maandblad van de Nederlandsche Vereniging van Huisvrouwen*, afdeling Den Haag, april 1921), de Ned. R.K. Vereniging ter Bescherming van Meisjes; de Nederlandsche Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Jonge Meisjes (de Union); de Evangelische Frauenhilfe in Den Haag; de Nederlandsche Vrouwenbond (zie o.a. het archief van de Ned. R.K. Vereniging ter Bescherming van Meisjes).

1933 over 'de eindeloze ellende' die ze had, zolang zij Nederlandse dienstbodes in dienst had: 'Als ze niet lui en slordig waren, haalden ze obscure mannen in huis of stalen. (...) Nee, zolang de Nederlandse dienstboden niet hebben geleerd, dat er ook zo iets bestaat als goede manieren en plichtsbe-trachting, houd ik mijn uitstekend Duitse meisje (wat me trouwens in de ge-legenheid stelt, een vreemde taal "bij te houden") dat beleefd en beschaafd is, nooit moppert, zich dankbaar toont voor extra vriendelikheden, die aan zo'n vlijtig, aardig meisje met vreugde worden betoond, kortom die hart heeft voor haar dienst.'¹⁰

Naast de Nederlandse werkgeefsters toonden de Nederlandse dienst-meisjes zich minder geestdriftig over de komst van hun Duitse collega's, die vaak bereid waren voor minder geld meer werk te verrichten. De Bond van Huispersoneel riep haar leden op om 'de Duitse hulpen te overtuigen, dat zij voor zichzelf de toestand verslechteren en tevens als loondrukkers van de Hollandse hulp optreden'.¹¹ Maar ook al waren ze in staat geweest om dat inzicht op hun Duitse collega's over te dragen – voor zover die zich dat uit zichzelf niet al realiseerden – dan was het nog iets anders om dat inzicht in daden om te zetten. Haar kwetsbare positie, als vreemdelinge onder dak bij het werkgeefstergezin, zorgde er wel voor dat de Duitse meisjes het beeld van haar Tüchtigkeit en gehoorzaamheid over het algemeen in ere hielden.

Mevrouw Luider-van Zanten behoorde destijds tot de actieve leden van de Bond van Huispersoneel, die vanaf 1930 hernieuwde pogingen on-dernam om de arbeidsvoorwaarden van dienstbodes, werksters en ander huishoudelijk personeel te verbeteren. Terugkijkend op deze periode her-innert zij zich de patstelling waarin de bondsvrouwen en hun Duitse colle-ga's zich bevonden: 'Juist toen wij begonnen met onze Bond, kwamen die Duitse dienstmeisjes. (...) Wij streefden er dus naar dat er geregelde werk-tijden zouden komen enzovoort, en daar zaten die Duitse dienstboden wel als een...eh ja...hoe moet ik dat nou zeggen...als een vervelend iets tussen. Van wat wij eigenlijk voorstonden, dat braken die af. (...) Die moesten aan de slag, hoe dan ook. (...) Dus voor hen was dat "horen, zien en zwijgen".' (29-2-1982, band 2, kant 4, transcr. pp. 66-67)

In tegenstelling tot mevrouw Luider kan mevrouw Klein-van Doorn ook nu nog geen begrip opbrengen voor de problematische situatie van haar

9. *De Arbeidsmarkt*, Orgaan voor de praktijk uit 1930, p. 147, en 1931, p. 69.

10. Overgenomen uit *Het Huispersoneel*, orgaan van de Bond van Huispersoneel, oktober 1933.

11. *Het Huispersoneel*, januari 1934.

collega's uit Duitsland. Zij was al jarenlang als kamermeisje in dienst van de familie W., toen mevrouw besloot om haar personeel tot één intern meisje in te krimpen: 'Ik zeg: "alleen?!" O god, ik was zo gewend met twee meisjes, dat was altijd zo gezellig. Ik zeg: "Dat doe ik niet, hoor".' Na haar ontslag nam mevrouw W. een Duitse dienstbode in dienst, die kennelijk niet voor haar onderdeed: 'En dat zijn zulke strebers, hè. Later zei mevrouw W. tegen mij dat die Duitse dienstbodes veel gewilliger waren dan Nederlandse dienstmeisjes. Als mevrouw van plan was uit te gaan, dan stond ze al met de jas klaar om die aan te doen enzo. (...) Dat deden wij niet; dat was ja niet nodig. Dus vonden ze dat die Duitse dienstmeisjes veel flinker waren. Dat hoorde je voor die tijd ook al als er bezoek was, van die dames onder mekaar...dat die Duitsers veel flinker waren dan die Hollandse dienstbodes'. (26-1-1981, band 1, kant 2, transcr. p. 2)

Mevrouw 't Rieff-Broekman, die destijds als één van de vele meisjes uit Duitsland naar Nederland is gekomen, verwoordt haar positie en die van haar lotgenotes als volgt: 'De Duitse meisjes waren goedkoop, want ze waren blij dat ze werk hadden; ze waren afhankelijk en ze hadden niemand waar ze steun aan hadden. Nederlandse meisjes hadden daar wel het land aan, omdat die Duitse meisjes alles deden wat die Nederlanden niet wilden. Ze moesten alles doen, ze moesten: ze konden niet naar huis, ze konden nergens heen, dus ze deden het ook, en voor weinig geld. (...) Die lieten ze 's ochtends van zes uur tot abends laat werken en ze kregen één keer in de week een middag of een avond vrij. Ik heb een meisje gesproken, die was bij erge Christelijke, daar mocht zondags niks gedaan worden. Maar zij mocht wel afwassen en bedden opmaken, dat mocht zij wel allemaal doen. Dan heb ik ook gezegd: dat sollen ze met Nederlandse meisjes nooit gedaan hebben.' (13-12-1981, band 1, transcr. pp. 11-12)

Hoewel de kwetsbare positie van Duitse dienstmeisjes als vreemdelinge in de Nederlandse huishouding – mogelijk versterkt door het plichtsbesef en arbeidsethos dat ze vanuit haar Duitse achtergrond had meegekregen – ertoe heeft geleid dat ze moeilijk voor zichzelf konden opkomen, komt uit gesprekken naar voren dat dit veranderde naarmate zij langere tijd in Nederland waren en enigszins thuis raakten in de nieuwe omgeving. Een toegenomen zelfvertrouwen in de loop van het migratieproces kan er mede toe bijgedragen hebben dat het gangbare beeld van het Duitse meisje als ideale dienstbode zachtjes aan scheuren begon te vertonen.

Concurrerende 'vreemdelinge'

In de loop van de jaren dertig maakte het aanvankelijk enthousiasme waarmee de meisjes van over de grenzen de Nederlandse huishoudens werden binnengehaald, plaats voor een zekere terughoudendheid. Onder invloed van de toenemende werkloosheid drong men er – vooral van overheidswege – op aan de buitenlandse meisjes te vervangen door Nederlandse hulpen in de huishouding. Het beeld van de gehoorzame, hard werkende Duitse dienstbode werd overschaduwd door de heersende malaise: 'Het is een beschaming voor de Nederlandsche vrouw, dat welhaast 30 à 35.000 vrouwen uit den vreemde onze huishoudingen moeten helpen beredderen, terwijl er in Nederland tienduizenden meisjes zijn, die niet weten wat ze met haar tijd moeten doen, of die de werkloosheid van mannen helpen vergrooten en op de arbeidsmarkt met de mannen concurreren. Het klinkt ironisch bij het gemjammer over werkloosheid en slechte tijd, dat plm. 40.000 buitenlandse meisjes hier de plaats innemen van Nederlandse meisjes in de huishouding en hotel, en jaarlijks aan loon en kost en inwoning meer dan 20 miljoen gulden ontvangen, waarvan eenige miljoenen per jaar naar het buitenland gaan'. Zo schreef de referendaris van de Rijksdienst der werkverschaffing en Arbeidsbemiddeling Th. van Lier in 1936.¹²

Onder druk van de crisistijden verschenen de niet-Nederlandse, Duitse dienstbodes in beeld als 'vreemde' vrouwen, die het kostbare nationale goed (valuta) over de grens lieten verdwijnen. De Nederlandse overheid greep in: de vrouwenafdeling van de Nederlandse Arbeidsbeurs in Oberhausen werd in de laatste maanden van 1934 gesloten en in datzelfde jaar werd de Wet op de Vreemde Arbeidskrachten van kracht, die het werken van buitenlanders in Nederland aan banden moest leggen door middel van een stelsel van arbeidsvergunningen. Buitenlands huispersoneel werd daar – onder druk van (me)vrouwenverenigingen – vooralsnog van uitgezonderd, omdat er nog altijd een schrijnend tekort aan Nederlandse dienstmeisjes zou bestaan.¹³ Om dit bezwaar te verhelpen nam de regering een aantal maatregelen: allereerst besloot men een landelijk programma van gratis spoedcursussen en -opleidingen voor dienstbodes te financieren. Dit werd opgezet met behulp van regionale arbeidsbeurzen en verschillende vrouwenorganisaties.¹⁴ Daarnaast ondernam de Minister van Sociale

12. *Tijdschrift der Nationale Vereniging tegen de Werkloosheid*, Orgaan der Vereniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen, 1936, pp. 135-136.

13. *Handelsblad*, 21-2-1934, ontleend het bericht aan het Memorie van Antwoord betreffende het wetsontwerp tot regeling van het verrichten van arbeid in loondienst door vreemdelingen.

14. B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven?*, pp. 33-39.

Zaken tot twee keer toe tevergeefse pogingen om het werken van vrouwen in fabrieken en werkplaatsen te verbieden.¹⁵ Al deze maatregelen waren erop gericht om de Nederlandse meisjes ertoe te bewegen het huishoudelijk werk op zich te nemen. Hierdoor zou niet alleen de werkloosheid onder Nederlandse mannen dalen, maar bovendien stond dan niets meer in de weg om deze groep 'vreemdelingen' die de 'Hollandse huiselijkheid verstoorde'¹⁶ het land uit te sturen. Vanaf juni 1936 viel ook het huishoudelijk personeel onder de Wet op de Vreemde Arbeidskrachten, waardoor het verblijf van Duitse meisjes werd bemoeilijkt.

De opvattingen over de 'vreemde' concurrentie van Duitse dienstbodes die de plaats van Nederlandse meisjes bezet hielden, sloot aan bij de voornoemde onvrede onder Nederlandse collega's over de 'valse' concurrentie die Duitse dienstbodes hen aandeden door onder de markt te werken. In beide benaderingen werden niet de werkgeefsters maar de Duitse meisjes verantwoordelijk gesteld. Zij zagen zich geconfronteerd met een toenemend negatieve beeldvorming.

Hoewel de door mij bestudeerde tijdsdocumenten er op geen enkele manier naar verwijzen, komt uit de herinneringen van voormalige Duitse dienstbodes en hun tijdgenoten naar voren dat het negatieve beeld niet alleen werd gevoed door concurrentie op de arbeidsmarkt: 'De Duitse dienstboden, berooid van mannen en geld, kwamen bij tienduizenden. Ze stalen ons onze jongens af door zoet gevele en onderdanige manieren. Het waren onderkruipsters bij rijke vrouwen, waarvoor de trotse Hollandse vrouw zich niet liet lenen. Zeer vele Hollandse meisjes en gehuwde vrouwen zijn toen beroofd van hunne geliefden en hunne mannen, door zoete vogelaars en overgave; schrijft Maria Zondernaam, 'een ongehuwde vrouw', zoals zij zichzelf in haar anonieme reactie op mijn onderzoek introduceert.¹⁷

Haar overtuiging wordt niet alleen ondersteund door reacties van andere Nederlanders,¹⁸ maar eveneens door de herinneringen van voormalige

15. In augustus 1935 kwam de Minister met een wetsontwerp dat het werken van meisjes beneden de 16 jaar in fabriek, werkplaats of op kantoor moest verbieden: in februari 1936 volgt een tweede wetsontwerp om een maximaal percentage vrouwelijke arbeiders in fabrieken of werkplaatsen vast te leggen. Beide maatregelen strandden, mede dankzij doeltreffende oppositie uit de vrouwenbeweging.

16. Ingezonden brief van 'een Vaderlander' in de avondeditie van *Het Vaderland* van 16 augustus 1933, geciteerd in: *Het Huispersoneel*, oktober 1933.

17. Brief van 18-6-1987 in reactie op een artikel over mijn onderzoek in *De Telegraaf* van 13-6-1987.

18. 'Ons land was niet in oorlog geweest, dus daar waren nog veel mannen, immers de Duitse mannen waren achtergebleven op de slagvelden van Frankrijk. En laat U niet wat anders wijsmaken, want dat was hun hoofddoel: een man versieren!' (brief van G. Jansen uit Zwolle, juni 1987) en meer van dergelijke schriftelijke en mondelinge reacties op mijn onderzoek.

Huwelijksfoto van Lydia Rejek (Duisburg) en Philip Huyser (Leeuwarden), Amsterdam 1937 (particuliere collectie)

Duitse dienstbodes die toentertijd met een Nederlandse man zijn getrouwd: 'Ik heb vaak gedacht dat die Hollandse meisjes ons haatten, en dat kon ik me voorstellen: we namen hun beste betrekkingen, we werkten langer, we werkten onder de prijs, en toen namen we nog hun jongens weg. Ik zal het maar gewoon zo zeggen zoals het is', vertelt mevrouw van den Berg-Gerhards. (26-3-1987, band 1, transcr. p. 14) Zij kwam in 1922 naar Nederland en trof in Hilversum 'een pracht betrekking'. Op het moment dat zij na twee-en-eenhalf jaar aanstalten maakte om naar Duitsland terug te keren, leerde zij haar man kennen, met wie ze een paar jaar later in het huwelijk trad. Voor zover de Duitse meisjes en hun Nederlandse vrijers dergelijke afgunst destijds tot zich lieten doordringen, heeft het duizenden van hen er kennelijk niet van weerhouden om zich in de Nederlandse echt te verbinden.

Spionne

Het waren niet alleen maatregelen van Nederlandse zijde die het verblijf van Duitse meisjes in deze jaren beperkten. Ook de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland zelf zorgden ervoor dat haar aantal in Nederland snel verminderde en het beeld van de ongewenste vreemdelinge werd versterkt. De komst van Hitler maakte het vertrek uit Duitsland om economische redenen minder noodzakelijk, omdat de oorlogsvoorbereidingen nieuwe werkgelegenheid en een zekere welvaart met zich meebrachten. Tegelijkertijd droeg een toenemende oorlogsdreiging ertoe bij dat veel Duitse meisjes uit Nederland naar hun vaderland terugkeerden uit angst om bij het uitbreken van een oorlog van hun familie afgesneden te zijn en uit angst voor eventuele repercussies van Nederlandse zijde bij een inval van de Duitsers.¹⁹

Daarnaast werden een aantal maatregelen genomen waardoor veel Duitse vrouwen zich gedwongen voelden om hun betrekking in Nederland op te zeggen. Zo gingen op 1 januari 1936 de Neurenberger wetten in werking, die het aan 'vrouwelijke onderdanen van Duits of aanverwant bloed onder de 45 jaar' verboden om huishoudelijke arbeid in joodse gezinnen te

19. Blijkens gesprekken die ik, samen met een groep studenten van de Universiteit van Oldenburg (BRD), in 1987 voerde met 12 vrouwen uit Oost-Friesland die tijdens het Interbellum in Nederland hadden gewerkt en voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog naar Duitsland waren teruggekeerd. Voor dit artikel besloot ik hun herinneringen verder buiten beschouwing te laten, omdat ik mij wilde concentreren op de beelden over Duitse dienstbodes zoals die zich tot na de Tweede Wereldoorlog in Nederland hebben gevormd.

verrichten.²⁰ Hoewel deze wet officieel alleen in Duitsland van kracht was, bleek dat ook Duitse meisjes in Nederland geprest werden om hun betrekking bij joodse gezinnen op te geven: 'Gevraagd naar de reden van vertrek, zeiden zij (...) dat er in Duitsland druk op hen wordt uitgeoefend, door bedreigingen, geuit tegen de aldaar wonende familieleden of ouders. Deze bedreigingen bestaan bijvoorbeeld uit het ontnemen van arbeid of pensioen, boycot enz. Natuurlijk is het gevolg hiervan dat de familie haar dochter verzoekt, de dienstbetrekking bij de joodse familie te verbreken.'²¹ Drie jaar later besloot men in Berlijn om in het buitenland werkende Duitse vrouwen naar 'die Heimat' terug te roepen, vanwege het tekort aan arbeidskrachten dat daar door de oorlogsvoorbereidingen was veroorzaakt. In Nederland was het aantal Duitse dienstbodes inmiddels gedaald tot zo'n 3500.²² Hun verblijf werd door het Duits consulaat 'Amtlich gekürzt' tot 2 februari 1939.²³

Onder de opgeroepen vrouwen waren er velen die hemel en aarde bewogen om in Nederland te mogen blijven. Duitse instanties werden verrast door de grote hoeveelheid verzoekschriften om niet terug te hoeven keren.²⁴ Een aantal Duitse meisjes trad snel in het huwelijk, terwijl anderen besloten om zich hier illegaal te vestigen. In dezelfde tijd maakte de dreiging van de nationaal-socialistische expansiepolitiek een stroom van geruchten los over Duitse spionage-activiteiten in Nederland.²⁵ Ook de vrouwen die inmiddels door een huwelijk de Nederlandse nationaliteit hadden aangenomen, ontkwamen daar niet aan.

Mevrouw 't Rieff-Broekman kwam in 1923 vanuit het Ruhrgebied naar Nederland. In 1935 trouwde ze een Nederlandse man, met wie ze samenwerkte als conciërge op het moment dat het Duitse leger Nederland binnen viel. Een mengsel van spot en verontwaardiging klinkt door als ze vertelt over de Nederlandse soldaten die in Den Haag gelegerd waren: 's Nachts sliepen die jongens in de schuilkelder bij ons onder het gebouw. Op een keer kwam ik met een blad koffie, maar ze namen het niet. Ze zeiden tegen mij: "Ja, je kan ons hier wel vergiftigen". Ik zeg: "waarom zou ik dat

20. Zie Paragraaf 3.

21. *Het Huispersoneel*, december 1935.

22. L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*. Amsterdam 1953-1954, p. 245.

23. *Het Huispersoneel*, januari 1939.

24. Brief van 2 februari 1939 van Butting aan de Chef van de Auslandsorganisation, aangehaald in: L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, p. 245.

25. L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, pp. 90-108 en pp. 230-251. En van dezelfde schrijver: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3, pp. 111-129 en pp. 187-201.

doen?" Ze zeggen: "U bent toch een Duitse?" Ik zeg: "Ik ben helemaal geen Duitse." "Maar waar komt dat accent dan vandaan?" Dan sta je daar, hè. Toen heb ik de directeur erbij gehaald en die heeft gezegd: "Je kunt die koffie rustig drinken hoor, daar mankeert niets aan".²⁶ Nou, toen hebben ze me altijd beschermd als ik op straat werd aangehouden. Want dan moest je "Scheveningen" zeggen; dan wisten ze of je een Duitse was, omdat een Duitse dat niet kan uitspreken. (lacht) In het begin van de oorlog heb ik het wel moeilijk gehad, maar later niet meer. Want later wist iedereen... We hadden op kantoor veel evacuées, en daar had ik ook alle steun van, en daar kwam het Rode Kruis nog bij. Toen de Duitsers hun spullen in beslag wilden nemen, zijn ze bij ons op kantoor ondergedoken. (...) Maar na de oorlog, toen was het wel vervelend: ik had een spaarbankboekje hier en omdat ik uit Duitsland kwam, moest ik bij de directeur van de Rijksspaarbank komen. Die vroeg mij of ik iets met de Nazi's van doen had gehad. Ik zeg: "Ik niet, ik ben Nederlandse. Als u mij niet gelooft, gaat u dan naar onze directeur, want ik heb het Rode Kruis bij mij ondergedoken gehad en ik heb ontzaglijk veel jongens geholpen". Toen was ik toch zo nijdig! (13-12-1981, band I, transcr. pp. 10 en 14)

De angst voor verraad heerste niet alleen in Nederland. Mevrouw Ton-Seyler ervoer dat tijdens een reis naar haar ouderlijk huis in 1938. In de trein door Duitsland zat ze samen met een stel soldaten op weg naar hun kazerne: 'Die zaten te praten over de diverse borrels ter wereld. Ze hadden het over saki en over arak en over jenever: jenever zeiden ze en ze beweerden dat het uit maïs werd gestookt. Toen zei ik: "Nee, dat wordt uit graan gestookt", in perfect Duits, dat dank je de koekoek. Hoe ik daarbij kwam, vroeg één van hen. Hij wist het precies: maïs. Ik zei: "Nee werkelijk, ik weet het toch; ik kom uit Holland." "U komt uit Holland? Dat geloof ik niet." Nou, ik haalde m'n pas tevoorschijn: stilte. Er werd niets meer gezegd; ze zaten doodstil. En ik had gezien op de stations: "Achtung, Feind hört mit" Dus...ik was ook een eventuele spion. Geen woord hebben ze meer gezegd. Toen dacht ik: "Verhip, je bent geen Duitse meer". (20-10-1986, band 2, kant 1, transcr. p. 20)

Voor mevrouw Ton was er 'op dat moment ergens een klep dicht gevallen'. Maar terug in Nederland kreeg zij evengoed met de heersende angst voor verraad door vreemdelingen te maken: 'Ik heb dat accent, dus hier moest ik me wel almaar weer waarmaken. Maar dat ging nog wel hoor,

26. Het beeld dat mevrouw 't Rieff hier schetst sluit aan bij de wijdverbreide vrees voor vergiftiging door de vijand onder de Nederlandse militairen, zoals die door L. de Jong wordt gememoreerd, in *Het Koninkrijk*, deel 3, p. 194.

want de mensen die ik kende, nou ja...dat was okay, en vreemden...dat waren vreemden. Na de oorlog was het veel moeilijker. Toen waren er ontzettend veel mensen die bang waren om zich aan koud water te branden, die ineens ó zo patriottisch deden. Met de bevrijding stonden we op het schoolplein: daar komt het hoofd van de school, die kende ik niet goed, die komt naar me toe en zegt: “Bent u vrij”? Ik zeg: “Hoezo vrij?” “Bent u dan niet geïnterneerd? U bent toch Duitse?” En Elly, een Nederlandse vriendin met wie ik samen in de ondergrondse zat – dat stelde niet veel voor hoor, wat ik deed: ik had een klein krantenwijkje en een beetje koerierswerk, maar ja, je deed tenminste nog wat – die Elly werd woedend. Dat soort dingen had je wel.’ (band 2, kant 2, transcr. p. 25)

Meer vrouwen die uit Duitsland naar Nederland waren gekomen en zich hier gevestigd hadden, beschrijven hoe zij vlak voor en bij het uitbreken van de oorlog als potentiële verraadsters werden benaderd en – ongeacht hun opstelling tijdens de oorlogsjaren – na afloop met hernieuwde achterdocht zo niet agressie te maken kregen. De behoefte onder de Nederlandse bevolking om weerstand, of op z’n minst afstand, te tonen ten aanzien van een ieder die met Duitsland geassocieerd zou kunnen worden, werd direct na de bevrijding nog versterkt door de plannen van de Nederlandse overheid om alle Rijksduitsers zonder aanzien des persoons het land uit te zetten.²⁷ Mede dankzij de inmenging van verschillende Nederlandse particulieren ten gunste van de geïnterneerde Duitsers – waaronder met name een aantal verzoeken tot vrijlating van Duitse dienstmeisjes²⁸ – is dit beleid niet ten uitvoer gebracht. Dat neemt echter niet weg dat deze maatregelen hebben bijgedragen aan de negatieve beeldvorming zoals die tot op de dag van vandaag doorwerkt. Dat ervoer ook Klara Neumann, toen ze in 1982 op haar 82ste jaar in een verzorgingstehuis kwam en prompt van haar huisgenoten te horen kreeg: ‘Jij bent een moffin; jij hoort hier niet, jij moet hier weg.’²⁹

Een verandering van omgeving betekent vaak dat deze vrouwen zich opnieuw moeten verantwoorden ten opzichte van de gebeurtenissen gedurende de jaren 1940-1945. Illustratief voor deze houding tot het oorlogsverleden was de reactie van een vrouw op een oproep voor mijn onderzoek. Zij stuurde mij een tiental geschreven portretten van Duitse en Oostenrijkse

27. M.D. Bogaarts, “‘Weg met de Moffen’”. De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945’, in: *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*. Den Haag 1981, pp. 159-177.

28. *Ibidem*, p. 159.

29. Gesprek gevoerd door Hans Meulenbroek, geciteerd in zijn artikel ‘De Duitse dienstmeisjes’, in: *Vrij Nederland*, Bijlage van 13-11-1982, p. 38.

dienstbodes uit haar naaste omgeving. In de kantlijn werd ieder nieuw portret aangekondigd met een gefingeerde voornaam en de aantekening 'geen Nazi', of bij twee vrouwen, 'Nazi geworden', waar ze direct op laat volgen dat het 'geen gemene mensen' waren, maar 'wel dom'.³⁰

Individuele vriendschap naast collectief vijandbeeld

Hoe herinneren voormalige Nederlandse dienstbodes haar duitse collega's? Welke beelden koesteren zij uit die vooroorlogse periode?

In de jaren dertig werkte mevrouw Kuipers-Staal als kamermeisje samen met een Duits keukenmeisje. Zij vertelt over haar: 'Tekela was een echte vakvrouw. Ze kon hele fijne taarten bakken, dat had ze geleerd op zo'n vakschool. Van haar heb ik heel veel geleerd: 's middags moest ze koken en dan zat ik daar zilver te poetsen enzo, dus dan leerde zij mij van alles onder het werk. (...) Tekela was rooms-katholiek, heel erg. Als ze een keertje hele lekkere pudding maakte en er zat nog een beetje in de pan... "Je moet er nog een beetje meer inlaten", zei ik dan. Ja, je was jong en je lustte wel wat. "Nee", zei ze, "dat mag ik niet doen, want dat is..." Dan moest ze biechten, omdat ze gesnoept had. "Nou, laat er dan maar wat voor mij inzitten, want ik hoef niet te biechten". (...) We sliepen samen op een kamer, met een vaste wastafel, oh, dat was zo fijn! Zij zat 's avonds op haar knieën voor het bed, in een hele lange nachtjapon en dan bidde ze. Ik had geleerd bij de Rooie Valken: "Hebt eerbied voor iedere eerlijke overtuiging, ook wanneer ze niet de onze is". Dan had ze zo'n lange blonde vlecht en dan vond ik het net een engeltje. (...) (15-5-1982, band II, kant 1, transcr. pp. 13-14 en 16-17).

Hoewel de omgang van mevrouw Kuipers met haar Duitse collega speelde in een tijd dat de crisis ook in Nederland voelbaar werd, sluiten haar herinneringen tot zover aan op het collectieve beeld van de hardwerkende, brave vrouw, zoals zich dat in de jaren daarvoor had gevormd. Bovendien tonen haar herinneringen iets van de intimiteit die zij in de relatie met haar Duitse collega ervoer en die een basis vormde om de onderlinge verschillen in levensovertuiging te overbruggen. Dat blijkt nog sterker uit het vervolg van haar verhaal, waarin ze haar persoonlijke herinneringen aan Tekela relateert aan de collectieve beeldvorming over Duitse dienstbodes, zoals die zich onder invloed van de Duitse inval in Nederland ontwikkelde. Op mijn vraag of ze wel eens 'minder leuke dingen' over Duitse dienstmeisjes heeft

30. Brief van maart 1987 van mevrouw A.J. Zandtstra aan Barbara Henkes.

Uit: *Telegraaf*, Avondblad, 30 januari 1939 (Historisch-topografische atlas, Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam)

vernomen, reageert ze met: 'Je bedoelt met de Nazi-tijd, of dat spionnen waren? Nou, volgens mij had Tekela wel vriendinnen... er was een vriendin waarvan ik dacht: jij hebt zoveel geleerd, jij bent vast geen echte dienstbode. Ik weet het niet, daar straalde iets vanaf in die gesprekken... dat voel je gewoon. (...) Later, het was inmiddels zo'n beetje oorlog geworden, kwam ik haar nog eens tegen op het station: die draaide de kop tegen mij om. Nee, die was niet helemaal zuiver; die is er vast ook één geweest. (...) Maar Tekela zei ook: "Heil Hitler". Dan zat ze in de keuken met haar vriendinnen, en daar was ik wel bij, want ik bleef ook wel eens thuis. "Heil Hitler", zei ze dan. En dat stuitte je wel tegen de borst, hè. Voor de oorlog heb ik daar ook wel met haar over gesproken. We waren aan het afwassen, Tekela en ik, en dan praatten wij erover, over die armoede die er was in Duitsland. En dan zei ik: "Tekela, Hitler brengt oorlog." "Nein, nein", zei ze dan, "denn als wir Hitler nicht gehabt haben, dann hatten wir Kommunismus gehabt." (sic). Zo praatte ze dan. Ik zei: "Je moet maar afwachten, maar er komt oorlog". Dat merkte je, daar kregen wij ook voorlichting over in de jeugdbeweging. Dat durfde ik haar niet te zeggen. Raar is dat... kun je dat wel indenken: ik vertelde niet dat ik lid van de Arbeiders Jeugdcentrale was!?' (band II, kant 1, transcr. pp. 16-17)

Mevrouw Kuipers herinnert zich hoe zij haar eigen inzichten, gevormd binnen de sociaal-democratische jeugdbeweging, voorzichtig naast die van Tekela plaatste; een confrontatie ging ze echter uit de weg. In haar positie als meisje van het platteland zonder vriendinnen in de stad en inwonend bij haar werkgeefster, was ze sterk afhankelijk van de vriendschap met haar Duitse collega. Omdat Tekela een intense afkeer van het communisme aan de dag legde en aangezien communisme en socialisme in die tijd voor katholieken niet zo ver uiteen lagen, durfde de jonge Aagtje Staal het kennelijk niet aan om haar socialistische identiteit prijs te geven. Tekela zelf beoordeelde ze er toen – en nu nog – niet minder om. Door een onderscheid te maken tussen persoonlijke integriteit en politieke sympathieën, schuift ze Tekela buiten het beeld van de spionnes, zonder overigens dat beeld zelf ter discussie te stellen. Integendeel: een Duitse vrouw met wie zij geen persoonlijke relatie onderhield kan dienen om tegelijkertijd het algemene beeld van de Duitse spionnes te bevestigen.

Net als mevrouw Kuipers kwam mevrouw van der Belde-van Dijk tijdens de jaren dertig van het platteland naar een vreemde stad, waar ze bevriend raakte met Liesel. Dit Duitse meisje nam haar mee naar bijeenkomsten van een Duitse vereniging, waar ze een hechte vriendinnenkring opbouwde. Haar verhaal laat eenzelfde onderscheid zien tussen individuele herinneringen die gebaseerd zijn op persoonlijke vriendschapsbanden met

Duitse collega's voor het uitbreken van de oorlog en het collectieve vijandbeeld dat daarna zo dominant werd. Als ik verwijs naar verhalen over Duitse dienstmeisjes die naar Nederland kwamen om te spionneren, zegt ze: 'Nou, ik geloof het niet, hoor. Maar ze waren wel wild met hun Führer, in die tijd. Die ouders hadden het ook zo arm in Duitsland en toen kwam die Hitler... Dan zat ze voor de radio en dan: "Heil..." Maar ik geloof nooit... die meisjes waar ik mee opgetrokken ben... er zou nooit één wezen die dat deed'. (3-3-1982, Band I, transcr. p. 32)

Beide vrouwen benadrukken het integere karakter van hun Duitse vriendinnen, dat naar hun idee onmogelijk samen kon gaan met verraderlijke activiteiten als spionage. Wel signaleren ze een verregaande politieke naïviteit bij hun vriendinnen en verontschuldigen dat met een verwijzing naar de crisissituatie in Duitsland.

De eerder aangehaalde mevrouw Klein-van Doorn, die zich na haar ontslag bij de familie W. enigszins tekort gedaan voelde door de aanwezigheid van haar Duitse opvolgster die bereid was te doen wat zij had geweigerd, heeft geen moeite om het collectieve beeld van verraad te bevestigen. Zonder dat ik aan de negatieve beeldvorming hoef te refereren merkt zij op: 'Ja, die Duitse meisjes waren dan veel vriendelijker enzo... Het waren echt van die strebers. En ondertussen misschien hier de boel een beetje bekijken en... en de boel verraden, misschien. Dat hebben ze wel gezegd, dat vanuit Duitsland speciale meisjes gestuurd werden om...' (26-1-1981, band I, kant 2, transcr. p. 17)

Wat opvalt in de gesprekken met voormalige Nederlandse dienstbodes die mij spontaan vertellen over de aanwezigheid van Duitse collega's in de periode tussen de beide wereldoorlogen, is dat zij allen het beeld van de hardwerkende, tüchtige Duitse dienstbode bevestigen, zij het dat zij dat beeld verschillend waarderen. Over het gangbare beeld van Duitse meisjes als spionnes lopen de meningen meer uiteen. De vrouwen die geen persoonlijke banden met hun Duitse collega's onderhielden, zijn eerder geneigd om het beeld van de Duitse spionnes te onderschrijven, zonder dat aan concrete voorvallen te kunnen koppelen. De Nederlandse vrouwen die wel intensief met hun collega's uit Duitsland optrokken, plaatsen de Duitse meisjes waarmee zij een goede verhouding onderhielden buiten het collectieve beeld van verraad, overigens zonder dat beeld zelf ter discussie te stellen.

In zijn artikel over 'Fremdarbeiter in het Ruhrgebiet' signaleert Ulrich Herbert een tegenspraak tussen de herinneringen aan de eigen goede verhoudingen van Duitsers met buitenlandse dwangarbeiders en het algemene beeld van geweld en diefstal dat door de angstpsychose tijdens de ne-

derlaag in 1945 werd opgeroepen en in de Bondsrepubliek nog steeds een rol speelt.³¹ Iets dergelijks bracht in Nederland de bezetting in 1940 teweeg. Vrouwen van Duitse herkomst die zich, hetzij als vernederlandste huisvrouw, hetzij als Duitse dienstbode in de intieme sfeer van de Nederlandse samenleving bevonden, zouden een bedreiging hebben gevormd voor de nationale veiligheid. 'Deze Duitse vrouwen waren de pioniers van de Nazi volkerenmoord 40-45, die 3/4 van het mensdom afgeslacht hebben; ze trouwden hier en hunne mannen waren meestal landverraders', om met Marie Zondernaam te spreken.³²

Tot besluit

Het gunstige beeld van de Duitse dienstbodes in Nederland, dat eerst onder economische druk van een grauwsluijer was voorzien, kon zich op het moment van de Duitse inval in Nazi-bruine tinten vastzetten in het collectieve geheugen. Dat het merendeel van de Duitse dienstbodes al voor die tijd was teruggekeerd en de meeste achterblijvers door hun huwelijk de Nederlandse nationaliteit hadden aangenomen, veranderde daar niets aan. Zodra de Duitse bezetting reëel werd, stond deze groep vrouwen van Duitse herkomst – gehuwd of ongehuwd, en ongeacht hun politieke voorkeuren – onder verdenking van verraad en spionage.

Te oordelen aan de hedendaagse reacties op mijn onderzoek is dat zo gebleven, ondanks dat de individuele herinneringen aan de persoonlijke verhoudingen met Duitse meisjes een heel ander beeld oproepen. Ook het – lange tijd onomstreden – werk van prof. dr. L. de Jong heeft daar geen invloed op gehad, hoewel hij op meerdere plaatsen in zijn omvangrijk oeuvre over Nederland in de Tweede Wereldoorlog concludeert dat de voorstellingen van spionage c.q. Vijfde Colonne-activiteiten van Duitsers in Nederland 'in hoofdzaak een projectie is geweest van Nederlandse angstgevoelens, die niet met de werkelijkheid in overeenstemming zou zijn'.³³ Het ziet ernaar uit dat noch het aanzien van deze vermaarde historicus en de hoge oplage van zijn werk, noch de 'andere' beelden die zich in individuele geheugens hebben vastgelegd, ertoe hebben geleid dat het naoorlogse beeld van Duitse dienstbodes als Duitse spionnes aan kracht inboette.

31. Ulrich Herbert, 'Apart nebenan. Erinnerungen an die Fremdarbeiter im Ruhrgebiet', in: Lutz Niethammer, *Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll. Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet*. Berlijn/Bonn 1983, pp. 233-267.

32. Zie noot 17.

33. L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, p. 246.

In hoeverre er feitelijk wel of geen sprake is geweest van spionage of verraad door vrouwen die tussen de beide wereldoorlogen als dienstbode naar Nederland kwamen, is niet te zeggen. In dit artikel ging het daar ook niet om. Mij ging het erom te laten zien hoe het collectieve beeld van Duitse dienstmeisjes in Nederland verschoof van zeer positief naar uiterst negatief, om een verklaring te zoeken voor deze ingrijpende verschuiving en om vanuit individuele herinneringen een nuancering aan te brengen op dat beeld. Dan blijkt dat het gangbare beeld zich door de relatieve 'onzichtbaarheid' van deze vrouwen en onder invloed van economische en politieke crisis-situaties binnen één decennium fundamenteel kon wijzigen. De collectief ervaren dreiging die de maatschappelijke ontwikkelingen in de loop van de jaren dertig teweegbrachten, werd geprojecteerd op bepaalde groepen – waaronder Duitse dienstbodes – zonder dat de betrokkenen daar zelf wezenlijk invloed op konden uitoefenen. Die invloed bleef beperkt tot de naaste omgeving, de vrienden- en kennissenkring, zoals blijkt uit hun eigen herinneringen en die van hun voormalige collega's. Buiten de naaste omgeving worden zij sinds de Tweede Wereldoorlog steeds weer geconfronteerd met een negatieve beeldvorming over henzelf en hun Duitse herkomst. Een eenmaal gevormd vijandbeeld laat zich kennelijk moeilijk meer afbreken.

Reactie

Irene Costera Meijer

De sekse van wiskunde, werk en wit: dilemma's op een zijspoor?¹

In het vorige nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* verscheen 'De constructie van dilemma's in het feminisme'. Aafke Komter tracht in dit artikel het dilemma Verschil en Gelijkheid als constructie te ontmaskeren. Het woord 'constructie' slaat bij Komter op de oneigenlijkheid ervan. Het dilemma Verschil en Gelijkheid is volgens Komter schijn, het probleem bestaat niet. 'Er ligt hier noch een logisch, noch een theoretisch probleem' (p. 25). Het dilemma lijkt verzonnen om de bokken van de schapen te kunnen scheiden, zij van het verschil tegenover zij van het gelijk, zij die het sekseverschil centraal willen stellen tegenover zij die de vele verschillen tussen vrouwen willen onderzoeken (p. 1).

Ondanks een aantal terechte nuanceringen faalt Komter mijns inziens in haar poging het dilemma verschil en gelijkheid om zeep te helpen. Komt dit wellicht doordat zij de inzet van de discussies niet onderkent? Zo was het nooit de bedoeling om gemakkelijker de bokken van de schapen te kunnen scheiden, de verschil- van de gelijkheidsfeministen, de vertoog- van de psychoanalyticae. Waar het debat rond verschil en gelijkheid om draaide was juist dat de bokken en de schapen helemaal niet zo simpelweg te scheiden zijn.²

Neem nu de actuele emancipatorische activiteiten op het gebied van 'vrouwen-informatica' en 'Kies Exact!' Feministen signaleren al lange tijd een ongelijke situatie: meer jongens dan meisjes kiezen exacte vakken en meer mannen dan vrouwen maken carrière in de informatica. Om gelijkheid te bewerkstelligen introduceerde de overheid de actie 'Kies Exact' en worden speciaal voor vrouwen bedoelde informatica-scholen opgericht. Als onderliggende, meestal impliciete vraag geldt: Moeten mannen of zelfs de samenleving als geheel gefeminiseerd worden, of moeten vrouwen zich

1. Met dank aan Tjitske Akkerman en Nelleke Vercouteren voor hun waardevolle discussies over dilemma's en wiskunde.

2. In mijn artikel 'Welk geschil maakt het Verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, jrg. 8, nr. 4, 1987, pp. 403-417, zette ik uiteen hoe vrouwelijkheid en mannelijkheid niet als elkaar uitsluitende categorieën hoeven te functione-

een aantal 'mannelijke' eigenschappen eigen maken? Moet 'vrouwelijkheid' of 'mannelijkheid' gelijkelijk verdeeld worden over de mensheid? De kwestie is nu hoe ongelijkheid tot stand komt – als resultaat van onderwijs of als resultante van verschil? Moet er gewoon goed, beide seksen aansprekend, informatica-onderwijs gegeven worden (gelijkheid) of is een aparte school voor vrouwen noodzakelijk (verschil)? Moet sekse-ongelijkheid gezien worden als resultante van kwalitatief slecht onderwijs of moet sekse-ongelijkheid ongedaan gemaakt worden door juist verschil te maken tussen vrouwen en mannen, door ongelijkheid te beschouwen als resultante van verschil? Verschil en (on)gelijkheid functioneren in deze vragen in steeds wisselende verhoudingen als richtsnoer voor emancipatie.

Er kleven enige ambivalenties aan de emancipatorische acties als 'Kies Exact!' en 'Wiskunde verplicht'. De redenering die deze maatregel moet verkopen, is dat een exacte opleiding bij meisjes hun kans op 'hoge posities' zou vergroten. Sterker nog, meisjes zouden hun toekomst vergooien, als ze weigeren wiskunde in hun pakket op te nemen. (*Katijf* 39, Yvonne Philippa). De onderwijspraktijk laat echter zien dat door de eenzijdigheid van zo'n redenering een aantal problemen buiten beschouwing blijft. 'De invoering van wiskunde A en B heeft er weliswaar toe geleid dat meer meisjes wiskunde in hun pakket kiezen, maar er is nog steeds een scheiding: meer meisjes dan jongens kiezen wiskunde A. Wiskunde A zal verworden tot 'meisjeswiskunde' en wiskunde B wordt de 'echte' wiskunde, de moeilijke abstracte, jongenswiskunde. De door het ministerie gehanteerde slogan 'Met wiskunde kom je verder', is dus, zacht uitgedrukt, nogal bedrieglijk te noemen. Het is niet zo vanzelfsprekend dat je met wiskunde verder komt. 'Met wiskunde B kom je verder!' (Philippa, *Katijf* 39)³

ren. Ik illustreerde dit onder meer aan de hand van een artikel van de cultureel-antropoloog Anton Blok. Hij onderzocht hoe bokken en schapen, of preciezer, de bok en de ram, een complementaire oppositie vormen die een transformatie zou zijn van de logische relatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid. De ram staat in de door hem onderzochte Siciliaanse gemeenschap voor de echte eervolle man en de bok voor de hoorndrager, de man zonder eer, die door zijn overspelige vrouw te schande is gezet. Schapen en bokken vormen in Bloks betoog symbolen voor de oppositie tussen 'echte' en andere mannen. Hoewel hij de lijn doortrekt naar de tegenstelling tussen mannen en vrouwen, blijkt uit het door hemzelf vergaarde materiaal dat ramshorens weliswaar functioneren als een typisch mannelijke eigenschap, sterker nog als een voorwaarde om als man beschouwd te worden, maar dat dit niet betekent dat een vrouw geen ramshorens zou kunnen dragen, of dat haar vrouw-zijn daarom in twijfel getrokken zou kunnen worden. A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 18, 1980, pp. 211-230. Het dilemma zit hem dan ook niet in de noodzakelijke tegenoverstelling van het mannelijke en vrouwelijke als rammen en bokken.

3. Wiskunde A is speciaal bedoeld voor mensen die een meer sociale opleiding willen volgen. Het betreft een wiskunde welke vooral toepasbaar zou zijn op sociale problemen zoals bestudeerd binnen de menswetenschappen.

Zo vindt een verschuiving van het probleem plaats. 'Feminisering' van de wiskunde in casu het introduceren van wiskunde A lost weinig op, omdat het veronderstelt en bewerkstelligt dat meisjes anders kiezen dan jongens, of andere wiskundige interesses vertonen. Dit anders-zijn van meisjes wordt door een dergelijke maatregel slechts gereproduceerd. Er daarentegen van uitgaan dat meisjes hetzelfde zijn, ontkent de huidige situatie dat meisjes over het algemeen minder snel 'exact kiezen'. Maar, hoe erg is dat? Een andere vraag – overigens zelden gesteld bij acties als 'Kies Exact!' – is hoe terecht de hoge maatschappelijke waardering voor Bèta-vakken eigenlijk is. Uit de speciaal voor vrouwen georganiseerde informatica-cursussen komt naar voren dat enig logisch denkvermogen wel, maar wiskunde geenszins noodzakelijk is om de cursus met goed gevolg te doorlopen. Daarnaast blijkt het sociale karakter van veel door de informatica zelf opgeroepen organisatie- en samenwerkingsproblemen nauwelijks te worden onderkend. Dat informatica alles met wiskunde van doen heeft, wordt vervolgens een stuk minder vanzelfsprekend.

Waarom wordt er zo zwaar aan de wiskunde getild als blijkt dat wiskundige vaardigheden niet inherent zijn aan de informatica en vele facetten van de informatica minder met logica dan met sociale kwesties van doen hebben? De reden is niet gelegen in de informatica zelf. Veel waarschijnlijker is dat de status van het vak navenant stijgt met haar aanzien als 'hard' dat wil zeggen 'wiskundig' vak. Het lijkt me dan ook een belangrijke kwestie voor vrouwenstudies om na te gaan hoe de informatica geseksueerd geraakt is. Hoe zijn 'wiskunde', 'informatica', 'hard', 'status' en 'mannelijkheid' met elkaar verweven geraakt?

In dit voorbeeld is sprake van een dilemma, want als je kiest voor het toegankelijker maken van de wiskunde voor meisjes, zullen meer meisjes wellicht wiskunde kiezen, maar wordt deze wiskunde minder waard. Het selectie criterium schuift gewoon op naar wiskunde B. Als daarentegen niets gedaan wordt aan de huidige wiskunde blijft de situatie zoals die is: een ongelijke verdeling van informaticaberoepen over de beide seksen, want wiskunde vormt een belangrijk selectie criterium bij sollicitatieprocedures. Meisjes lijken dan ook gestimuleerd te moeten worden tot een exact vakkenpakket, niet omdat dit nu zo relevant is voor de informatica zelf, maar om een zonnige informatica-toekomst veilig te stellen. Onder de huidige omstandigheden waarin wiskunde vanzelfsprekend aan informatica wordt gekoppeld, is het vrijwel onmogelijk om zonder wiskunde carrière te maken in de informatica. Het lijkt een onoplosbaar, hoewel 'geconstrueerd' probleem. Het dilemma is immers niet inherent aan de informatica, of de wiskunde, maar wordt opgeroepen door het als 'vrouwelijk' of

‘mannelijk’ beschouwen van bepaalde soorten wiskunde en informatica en de daarmee gepaard gaande in- en uitsluitingsmechanismes. Of meisjes nu wel of geen wiskunde opnemen in hun vakkenpakket, doet niets af aan het bestaan van dit dilemma, het reproduceert het slechts.

Toch weigert Komter het bestaan te erkennen van een dilemma. Dat dilemma valt of staat namelijk met de betekenis en wijze van functioneren van verschil en gelijkheid. ‘De begrippen verschil en gelijkheid hebben geen vaste, gegeven betekenissen: ze worden ‘geconstrueerd’ in de context waarbinnen ze gebruikt worden’ (p. 24). Voordat duidelijk is welk verschil en welke gelijkheid worden bedoeld, heeft het volgens Komter weinig zin om van een dilemma te spreken. ‘De vraag of er sprake is van een dilemma hangt af van de betekenis die wordt toegekend aan de begrippen verschil en gelijkheid’ (p. 24). Het dilemma valt in haar ogen simpel te omzeilen door een onderscheid aan te brengen tussen ‘wezenlijke verschillen en ‘sociale’ verschillen, ‘wezenlijke’ gelijkheid en ‘sociale’ gelijkheid (p. 19). Zo zouden Verschil en Gelijkheid dikwijls van een verschillende orde zijn en dus niet lijnrecht tegenover elkaar staan. In de feministische verschil-traditie fungeert verschil dan als wezenlijk en gelijkheid als sociaal, in de gelijkheidstraditie zou gelijk als wezenlijk fungeren en verschil als sociaal (p. 20). Nu lijkt het mij niet toevallig dat voorafgaand aan de discussies over Verschil en Gelijkheid ontdekt werd dat het onderscheid tussen ‘wezenlijk’ en ‘sociaal’ weinig nuttige kennis oplevert. Of de oorzaak van het verschil of de gelijkheid tussen de seksen nu in ‘het sociale’ (bijv. opvoeding, socialisatie) gelegd wordt of in het biologische ‘wezenlijke’ van de seksen, lijkt voor het veranderen van de nu gefixeerde verhouding tussen meisjes en wiskunde nauwelijks van belang.⁴ Voor het dilemma doet het er niet toe waar het nu aan ligt dat meisjes anders kiezen dan jongens. Relevanter dan het onderscheiden van ‘wezenlijk’ en ‘sociaal’ lijkt dan ook het onderscheiden van de maatschappelijke betekenissen die aan het meisje- of jongen-zijn worden gehecht. De *situering* van de oorzaak van het sekseverschil doet volgens mij althans voor het dilemma niet zo ter zake.

Komter wijst in haar artikel echter nog op een ander fenomeen dat het karakter van het dilemma zou aantasten. Verschil en gelijkheid zouden namelijk verschillende *functies* kunnen bekleden die in het debat niet onderkend worden: “‘Gelijkheid’ en ‘verschil’ als politieke argumenten hoe-

4. ‘Wezenlijk’ en ‘sociaal’ zijn weliswaar weinig informatieve begrippen waar het verschil en gelijkheid betreft, maar zeggen natuurlijk wel iets over de mogelijkheden van meisjes tot verandering. Ik zal dan ook zeker niet beweren dat het niet uitmaakt of mensen praten in termen van ‘natuurlijke bestemming’ of ‘wezenskenmerken’ van vrouwen. Dat het meisje een sociale constructie is, betekent namelijk dat zij niet ‘van nature’ dus onveranderlijk een meisje is.

ven niet te corresponderen met de filosofische assumpties met betrekking tot het wezen van de vrouw, waarvan men impliciet of expliciet uitgaat. De Amerikaanse suffragettes gebruikten de twee soorten argumenten duidelijk omdat ze deze als politiek opportuun beschouwden, ongeacht hun eigen opvattingen omtrent het wezen van de vrouw. En om het nog gecompliceerder te maken: gelijkheid en verschil als politieke argumenten kunnen, maar hoeven niet parallel te lopen met gelijkheid en verschil als politieke doelen.' (p. 22)

Belangrijk is hier dat Komter stelt dat opportunisme het dilemma van zijn tragische eigenschappen zou ontdoen. Komter beveelt de volgende oplossing dan ook van harte aan: 'Zouden wij niet, net als de Amerikaanse suffragettes, soms 'van het verschil' en dan weer 'van de gelijkheid' kunnen zijn, al naar gelang het ons uitkomt?' (p. 26) Gemakshalve gaat ze voorbij aan het specifieke van het dilemma, namelijk dat politieke opportuniteit daar geen oplossing voor biedt. Soms voor de ene dan weer voor de andere oplossing kiezen, tast het dilemma zelf niet aan, maar reproduceert het slechts. Dat Amerikaanse suffragettes (en overigens ook Nederlandse kiesrechtfeministen of hedendaagse feministen) opportuun omgingen met verschil en gelijkheid, betekent niet dat zij het dilemma hebben vermeden. Waarschijnlijker is dat deze feministen somtijds al dan niet moedwillig hun ogen sloten voor de mogelijk tragische consequenties van een keuze voor gelijkheid of verschil als argument, politiek doel of filosofische assumptie. Dat met een dergelijk politiek opportunisme het dilemma niet omzeild wordt en integendeel steeds weer in alle tragiek opduikt, kan wellicht geïllustreerd worden met de huidige discussies rond vrouwen in leidinggevende beroepen.

Opportunisme komt er op neer dat het de opportunist weinig uitmaakt wat de argumenten enz. zijn, als het gestelde doel maar bereikt wordt. Is het doel meer vrouwen in leidinggevende functies, dan kan zowel het argument dat vrouwen net zo goed als mannen leiding kunnen geven, als het argument dat vrouwen het anders (democratischer) doen, ingezet worden. Het gelijkheidsargument appelleert aan het vermogen van mensen om 'seks' weg te kunnen denken. Iemands 'seks' zou er niet toe mogen doen. Zeggen dat vrouwen gewoon hetzelfde zijn, roept echter bij de sceptici onmiddellijk de vraag op waarom zij dan niet massaal solliciteren naar bijvoorbeeld leidinggevende functies. Als vrouwen zelf niet voelen voor een hogere positie, dan durven ze kennelijk de concurrentie met mannen niet aan. De inmiddels beroemd geworden bijlage van *Vrij Nederland* over het emancipatiebeleid van de gemeente Arnhem – bij gelijke geschiktheid wordt een vrouw aangenomen – maakt echter volstrekt duidelijk dat vrou-

wen wel solliciteren naar leidende functies, maar dat zij ondanks gelijkwaardige opleiding enz. niet aangenomen worden.⁵ Man-zijn zou volgens het *Vrij Nederland* onderzoek tijdens sollicitaties bij de gemeente Arnhem wel eens als een noodzakelijke, hoewel natuurlijk niet voldoende beroepskwalificatie kunnen fungeren. Het wordt vervolgens niet de vraag waarom er zo weinig vrouwen solliciteren (en zelfs dat blijkt niet altijd het geval), maar waarom ze überhaupt de moeite nemen. Het verschillend zijn van vrouwen wordt in het tweede geval aangegrepen als aanbeveling. Juist het anders leiding-geven van vrouwen zou kunnen bijdragen tot een geslaagde onderneming. Stel, vrouwen worden op hun anders-zijn aangenomen, maar ze blijken hetzelfde als mannen te functioneren. Ze voldoen dan niet aan de aan hen gestelde verwachtingen en waarom zouden bedrijven dan voor een vrouw kiezen? Als vrouwen inderdaad over andere capaciteiten blijken te beschikken dan hun mannelijke collega's, hangt het voor een groot deel van het toeval af of deze andere capaciteiten als 'beter' of als 'slechter' worden ervaren. Het 'democratisch leiderschap' kent naast voordelen ook zijn nadelen en op wiens conto, bedrijf of vrouwelijke manager, schrijft men de mogelijke voor- of nadelen?

Conclusie: Door opportunistisch te stellen dat vrouwen soms voor verschil- en soms voor gelijkheidsargumenten moeten kiezen, wordt het dilemma niet ontkracht, sterker nog, het wint aan kracht. Voor- en tegenstanders van emancipatie kunnen gelijkelijk naar eigen goeddunken over beide argumenten beschikken. Gelijkheid kan vóór, maar even goed tegen vrouwen gebruikt worden. Zo kan ook verschil in het voordeel van vrouwen uitpakken, maar voor hetzelfde geld in haar nadeel. Zou het mogelijk zijn andere (niet sekse-specifieke) argumenten te verzinnen om vrouwen in gelijke mate aan de top vertegenwoordigd te krijgen?

Het gaat mij er niet om een uiteenzetting te geven over hoe verschil en gelijkheid altijd en overal als dilemma functioneren. Wanneer ze dat doen weet je echter wel met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid dat sprake is van een belangrijke feministische kwestie. Het door Komter aangevoerde opportunisme is niet zo onwerkbaar als het door haar bepleite onderscheid tussen 'sociaal' en 'wezenlijk'. Het maakt voor het dilemma niet uit of het 'sociale' of het 'biologische' verantwoordelijk gesteld kan worden voor het feit dat meisjes minder snel kiezen voor wiskunde, dat vrouwen nauwelijks in leidinggevende functies terechtkomen. Het localiseren van de

5. Ingrid Harms en Gerard van Westerlo, *Vrij Nederland*, bijlage 'Bij Gelijke Geschiktheid', 29 november 1986.

oorzaak is niet belangrijk, maar de oorzaak zelf: het geseksueerd zijn van wiskunde, informatica en leidinggeven en de daaraan gekoppelde in- en uitsluitingsmechanismen. Door wiskunde simpelweg toegankelijker te maken voor meisjes wordt het probleem slechts verlegd, dat lost dus weinig op. De uitvinding van een democratische ofwel vrouwelijke variant op leidinggeven levert soortgelijke problemen. Het 'feminiseren' van wiskunde en leidinggeven reproduceert het sekse-verschil binnen deze termen. En paradoxaal: als vrouwen apart van mannen geïnstrueerd worden (de vrouwen-informaticascholen) in de informatica blijkt dat zij daar niet de minste moeite mee hebben. Evenzo zijn de leidinggevende kwaliteiten van hoofdverpleegsters, moeder-oversten, directrices van huishoud- en kleuterscholen nooit in twijfel getrokken. Veel belangrijker lijkt het mij de vraag te stellen hoe 'meisjes' of 'vrouwen' steeds weer opduiken als homogene categorieën. Hoe worden meisjes en wiskunde, vrouwen en informatica, vrouwen en leidinggeven als tegenstellingen gecreëerd?

En dit brengt mij op de tweede vorm van opportunisme die Komter voorstelt. Het betreft nu een oplossing voor de theoretische variant, door haar geformuleerd niet als Verschil tegenover Gelijkheid, maar als het onderzoeken van Het Sekseverschil tegenover het onderzoeken van verschillen binnen de seksen: 'het differentiëren tussen een sociaal tot stand gekomen vrouwelijke en mannelijke sekse sluit geenszins uit dat tevens verschillen worden onderkend tussen vrouwen, of, zo men wil, vele vrouwelijkheden. Er ligt hier noch een logisch, noch een theoretisch probleem' (p. 25). Ze illustreert dit aan de hand van de vertoog- en de psychoanalyse. Binnen vrouwenstudies onderkennen twee theoretische tradities het dilemma Verschil en Gelijkheid: de veelal op het werk van Jacques Lacan geënte psychoanalyses en de door Michel Foucault geïnspireerde vertooganalyses. Heeft de psychoanalyse volgens Komter tenminste nog iets opgeleverd voor het feminisme (de illusie van een 'gegeven vrouwelijk subject' en de afbrokkeling van het feministisch object p. 6-7), de vertooganalyse komt er aanzienlijk bekaaid af. Komter schetst als een van de aan het gebruik van 'De' vertoogtheorie klevende problemen dat 'het idee van 'vrouwen' als een ondergeprivilegieerde sociale categorie (dreigt) te worden weggezogen in het bodemloos moeras van steeds verschuivende betekenissen. Heeft het nog zin over 'vrouwen' te praten, wanneer er niets duurzaam over te zeggen valt?' (p. 9)

Komter oppert hier het overigens vaker geformuleerde bezwaar dat in 'De' vertooganalyse de vrouw een constructie is en *dus* niet zou bestaan. Daarmee zou de vrouw iets onwerkelijks worden, 'een misverstand'. Komter concludeert dat binnen de psychoanalyse de verschillen binnen de cate-

gorie vrouw verwaarloosd worden, terwijl de vertooganalyse ze daarentegen zou overaccentueren (p. 13). Ze eindigt haar betoog dan ook met de oproep: 'Zouden vrouwenstudies niet meer gebaat zijn bij het zoeken naar specifieke theoretische benaderingen voor specifiek gedefinieerde onderzoeksobjecten, dan bij het voorbarig tegenover elkaar stellen van verwarende containerbegrippen als 'verschil' en 'gelijkheid'?' (p. 28)

Als je Verschil wilt onderzoeken, gebruik je dan bijvoorbeeld de psychoanalyse of een machtsanalyse, als je verschillen tussen vrouwen wilt analyseren, hanteer je dan simpelweg de daarvoor toegeruste vertooganalyse? Het lijkt zo'n redelijke opmerking, ware het niet dat deze versluiert hoe zij de relatie tussen Verschil en verschillen theoretisch denkt, namelijk als los van elkaar te analyseren entiteiten.

Als vertoogtheoretisch geïnspireerde wetenschapper wil ik eerst 'het misverstand vrouw' uit de wereld helpen. Mijn stelling is enerzijds dat de vrouw *niet* bestaat. Aan de andere kant is mijn probleem juist dat zij *wel* bestaat. Centrale vraag is dan ook hoe het in godsnaam mogelijk is dat De vrouw – ondanks haar grote verscheidenheid – steeds weer als eenduidig en vastomlijnd verschijnsel oprijst uit dat 'bodemloze moeras van steeds verschuivende betekenissen'. Ondanks de vele verschillen tussen vrouwen blijkt de vrouw toch, getuige de hiervoor besproken kwesties rond wiskunde, informatica en leidinggeven, als vrouw te kunnen worden aangesproken. De vrouw bestaat, maar tegelijkertijd ook niet, is een constatering die weinig zoden aan de dijk zet en natuurlijk valt vrij simpel aan te geven dat vrouwen zowel sociaal als min of meer coherente groep worden geconstrueerd, terwijl daarnaast ruimte is voor andere verschillen tussen vrouwen, die behalve individueel – wijzend op gelijkheid, of persoonlijk verschil – ook sociaal – refererend aan politieke ongelijkheid (klasse, kleur, seksuele voorkeur enz.) – kunnen zijn. Wat ik in een vorig artikel trachtte duidelijk te maken is dat Verschil en verschillen wellicht iets met elkaar te maken hebben. Door verschil als M/V en verschillen los daarvan als vrouwelijkheden of mannelijkheden op te vatten, verdwijnt het zicht op de samenhang tussen Verschil en verschillen. Het lijkt me voor vrouwenstudies van het grootste belang om juist dit zijspoor te onderzoeken.

Een eerste aanzet ligt wellicht in het stellen van de vraag wie en wat steeds gelijkgesteld wordt en wie en wat als uitsluitend of verschillend wordt gezien. Het gaat er mijns inziens minder om te bepalen welke 'betekenis wordt toegekend aan de begrippen verschil en gelijkheid' (p. 24), maar welke betekenissen aan weerskanten van deze begrippen staan: mannen en vrouwen, vrouwen en andere vrouwen of mannen en andere mannen. Aan-

gezien ik eerder geschreven heb over verschillen tussen mannen (in termen van eer) en verschillen tussen vrouwen in termen van seksuele voorkeur,⁶ zal ik een aantal onderzoeken aanhalen die de aandacht vestigden op klasse, kleur en werk als mogelijke categorieën van sekse.

Een vanzelfsprekend geacht aspect aan het dilemma Verschil en Gelijkheid is, dat het om verschil en gelijkheid met *mannen* gaat. Als ongelijkheid in feministische zin problematisch gevonden wordt, is dit steevast omdat het een ongelijke verhouding tussen vrouwen en mannen betreft. Dit wordt keer op keer bevestigd door een wetenschappelijke praktijk als die van Aafke Komter, welke veronderstelt dat er ofwel sprake is van twee seksen (het sekseverschil) ofwel van potentieel miljarden (de verschillen binnen de twee seksen). Onderzoek wijst echter uit dat er een andere keuze bestaat dan die tussen twee of -tig geslachten, één of talloze vrouwelijkheden, Het Verschil of De Verschillen. Zo was lange tijd sprake van een zogenaamd 'derde geslacht'. Homoseksuele mannen en vrouwen werden geacht een zelfstandige sekse te vormen naast de 'echte' mannen en vrouwen. Het waren echter niet uitsluitend homoseksuelen die dit relatieve voordeel van de twijfel ten deel viel. Ook het (echt) vrouw-zijn van onder meer hoeren, ongetrouwde vrouwen, buitenshuis werkende vrouwen, zwarte vrouwen of joodse vrouwen is onzeker (geweest). Door de verdeling tussen 'echte' en 'andere' vrouwen te onderzoeken wordt het mijns inziens mogelijk een verbinding te leggen tussen Het Verschil en de verschillen. Vrouw-zijn en vrouwen blijken namelijk niet alleen afgezet te worden tegenover man-zijn en mannen, maar ook tegenover 'onvrouwelijk-zijn' en andere vrouwen.

Belangrijkste winstpunt van een dergelijke invalshoek is dat waar het dilemma (anders dan of hetzelfde als mannen) Het Verschil veronderstelt, het centraal stellen van de vraag of alle vrouwen wel vrouwelijk zijn, ofwel *vrouwen* zijn, de eenduidigheid van de categorie Vrouw ondervraagt. Wat vrouwelijk is en wat niet, wie gerekend kunnen worden tot de 'echte' vrouwen en wie tot de 'anderen' blijkt in de loop der tijd en op verschillende plaatsen te kunnen veranderen. Tot de negentiende eeuw was bijvoorbeeld het hoer-zijn niet noodzakelijkerwijze in oppositie met 'normaal' vrouw-zijn. Judith Walkowitz beschrijft hoe door een combinatie van factoren – de regulerende maatregelen van de Britse staat tegen prostitutie in de tweede helft van de vorige eeuw en het verzet van feministen daartegen – de *identi-*

6. Zie voor een uiteenzetting over seksuele voorkeur als een sekseverschil onder vrouwen: I. Costera Meijer, 'Echte vrouwen en supervrouwen. Feminisme en homoseksualiteit 1972-1975', in: *Te Elfder Ure* 39, *Dilemma's van het feminisme*, november 1986, pp. 59-78; voor sekseverschil onder mannen en onder vrouwen: Costera Meijer, 'Welk geschil', zie noot 2.

teit hoer gecreëerd werd.⁷ Konden arbeidsvrouwen voor die tijd dit *beroep* nog part-time uitoefenen naast andere werkzaamheden, na de commotie rond de regulatie van prostitutie werd hoer niet meer iets wat vrouwen deden, maar wat vrouwen waren. De prostitutiebeheersende maatregelen zorgden er voor dat hoeren slechts onder nauwgezette medische controle en op daarvoor geëigende plaatsen hun werk konden verrichten en niet zoals voorheen gewoon thuis, tussen de bedrijven door. Het feministische middle- en upperclass ideaal van 'vrouwelijke passieloosheid' dreef op een andere niveau een wig tussen fatsoenlijke arbeidersvrouwen en de (niet voor verbetering vatbare) hoeren. Prostitutie werd via staatsregulering en de feministische reactie hierop onverenigbaar met respectabele vrouwelijkheid. De onverbeterlijke hoer (dus niet de 'gevallen vrouw' of de door omstandigheden als ongehuwd moederschap tot prostitutie gedwongen vrouw) ontstond als aparte categorie van 'onvrouwelijkheid' tegenover de eveneens nieuwe categorie van de 'fatsoenlijke arbeidersvrouw'.

Seksualiteit blijkt een belangrijk hiërarchisch verdeelmiddel tussen vrouwen, maar niet alleen een middel dat slachtoffers maakt. Kathy Peiss onderzocht hoe een groep vrouwen onderhandelde over de grenzen van hun vrouw-zijn.⁸ Wat was in seksueel opzicht nog toelaatbaar en wanneer overschreden ze de grens tussen de hoer en de vrouw, waarvandaan geen weg terug was? In de Noord-Amerikaanse grote steden ontstond rond de eeuwwisseling een nieuwe groep vrouwen: blanke, in fabrieken, winkels of magazijnen werkende meisjes. Aangezien deze meisjes niet wilden voldoen aan de gedragsvoorschriften die bij het predikaat 'mevrouw' hoorde, maar zich ook niet wensten te vereenzelvigen met hoeren, waren ze genoodzaakt nieuwe vormen van seksuele achtenswaardigheid te ontwikkelen. Binnen een generatie slaagden deze meisjes erin de betekenis van voorhuwelijkse seks, seksuele gewoontes en taaluitingen dusdanig te transformeren dat hun vrouw-zijn niet in gevaar kwam. Het resultaat was tweeledig. Hoewel tevens nieuwe gebieden ontstonden waar ongewenste intimiteiten plaatsvonden, betekende voor-huwelijkse seks, mits met een verloofde, niet meer dat vrouwen uitgesloten werden van het echt vrouw-zijn. Dit voorbeeld illustreert hoe de categorie vrouw opgerekt kan worden. Wat vrouwelijk betekent en wat niet, wat voor vrouwen geoorloofd is en wat niet, ligt geenszins voor alle tijden en plaatsen vast, maar is onderhandelbaar.

7. Judith Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*. Londen (Cambridge University Press) 1980.

8. Kathy Peiss, 'Charity Girls and City Pleasures: Historical Notes on Working-class Sexuality, 1880-1920', in: *Powers of Desire. The Politics Of Sexuality*. Ann Snitow, Christine Stansell & Sharon Thompson (eds.), New York (Monthly Review Press) 1983, pp. 74-88.

Naast klasse en werk, kan ook kleur worden ingezet om de 'echte' van de andere vrouw te onderscheiden. Jacquelyn Dowd Hall analyseerde hoe tijdens de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw in het zuiden van de Verenigde Staten verschillen in huidskleur geseksueerd en geseksualiseerd werden.⁹ De 'blanke onschuld' van Mevrouw kreeg gestalte tegenover de 'promiscuïteit' van de zwarte huishoudster: 'the passionless lady arose in symbiosis with the primitively sexual slave.'¹⁰ dit gespleten vrouwbeeld lag niet alleen ten grondslag aan een dubbele moraal onder vrouwen, maar vestigde ook een dubbele moraal onder *mannen*:

'...de mythes rond de promiscuïteit van zwarte vrouwen en de kuisheid van witte vrouwen... creëerden een maatschappij die "een aanranding door een witte man beschouwt als een morele dwaling van zijn kant, beter genegeerd en vergeten, terwijl een aanranding van een witte vrouw door een Neger een afschuwelijke misdaad is, te bestraffen met dood door de wet, of lynchen".'¹¹

Huidskleur is in dit voorbeeld van belang voor de constructie van een dubbele moraal zowel binnen als tussen de seksen. Sekseongelijkheid en racisme werden volgens Dowd Hall in stand gehouden door de witte onschuld van de lady af te zetten tegen haar promiscue geachte zwarte huishoudster en door via de media het beeld van de gevaarlijke viriliteit van de zwarte man tot groteske proporties op te blazen. 'Echte' onschuldige, bijna kinderlijke, witte 'southern ladies' werden geconstrueerd tegenover de andere, promiscue, moederlijke, zwarte huishoudsters, die zich keer op keer de 'attenties' van de witte heer des huizes moesten laten welgevalen. Deze 'echte' witte 'heer' handhaafde zijn opperste machtspositie door als ultieme beschermer van 'white southern ladies' zwarte mannen, bij het minste of geringste blijk van al dan niet wederzijdse aantrekkingskracht, tot de doodstraf te veroordelen of gewoonweg in het openbaar te lynchen.

Wat ik met deze voorbeelden wil bepleiten is dat het bewandelen van 'zijsporen' voor vrouwenstudies opperste prioriteit moet hebben. Het gaat er minder om telkens weer aan te tonen *dat* sekse, verschil en gelijkheid, constructies zijn. Veel belangrijker is de vraag naar de manier waarop dat gebeurt. *Hoe* wordt het verschil in stand gehouden via verschillen binnen de

9. Jacquelyn Dowd Hall, 'The Mind That Burns in Each Body: Women, Rape, and Racial Violence', in: *Powers of Desire*, pp. 328-350.

10. Idem, p. 333.

11. Idem, p. 339.

seksen. Welke verschillen onder vrouwen en onder mannen vormen op welke wijze aangrijpingspunten voor de constructie van machts- en ongelijkheidsverhoudingen tussen de seksen en vice versa. Om het dilemma verschil en gelijkheid de wereld uit te helpen is het absoluut onvoldoende aan te geven dat het geconstrueerd is. Vrouwenstudies moet haar aandacht richten op de vanzelfsprekendheden waarop het dilemma is gevestigd: het geseksueerd en/of geseksualiseerd zijn van zulke uiteenlopende zaken als wiskunde, leidinggeven, werk, kleur, of klasse en de localiteiten en tijden waarop zij betekenis krijgen.

Proefschriftfragment

Ria Lemaire-Mertens

Passies en posities

Bijdrage tot een semiotiek van het subject in de
middeleeuwse lyrische poëzie in de romaanse talen

Ria Lemaire-Mertens promoveerde op 18 december 1987 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht tot doctor in de Letteren. In haar in het Frans gepubliceerde proefschrift, waarvan hieronder de Nederlandse samenvatting is opgenomen, geeft ze een vergelijking van twee middeleeuwse genres van liefdespoëzie, de Portugese *cantiga de amigo* en de oud-Franse *canço*, waarbij vooral de sekse-gebonden rolverdeling geanalyseerd wordt, die inzicht kan geven in de codes van mannen- en vrouwengedrag die ten grondslag liggen aan de beide liefdesvertogen.

Ria Lemaire-Mertens studeerde Frans aan de Rijksuniversiteit in Leiden en filosofie en Portugees aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen. In 1981 werd ze benoemd tot wetenschappelijk hoofdmedewerkster aan de vakgroep Spaans/Portugees van de Rijksuniversiteit Utrecht, waar ze onder meer Portugese letterkunde doceerde en meewerkte aan verschillende interdisciplinaire onderwijsprojecten op het gebied van vrouwenstudies.

Samenvatting

In deze studie worden twee middeleeuwse genres van liefdespoëzie in de romaanse talen met elkaar vergeleken: de Portugese *cantiga de amigo*, voortkomend uit de Indo-Europese traditie van vrouwenliefdeslyriek en de oud-Franse *canço*, behorend tot de in de elfde eeuw opkomende nieuwe traditie van het hoofse liefdeslied, dat sindsdien in de cultuurgeschiedenis wordt gepresenteerd als de enige en ware traditie van liefdespoëzie.

Binnen de veelheid van beschikbare teksten is voor beide genres een relatief klein corpus van teksten afgebakend voor analyse en beschrijving. Van de 500 in Portugese liedboeken opgetekende *cantigas de amigo* zijn de 110 *cantigas* genomen wier zeer specifieke vormkenmerken en structurelementen stammen uit of een imitatie zijn van de mondelinge traditie en gebaseerd zijn op daar gepraktiseerde improvisatietechnieken. Deze teksten worden door literatuurwetenschappers beschouwd als de oudste laag in het

corpus. Ze worden geïnterpreteerd en beschreven in de hoofdstukken 3, 4 en 5.

Het corpus *cansos* is het corpus dat ten grondslag heeft gelegen aan de beschrijving die Paul Zumthor geeft van de oud-Franse hoofse lyriek in zijn *Essai de poétique médiévale*. Deze liederen behoren bijna alle tot de oudste laag van de hoofse liefdeslyriek. Deze groep teksten en de onderzoeksresultaten van Zumthor zijn het uitgangspunt geweest van de sekse- of gender-specifieke vraagstelling waarop de analyses in de hoofdstukken 6, 7 en 8 zijn gebaseerd.

Daarbij is niet uitgegaan van de traditionele vooronderstelling die de hoofse poëzie centraal stelt en het vrouwenlied classificeert als 'lager' genre, maar van de vooronderstelling van twee min of meer autonome liedgenres die in eerste instantie onafhankelijk van elkaar en als vergelijkbare grootheden worden geanalyseerd.

Een andere conventionele voorstelling, namelijk dat het hier geschreven poëzie betreft, die zou passen in de lange traditie van geschreven werken van Homeros tot nu toe, is eveneens verlaten. De nadruk wordt gelegd op het overwegend mondelinge karakter van de beide liedgenres, hetgeen verstrekken consequenties heeft voor de interpretatie van hun vorm, inhoud en functie. In de hoofdstukken 1 en 2 wordt de theoretische en epistemologische fundering van deze benadering uiteengezet.

Er zijn echter ook grote verschillen aan te geven in het mondelinge karakter van beide genres, met name in de mate waarin zij zijn beïnvloed door de omringende schriftcultuur en in de rollen en posities die zij toebedelen aan de componerende en uitvoerende kunstenaars. Deze verschillen worden beschreven in hoofdstuk 9 als een overgang van meer traditionele naar al enigszins moderne scheppende en uitvoerende kunstvormen.

De teksten zelf worden geanalyseerd met behulp van semiotisch-narratologische analysemodellen en aan de hand van vragen als: Wie is de spreker/zanger? Welke handelingen – en vooral welke initiatieven – schrijft zij/hij in haar/zijn lied toe aan zichzelf en aan de andere actanten, met name aan de geliefde in het lied? Welke visies op zichzelf en de andere actanten vertolkt de focalisator, dat wil zeggen welke eigenschappen kent hij/zij toe aan zichzelf en de andere actanten? Op deze wijze wordt een antwoord verkregen op de vraag welke typen subjecten in en door het betreffende discours worden gecreëerd, welke rollen en posities er aan de verschillende categorieën van subjecten worden toegeschreven. De vergelijking van deze seksegebonden rollen en posities leidt tot inzicht in de codes voor mannen- en vrouwengedrag die ten grondslag liggen aan de beide liefdesvertogen. Ze laat zien hoe de (machts)verhoudingen tussen de seksen gestalte krij-

gen, hoe gelijkheid, ongelijkheid, macht en onmacht er worden geconstitueerd.

Door de confrontatie van de beide liefdesidealen wordt duidelijk dat in de overgang van het meer traditionele naar het nieuwe liefdesdiscours fundamentele verschuivingen optreden in de subjectposities van en de machtsverhoudingen tussen de seksen. Vrouwen als zingend subject beleven of fantaseren in haar liederen een liefdeservaring met een geliefde die eveneens een subject is. Ongelijkheid en machtsuitoefening komen nauwelijks voor. Mannen als zingend subject maken machtsuitoefening en ongelijkheid tot het centrale thema van hun liefdespoëzie. Vrouwen worden in hun vertoog tot fundamenteel gespleten subjecten. Op het niveau van de concrete woorden worden ze met welwillende neerbuigendheid gefocaliseerd als object. Op het niveau van de metaforen echter, worden ze aanbeden als machtig subject door een man die haar dienaar is, maar die zich tegelijkertijd op een subtiel manier het recht toeëigent tot het nemen van de initiatieven, hetgeen hem – ondanks de schijn van het tegendeel – opnieuw een machtspositie bezorgt.

Het mannenliefdeslied en het bijbehorende liefdesideaal hebben een centrale plaats gekregen in de westerse schriftcultuur en haar literatuurgeschiedenis. Het vrouwenlied en de ermee verbonden liefdesopvattingen verdwenen uit de geschreven traditie, maar leefden nog eeuwenlang voort in Europa's mondelinge tradities. In het laatste hoofdstuk van deze studie wordt een poging gedaan het verdwijnen van het vrouwenliefdeslied, de opkomst van het hoofde liefdesideaal en de fundamentele verschuivingen in de machtsverhoudingen tussen de seksen, die de vergelijking van de beide liefdesvertogen te zien geeft, in verband te brengen met de maatschappelijke veranderingen en de sociale conflicten die de overgang van het eerste naar het tweede feodale tijdperk kenmerken.

Aan de hand van drie met betrekking tot deze vraagstelling ontwikkelde theorieën (Köhler, Vance en Duby) stel ik opnieuw de vraag: welke maatschappelijke veranderingen en conflicten kunnen we aanwijzen die het nodig hebben gemaakt dat vrouwen en mannen liefde, seksualiteit en voortplanting anders gingen beleven, praktiseren en accepteren, namelijk in termen van ongelijkheid en machtsuitoefening?

Aangetoond wordt dat de nieuwe maatschappelijke structuren (en de gedragspatronen die mensen moeten aanleren om daarbinnen te functioneren) met behulp van ideologische mechanismen en strategieën als omkering, verschuiving en overdracht in literaire werken – esthetiserend en formaliserend – worden gestructureerd tot boodschappen, modellen, codes die het liefdesgedrag moeten disciplineren. In dat proces dat tegelijkertijd

sociaal, politiek, ideologisch en literair is, winnen vrouwen een wankel, ambigue en dubieuze geestelijke macht over de in de politieke conflicten machteloos gemaakte jongemannen. In datzelfde proces verliezen ze haar macht en zeggenschap over haar lichaam, haar seksualiteit en reproductieve vermogens die, binnen de kaders van de door kerk en elite gepropageerde monogame, moderne huwelijkspraktijk, tot onvervreemdbaar bezit van de man worden gemaakt.

Verslagen van bijeenkomsten

Alma van Donk en Monique Volman
Studiedag Vrouw en Beleid
Vrije Universiteit, Amsterdam,
29 maart 1988

Vrouw en Beleid is het overkoepelende thema van de onderzoeksprojecten vrouwenstudies van de VU. Het zal tevens het werkterrein zijn van de leerstoel vrouwenstudies die in 1989 aan deze universiteit zal worden ingesteld. Om te voorkomen dat het toekomstige werkterrein gaat interfereren met dat van reeds benoemde hoogleraren vrouwenstudies, organiseerde de Interfacultaire Werkgroep Vrouwenstudies van de VU een studiedag. De meest betrokken hoogleraren, prof. dr. M. Triest (UvA), prof. dr. H. Langeveld (EUR) en prof. dr. J. Outhoorn (RUL), werden uitgenodigd voor een gedachtewisseling.

De ochtend bestond uit een informatie-uitwisseling tussen UvA, EUR, RUL en VU over onderwijs- en onderzoeksprogramma's, theoretische benaderingen en toekomstplannen. Vervolgens werd geprobeerd vast te stellen of er overlappingen en hiaten zijn. M. Langeveld zette uiteen dat 'beleid' binnen haar werkterrein meer omvat dan alleen overheidsbeleid. De keuze voor onderzoek wordt bepaald door actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Geprobeerd wordt vraagstellingen op micro- en macroniveau te verbinden. Langeveld heeft geen keuze gemaakt voor een bepaalde theoretische benadering; zij werkt eclectisch. In het onderzoek van Triest staat het begrip arbeid centraal. Opmerkelijk was dat Triest liet weten

dat zij het onderscheid tussen emancipatieonderzoek en vrouwenstudies dat zij in 1986 in haar inaugurele rede formuleerde, inmiddels heeft losgelaten. Mevrouw Mossink, voorzitter van de IWV-VU, gaf informatie over de situatie aan de VU. Gekozen is voor een vrij beperkte definitie van 'beleid'. Een belangrijk overkoepelend element is het 'beleidsoptimisme', het (voorwetenschappelijk) vertrouwen in de mogelijkheid om door middel van beleid iets ten goede te veranderen voor vrouwen.

In de discussie die volgde, werden de hierboven beschreven verschillen verduidelijkt en aangescherpt. Zo bleken er ook verschillen te bestaan in onderwerpkeuze en geografische reikwijdte. In Rotterdam, Leiden en aan de UvA is arbeid een centraal begrip; de VU heeft geen onderzoek naar arbeidsvraagstukken. De EUR en de UvA richten zich met hun onderzoek vooral op Nederland en de omliggende landen, terwijl Leiden en de VU relatief veel Derde-Wereldonderzoek doen. De VU brengt 'beleid' vooral in verband met groepen en maatschappelijke processen en er is tevens aandacht voor levensbeschouwelijke vraagstukken. Zo wordt er bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar ethische argumentaties die een rol spelen in de discussies rond participatie van vrouwen in kerkelijke beleidsfuncties. Aan de VU legt men tenslotte meer nadruk op kritische reflectie van categorieën, vraagstellingen en definities die binnen vrouwenstudies gebruikt worden, terwijl Triest en Langeveld zich minder bezighouden met theoretisch vrouwenstudies-onderzoek.

De conclusie van het geheel was dat er weliswaar raakvlakken tussen de diverse werkterreinen bestaan, maar ook belangrijke verschillen tussen de wijze waarop 'beleid' binnen de instellingen wordt geïnterpreteerd en onderzocht.

Bedoeling van de middagbijeenkomst was om aan de hand van een concreet en actueel thema

– het beleidsvoornemen van de overheid ten aanzien van economische zelfstandigheid voor (jonge) vrouwen – de implicaties van de verschillende optieken te verduidelijken. Na een inleiding door A. van Donk (VU) lichtten de hoogleraren Triest en Langeveld toe tot welke onderzoeksvragen het beleidsvoornemen vanuit hun optiek aanleiding geeft. Mw. Groeneveld, buitenuniversitair lid van de universiteitsraad en van de emancipatiecommissie van de VU namens De Vereniging, (de georganiseerde achterban van de VU) was gevraagd commentaar te geven op het voornemen vanuit het gegeven dat de VU een bijzondere instelling is, aangezien Vrouw en Beleid aan de VU in haar profilering ook aan dit gegeven recht zal moeten doen. Tenslotte gaf M. Mossink aan welke onderzoeksvragen zij in relatie tot het beleidsvoornemen interessant vond voor Vrouw en Beleid aan de VU.

Hoewel alle sprekers de nodige vraagtekens bij het overheidsbeleid hadden, bleken die hen te inspireren tot verschillende onderzoeksvragen. Triest constateerde allereerst dat de overheid weliswaar de term economische zelfstandigheid van de vrouwenbeweging heeft overgenomen maar er een betekenis aan geeft die meer bijdraagt aan bezuiniging dan aan emancipatie. Zij stelde daar de definitie tegenover die in het onderzoek van Vrouw en Werk aan de UvA wordt gehanteerd: centraal daarin staat de samenhang van financiële zelfstandigheid en zorgzelfstandigheid, begrippen die helaas niet verder werden toegelicht. Ook het feit dat het beleid niet evalueerbaar is – er zijn namelijk geen normen afgesproken voor economische zelfstandigheid – noemde Triest als punt van kritiek. De Werkgroep Vrouw en Werk levert hier een bijdrage door het formuleren van normen en het evalueren van het beleid. Daarnaast noemde Triest nog als onderzoeksthema's het seksespecifiek functioneren van arbeidsvoorzieningsmaatregelen en van het wiskundeonderwijs.

De Rotterdamse werkwijze bestaat uit het ontwerpen van toekomstscenario's. Langeveld voorspelde dat alleen een totale arbeidsplicht de overheid zal dwingen tot maatregelen die voor vrouwen de toegang tot betaalde arbeid vergemakkelijken en vrouwen zal stimuleren om actief hun arbeidspositie te verbeteren. Langeveld formuleerde een alternatief scenario waarin voor meisjes die nu 20 jaar of jonger zijn een ononderbroken arbeidsplicht geldt, voor vrouwen tussen de 20 en de 40 voorzieningen worden getroffen in de sfeer van her- en bijscholing en alleen aan vrouwen die nu ouder zijn dan 40 jaar geen eisen worden gesteld. Langevelds opmerking dat zij realistischer vindt het principe van individualisering voorlopig los te laten, omdat zij het zinniger acht te kijken wat de huidige randvoorwaarden toelaten, wekte nogal wat verbazing. Hebben vrouwenstudies immers niet vaak, met resultaat, de vanzelfsprekendheid van randvoorwaarden ter discussie gesteld? Ook bij de nadruk op her- en bijscholing als maatregelen om het herintreden van vrouwen op de arbeidsmarkt te bevorderen – hoe zinnig en noodzakelijk ook binnen een pakket van maatregelen – kunnen vraagtekens worden gezet, omdat daarmee al gauw 'de vrouw' (of haar opleiding, motivatie, kwalificatie) als probleem wordt aangewezen.

Mossink (VU) sprak de wens uit met het VU-profiel aan te sluiten bij fundamentele vrouwenstudies-discussies, waarin 'vrouw' en 'vrouwelijkheid' geïmpliciteerd worden, iets wat volgens haar ook via concreet onderzoek kan. Voor concreet onderzoek ten aanzien van het beleidsvoornemen zou ze uitgaan van het standpunt dat problemen er niet zo maar zijn maar 'gemaakt' worden. Onderzoek vanuit dit standpunt zou zich kunnen richten op de vraag hoe het probleem door beleidsmakers gedefinieerd wordt en hoe oplossingen beargumenteerd worden. Anders gezegd: hoe wordt het probleem 'getemd'? In het geval van economische afhankelijkheid wordt volgens

Mossink een in principe ontembaar probleem gedefinieerd tot een probleem waarop je beleid kunt maken: 'meisjesbeleid'. Een ander type onderzoek zou zich bezig kunnen houden met de vraag of het probleem na een bepaalde tijd ook inderdaad is opgelost, waarbij je je ook nog kunt afvragen of wel het juiste probleem wordt opgelost. Terwijl Mossink de eerste vraag allereerst een vraag voor politicologen en beleidskundigen vond, zijn het volgens haar economen, sociologen, sociaal-psychologen en ... psychiaters die zich met de tweede vraag zouden moeten bezighouden. De laatste omdat zij kunnen vaststellen of er door het gevoerde beleid ook mensen met nieuwe (de juiste?) identiteiten zijn ontstaan. Voor deze benadering vruchtbaar kan zijn, zullen er nog wel wat tegenstrijdigheden in de conceptualisering uit de weg geruimd moeten worden. Hoe kun je bijvoorbeeld zeggen dat problemen worden 'gemaakt' (dat wil zeggen produkt zijn van sociale strijd) en tegelijkertijd problemen bij voorbaat als '(on)tembaar' en bepaalde formuleringen van problemen als '(on)juist' bestempelen alsof dat geen kwestie van strijd is?

Het duurde even voor het tot de zaal was doorgedrongen dat de kritiek van Groeneveld op het beleidsvoornemen niet wezenlijk verschilde van die van de andere sprekers. Ook zij wees op de voornamelijk financiële motivatie van de overheid tot dit beleid en het ontbreken van (geschikte) werkgelegenheid en voorzieningen voor kinderopvang voor de groep vrouwen met jonge kinderen die buitenshuis wil werken. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Langeveld vond zij wel dat het verzorgen van jonge kinderen exclusief door de vrouw als optie moet blijven bestaan.

Inhoudelijke discussies over het thema en vragen ten aanzien van de invulling van 'beleid' als thema voor vrouwenstudies liepen door elkaar heen. Doordat veel aandacht werd besteed aan inhoudelijke discussies kwam uiteindelijk de bedoeling van de middag, zeker

voor degenen die het (besloten) ochtendge-deelte niet hadden kunnen bijwonen, niet zo duidelijk uit de verf. De vraag blijft wat het eigen gezicht van de VU zal gaan bepalen en welke bijdrage deze nieuwe leerstoel zal betekenen voor onderzoek en theorievorming op het gebied van vrouwenstudies.

Barbara Spoel

*Verslag van de studiedag Vrouwenstudies
Pedagogiek*

29 april 1988, Katholieke Universiteit
Nijmegen

Pedagogiek is een meisjesstudie. Dat wil zeggen vrouwen zitten vooral in de collegebanken en de wetenschappelijke staf bestaat voor het merendeel uit mannen. Ik heb gedurende mijn voorkandidaats, eind jaren zeventig, geen academische vrouw gezien. Pas in de doctoraal-fase maakte ik kennis met een handjevol wetenschapsters. De meeste vrouwen waren echter tijdelijk en in deeltijd aangesteld en kwamen, automatisch opgezaald met onderwijs, nauwelijks toe aan het doen van onderzoek. Vrouwenstudies werd toen voor een belangrijk deel gedragen door studentes.

Anno 1988 op de studiedag in Nijmegen bogen zich wetenschapsters over de kwestie vrouwenstudies pedagogiek. De vragen die de Nijmeegse congrescommissie had voorgelegd aan de vier vrouwen die een lezing verzorgden en aan de vrouwen die zitting namen in het afsluitende panel, luiden: 'wat is vrouwenstudies pedagogiek?', 'hoe verhoudt deze zich tot de gangbare pedagogiek?' en 'is de oprichting van netwerken en/of een landelijk informatiesysteem wenselijk?' Voor de lezingen waren universitaire vrouwen uit Groningen, Amsterdam (UvA) en Nijmegen gevraagd, die zich vanuit hun discipline, de opvoedkunde, en/of hun

huidige aanstellingen, meestal bij een vakgroep pedagogiek, bezighouden met vrouwenstudies.¹ Terecht protesteerde Annemieke van Drenth (RUL) in het panel tegen dit uitnodigingsbeleid, dat eerder leek te zijn gebaseerd op wetenschapspolitieke dan op inhoudelijke gronden. Er zijn immers veel meer onderzoeken die zich bewegen op het terrein van vrouwenstudies en pedagogiek, zonder dat de onderzoeksters enige formele binding hebben met de opvoedkunde.

Brita Rang (KUN) opende de studiedag met haar lezing 'Wat zijn Vrouwenstudies Pedagogiek? Een eigenwijze terreinverkenning'. Zij stelde dat in geen andere wetenschap zoveel is nagedacht over vrouwen en meisjes en zoveel waardering is voor taken en posities die hen traditioneel ten deel vallen. Daarmee houdt de pedagogiek vrouwen en meisjes op hun plaats en wordt er een bepaald type vrouwelijkheid geconstrueerd dat andere vormen van vrouwelijkheid uitsluit. Het zijn bovendien vooral heren die theoretiseren over opvoeding, terwijl vrouwen het uitvoerende werk verrichten: betaald, bijvoorbeeld als crècheleidster of opvoedingsdeskundige bij een MOB, maar meestal onbetaald als moeder. Weinig in de pedagogiek afgestudeerde vrouwen zijn werkzaam aan een universiteit. Rang poneerde dat de kracht van vrouwen, ten gevolge van de historie en traditie van 'het moederlijke', bestaat uit het zich doorgaans goed kunnen inleven in anderen. Dit is echter een zwakte wanneer niet gelijktijdig een duidelijke scheidslijn kan worden getrokken tussen 'ik' en de ander. En die grens tussen subject en object is voor vrouwen moeilijk aan te geven omdat de positie van vrouwen als subject altijd is bemoeilijkt. Vertaald naar wetenschapsbeoefening, hier vrouwenstudies pedagogiek, pleitte Rang voor een dialectiek van betrokkenheid en distantie.

Marjan Bolte (UvA) benadrukte in haar lezing 'Opvoeding, sekse en macht' de context-

gebondenheid van de betekenis van het seksverschil en de structurerende functie daarvan in (pedagogische) praktijken. Vraagstellingen rond deze thematiek die de empirie overstijgen, vormen volgens haar het hart van vrouwenstudies pedagogiek. Zelf onderzoekt zij hoe in de pedagogische theorievorming van Rousseau sekse en opvoeding naar elkaar verwijzen.

Magda Michielsens (KUN) gaf in haar lezing 'Wat leren vrouwen van vrouwen' aan dat vrouwenstudies pedagogiek zich moet gaan bezighouden met het opsporen van transmissiepunten tussen generaties vrouwen en impliciete vormen van weten van vrouwen. Op grond van haar onderzoek naar Italiaanse immigrantenvrouwen in België concludeerde zij, dat het in het algemeen slecht gaat met vrouwen en meisjes. Op sociaal-politiek en sociaal-wetenschappelijk terrein hebben feministen veel bereikt. De impact van het feministisch discours op het dagelijks leven is echter gering: oudere vrouwen zwijgen erover en voor jongere vrouwen ontbreken er identificatiepunten. Zo worden kleine meisjes steeds maar weer groot, scandeerde Magda Michielsens, daarbij verwijzend naar het alom bekende boekje van Elena Belotti.

De generatieproblematiek kwam ook kort aan de orde in het panel. Onder studentes van nu lijkt vrouwenstudies minder aan te slaan dan voorheen. Een gegeven waarop, vind ik, feministische wetenschapsters zich heel degelijk dienen te bezinnen.

Jeannette Doornenbal (RUG) stelde in haar lezing 'Over de verhouding feminisme-(ortho)pedagogiek' dat vrouwenstudies pedagogiek naast de overgeaccentueerde positie 'vrouw als moeder' ook de posities 'vrouw als dochter' en 'vrouw als vrouw' tot haar object zou moeten rekenen. Doornenbal haalde verder fel uit naar het binnen vrouwenstudies in zwang zijnde constructiedenken en de verwetenschappelijking van vrouwenstudies. Zij be-

gon haar lezing met de provocatie dat normativiteit nodig is. Feministen hebben bijvoorbeeld kritiek geleverd op het kerngezin, maar verzuimd veranderingsperspectieven te ontwerpen. Ook in haar eigen onderzoek naar de verhouding die moeders en orthopedagogen tot elkaar innemen, ziet ze zich geconfronteerd met dit probleem.

Was het toeval dat dit punt voor de rest van de dag verzwegen werd? Een debat waarin de vraag centraal had gestaan of vrouwenstudies pedagogiek de bestaande pedagogiek en haar *moraal* (opvoedkunde is natuurlijk bij uitstek een normatieve discipline) moet bestuderen en afbreken, of dat vrouwenstudies pedagogiek tevens moet gaan reflecteren over 'wat te doen', had spannend en interessant kunnen worden. Deze thematiek liep nu als een niet uitgesponnen rode draad door de verschillende lezingen en discussies.

Michielsens vertelde dat de betrokkenheid van haar onderzoek op de praktijk gekarakteriseerd wordt door het terugkoppelen van onderzoeksresultaten naar haar respondenten: het teruggeven van 'hun' verhalen aan de eerste generatie Italiaanse immigrantenvrouwen in België. Op de vraag uit de zaal waar de handvaten voor de praktijk en het politiek engagement van haar onderzoek zich bevinden, antwoordde Bolte dat zij als wetenschapster onmachtig is iets te zeggen over het effect van haar onderzoek. Theorie en praktijk zijn twee te onderscheiden grootheden.

Rang pleitte voor een bijdrage van vrouwenstudies pedagogiek aan vormen van opvoeding die de mogelijkheid bieden tot het ontstaan van vele verschillen en die sekse als maatschappelijk indelingscriterium ondermijnen.

Het is natuurlijk de vraag of vrouwenstudies pedagogiek mooiere opvoedingsidealen op de wereld kan zetten dan de gangbare pedagogiek. Immers ook feministen die zijn geïnteresseerd met de opvoedingsvraag, heb-

ben menig bevoogdend pedagogisch offensief losgelaten op meisjes, aldus Annemiek van Drenth in het panel. Ze ageerde verder tegen het ook op deze dag heersende idee dat wetenschap, c.q. (vrouwenstudies) pedagogiek, via een simpel 'top-down model' de praktijk kan besturen. Alledaagse praktijken kennen volgens haar een eigen autonomie.

Op deze studiedag passeerde een scala aan mogelijke invullingen van 'vrouwenstudies pedagogiek'. De preciese inhoud daarvan werd echter niet duidelijk. Voor Saskia Grotenhuis (UvA) was dat geen probleem. In het panel merkte ze op dat niet moet worden vastgelegd wat vrouwenstudies pedagogiek is: zodra dat gebeurt is de kans op uitsluiting van allerlei nieuwe en boeiende vraagstellingen groot. En zolang pedagogiek nog aan universiteiten bestaat als discipline, moet er volgens haar vanuit vrouwenstudies kritiek op uitgeoefend worden.

De studiedag werd besloten met de vraag of er netwerken vrouwenstudies pedagogiek moeten worden opgezet. Mineke van Essen (RUG), panellid, zei daarover zeer treffend (vrij vertaald): Alweer een netwerk. Netwerken leiden te gemakkelijk tot heel veel discussie en reflectie, zoals vandaag, er moet echter ook onderzoek worden gedaan en gepromoveerd! Vanuit Nijmegen gaat men verder met het aftasten van mogelijkheden voor netwerken en een landelijk informatiesysteem.² Het beste uitgangspunt daarvoor lijkt mij de verschillende onderzoeken van vrouwen die raken aan vrouwenstudies-pedagogiek en niet pedagogiek als discipline. Binnen de traditionele pedagogiek is de aandacht voor leeftijden en betekenispraktijken minimaal. Volgens mij zou dan ook de oprichting van een sectie 'meiden-studies', op het kruispunt van vrouwenstudies en jeugdstudies, niet misstaan!

Noten

1. In het winternummer 1988 (nr. 32) van *Comenius*

zullen de lezingen worden gepubliceerd.

2. Voor informatie daarover: Organisatie Studiedag Vrouwenstudies Pedagogiek p/a Buro Studiezaken, Erasmusplein 1-19, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

Hélène Vossen, Mieke Lunenberg

Over bonbons en divans

**Verslag van de Internationale Vrouwen-
dag over arbeidsplicht en arbeidsethos,
8 maart 1988 te Nijmegen**

Voor het eerst werd afgelopen 8 maart door het Studium Generale aan de Universiteit van Nijmegen een studiedag georganiseerd. Het thema van de dag was: arbeidsplicht en arbeidsethos. Naast een aantal werkgroepen en presentaties waren de belangrijkste programmaonderdelen de inleidende lezingen van Cisca Dresselhuys en Barbara Henkes.

Cisca Dresselhuys, hoofdredactrice van *Opzij*, beet de spits af met een lezing, getiteld 'Werk moet, werk doet goed, of: Het arbeidsethos bij vrouwen aan de universiteit'. Dresselhuys had onlangs een lezing gegeven voor de leden van een Utrechtse vrouwenstudentenvereniging. Ze had de meisjes trachten te overtuigen van het persoonlijk nut en de sociale verplichting van een betaalde baan na het afronden van hun dure studie, maar de dames vonden dat ze niet verplicht waren een baan te zoeken en dat ze toch ook konden kiezen voor het zichzelf aangenaam bezighouden: leuke cursussen volgen, tennissen of lekker met een doos bonbons op de divan de *Margriet* lezen. Dresselhuys, een vurig verdedigster van de arbeidsplicht, had zich hierover vreselijk boos gemaakt.

Na dit voorbeeld gaf ze aan wat zij onder de arbeidsplicht verstond: 'Ik versta onder arbeidsplicht, dat elke volwassen Nederlander in

staat is zichzelf te verzorgen, zowel op financieel als huishoudelijk gebied.' Haar eerste argument voor het invoeren van de arbeidsplicht was dat deze leidt tot financiële onafhankelijkheid van vrouwen, en zo ook tot zuiverder relaties tussen mannen en vrouwen. Verder vond Dresselhuys dat afgestudeerde vrouwen de sociale verplichting hebben om hun dure studie produktief te maken voor de maatschappij. Niet erg handig vond ze ook dat vrouwen nogal eens kiezen voor studies die opleiden tot beroepen met een hoge werkloosheid. Ze gaf als voorbeeld het beroep van huisarts, dat de samenleving bijna zes ton kost.

Behalve over de meisjes die na de opleiding de keuze willen hebben om te gaan tennissen enz., ergerde Dresselhuys zich ook aan de bewust baanlozen, die korte metten willen maken met het heersende arbeidsethos. Deze vrouwen streven naar de invoering van een basisinkomen, dat vrouwen ook de gewenste financiële onafhankelijkheid zou kunnen verschaffen. Volgens Dresselhuys zou dit inkomen echter minimaal zijn en zullen vrouwen dan 'voor eeuwig gedoemd zijn tot het huishouden' en/of een leven in de marge. De beslissingen zullen altijd genomen worden door de mensen met een betaalde baan, aldus Dresselhuys. Zij was van mening dat alle inspanningen beter konden worden besteed aan het denken over mogelijkheden voor betaalde arbeid voor iedereen. Dat zou onder meer mogelijk kunnen worden door het werk dat nu gedaan wordt door vrijwilligers (zo'n 4 miljoen) te betalen. Dat kost wel geld, aldus Dresselhuys, maar de regering is hypocriet als ze denkt dat gelijkberechtiging kan worden bereikt zonder dat het iets kost.

Verder ging ze in op het rapport *Activerend Arbeidsmarktbeleid*, dat onlangs werd uitgegeven door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hierin worden ook een aantal maatregelen genoemd om te komen tot nieuwe en meer arbeidsplaatsen, zoals het ont-

wikkelen van werkervaringsplaatsen, meer deeltijdarbeid, soepeler regels voor ontslag en het accepteren van meer flexibel en tijdelijk werk. Wat onder het laatste verstaan moest worden, legde ze overigens niet uit.

Net zo min als in bewuste baanloosheid ziet Dresselhuys heil in de ontsnappingsclausule die vrouwen na 1990 wordt geboden als de arbeidsplicht voor alle achttienjarigen door de regering wordt ingevoerd. In de wet van 1990 wordt één van de partners in een huishouden met kinderen beneden de 12 jaar, ontheven van de arbeidsplicht. Dat vindt zij een kwalijke zaak. Gedurende 12 jaar of langer, dat hangt af van het aantal kinderen, blijven vrouwen dan nog financieel afhankelijk van hun partner. En als herintreedster zal het, net als nu, moeilijk zijn om aan de bak te komen. De overheid zou er beter aan gedaan hebben, aldus Dresselhuys, om moeders (en vaders, *H.V./M.L.*) te wennen aan het idee van een combinatie van betaald werk en verzorgende taken. Wel zou daar uiteraard het een en ander aan goede regelingen tegenover moeten staan, zoals een goede kinderopvang, betere zwangerschaps- en ouderschapsverloven en het aantrekkelijk maken van deeltijdarbeid op alle mogelijke niveaus.¹

Barbara Henkes, bewust baanloos onderzoeker, diende Dresselhuys van repliek onder de titel 'Een inkomen moet, een basisinkomen doet je verschrikkelijk goed'. Henkes was van mening dat ook het basisinkomen vrouwen financiële onafhankelijkheid biedt en dat dit voor vrouwen een goede garantie zou zijn om niet alle soorten werk te hoeven aanvaarden: 'Als we ook de *kwaliteit* van de arbeid bij onze strategie willen betrekken, dan biedt een basisinkomen een noodzakelijke voorwaarde om in combinatie met een beleid van positieve discriminatie op de arbeidsmarkt en meer voorzieningen op het verzorgende vlak, de mogelijkheid van een zelfstandig en invloedrijk bestaan

voor alle vrouwen tot stand te brengen.' Henkes legde er sterk de nadruk op dat vrouwen (en mannen) eisen moeten kunnen stellen aan de *kwaliteit en inhoud van het werk*, dat het ook mogelijk moet zijn om werk te weigeren, en dat vrouwen eventueel zelf hun eigen werk onder hun eigen voorwaarden moeten kunnen creëren. Zij sprak de vrees uit, dat door de invoering van de arbeidsplicht vrouwen gedwongen zullen worden te solliciteren op werk waar ze niet voor voelen.

Vervolgens weersprak Henkes de stelling van Dresselhuys dat alleen betaald werk de toegangspoort vormt tot maatschappelijke macht. Volgens haar biedt veel betaald werk dit in het geheel niet en vergroot het eerder de machteloosheid. Macht kan volgens haar op meerdere wijzen, ook buiten baanverband, ontwikkeld worden. De ontwikkeling van vrouwenstudies zou zich bijvoorbeeld zonder het onbetaalde werk van veel vrouwen nooit hebben ontwikkeld.²

Tot slot ging Henkes in op het argument van de sociale verplichting, waarbij ook de verwevenheid van kwaliteit en macht tot uitdrukking zou komen. De wijze waarop iemand als Thatcher haar sociale verplichting nakomt is volgens Henkes 'milieuvervuilend en creatiefdodend': 'Ik zou er heel wat van mijn RWW-uitkering voor over hebben om vrouwen als Thatcher voor eeuwig met een bonbondoois aan de divan te kleven.'

Waar iedereen het wel over eens lijkt te zijn, is dat er een politiek ontwikkeld moet worden waardoor meer vrouwen toegang krijgen tot de betaalde arbeidsmarkt, dat de arbeid buitenshuis en de verzorgende taken moeten worden verdeeld over de beide seksen en dat er meer voorzieningen nodig zijn om het werk buitenshuis en de verzorgende arbeid te kunnen combineren. Onenigheid is er echter waar de bewust baanlozen streven naar een basisinkomen en anderen dit verwerpelijk vinden. Terecht

wordt door de bewust baanlozen opgemerkt dat de *kwaliteit van de arbeid* ook een belangrijk element moet zijn binnen de discussie. Ook door anderen, bijvoorbeeld Bervoets,³ wordt gewezen op de verschillen in de kwaliteit van het werk en de positie tussen vrouwen onderling. Vrouwen komen vaak terecht in de laagst-betaalde banen. Vooral voor *laaggeschoolde vrouwen* is het van belang dat er *overgangsmaatregelen* komen. Verder heeft de wet van 1990 nog veel te weinig bekendheid. Zo moet bij de schoolkeuze voor het onderwijs na de lagere school duidelijk worden gemaakt wat de gevolgen zijn van de bewuste wet.⁴ Tegenstandsters van de arbeidsplicht zijn bang dat mensen gedwongen zullen worden tot arbeid die ze niet willen doen of die niet past bij hun opleiding. Ook vrezen ze dat de arbeidsplicht het doen van vrijwilligerswerk zal uitsluiten. Het lijkt ons van groot belang dat, wanneer er geen passende arbeid beschikbaar is, mensen de gelegenheid moeten blijven houden om werk te weigeren en vrijwilligerswerk te doen. Gezien het feit dat er momenteel zo weinig goede kwalitatieve banen zijn, moet er ook ruimte zijn om op eigen voorwaarden werk te creëren.

Een voorbeeld van vrijwilligerswerk in deze zin werd gegeven in de presentatie die 's middags werd gegeven door Margreet van der Burg, (niet bewust) baanloos onderzoekster uit Nijmegen, over de 'promotiewerkplaats'. De Nijmeegse SLOVen (bij het SLOV aangesloten baanloze onderzoeksters) en de coördinatrice van het Centrum voor Vrouwenstudies, Miriam Wolthuis, hebben – in navolging van vrouwen uit Groningen⁵ – het initiatief genomen tot het opzetten van een promotiewerkplaats in Nijmegen. Als reden voor de oprichting wordt in de hierover verschenen notitie onder meer genoemd, dat het aantal vrouwen met een wetenschappelijke baan aan de universiteit zeer laag is. En hoe hoger de functie, hoe minder vrouwen er zijn aangesteld in

vergelijking met mannen. Om hier iets aan te doen stellen de SLOVen ten eerste voor dat een twaalfstal vrouwen een plek krijgen binnen de universiteit, waar zij met behoud van uitkering en een vergoeding voor de te maken onkosten (bijvoorbeeld treinreizen voor archiefonderzoek en interviews, kopiekosten) kunnen werken aan hun promotie-onderzoek. In de toekomst, aldus de SLOVen, zal een promotie immers steeds meer een voorwaarde zijn voor het verkrijgen van een vaste baan. Zij zien deze werkplaats als een tussenstation. Het werk van de baanlozen kan zo meer zichtbaar worden gemaakt. De vrouwen kunnen elkaar stimuleren en ondersteunen en samen kunnen zij zoeken naar een strategie voor erkenning. De tweede doelstelling luidt dat er know-how moet worden opgebouwd om de vrouwen zo snel mogelijk door te sluizen naar de reguliere geldstromen. Een verschil met de AIO's is onder meer dat deze meestal in een 'voorgekookt' project terechtkomen, zich moeten aanpassen aan het VF-programma en niet de kans krijgen een eigen project op te zetten. Hierdoor valt meer vernieuwend en/of risicodragend onderzoek – vrouwenstudies wordt ook vaker zo gezien – erbuiten. Overigens betekent dit niet dat vrouwen nu maar geen AIO moeten worden. Integendeel, er moeten ook zoveel mogelijk AIO-projecten worden binnengehaald, aldus de SLOVen. Verder zijn, om een meer gelijke verdeling op de universiteit te bewerkstelligen, maatregelen nodig als positieve discriminatie.

Het streven naar een arbeidsplicht is ons inziens te verkiezen boven een pleidooi voor een basisinkomen, maar dan wel onder de voorwaarden zoals door ons aangegeven! Wij zijn tegen een invoering ervan, wanneer te veel arbeid als passende arbeid wordt geïnterpreteerd. Er moet werkelijk passende arbeid beschikbaar zijn. Daarnaast moet het niet alleen gaan om een herverdelingspolitiek (verdeling van werk, inkomen, status en macht), om ge-

lijkheid op basis van mannenvoorwaarden maar moet ook gestreefd worden naar een kwalitatieve verbetering van werk en arbeidsverhoudingen. Ook moet het werk dat traditioneel als 'vrouwelijk' werd gezien opgewaardeerd worden.⁶ Een basisinkomen is volgens ons vrijblijvend in de zin dat het mensen niet dwingt tot het ter discussie stellen van de bestaande verdeling van betaalde arbeid en macht. Bovendien zal het zeer laag zijn, met alle nadelen van dien. Henkes onderkent dit te weinig. Dresselhuys daarentegen lijkt het slechts te gaan om het inhalen van achterstanden door vrouwen. De kwaliteit van de arbeid, de arbeidsverhoudingen en de verschillen in positie tussen vrouwen betreft zij in het geheel niet in haar pleidooi. Samengevat kunnen we stellen dat deze dag weliswaar niet zo erg veel nieuwe inzichten opleverde, maar dat door de wijze van presentatie de bezoekensters gedwongen werden een eigen standpunt in de discussie in te nemen. Vooral voor veel jongerejaars, zo bleek 's middags in de werkgroepen, was dit een eerste kennismaking met dit, gezien de wet van 1990, toch wel zeer actuele onderwerp. De opkomst was zeer groot. In dit licht gezien mag de dag zeker een succes worden genoemd en is het te hopen dat er nog meer van dergelijke dagen zullen volgen.

Noten

1. In een interview met Malou van Hintum dat aan de lezingen voorafging, licht Dresselhuys nog toe dat de wet van 1990 in feite niet méér voorstelt dan een 'janboerefluitjes misselijke bezuinigingsmaatregel'. Als je samenwoont word je wel individueel verantwoordelijk gesteld om een baan te zoeken, maar je krijgt geen individuele uitkering als je geen baan vindt. Waarschijnlijk blijft dan de gezinstoeslag wel gehandhaafd. Klaarblijkelijk is de ontsnapingsclausule in de wet van 1990 een goedkopere regeling voor de overheid dan de voorgestelde voorzieningen (kinderopvang enz.), aldus Dresselhuys. Zie: 'Er is werk aan de winkel dames, dus aan de slag. Honderden universitaire vrouwen vieren 8 maart', in: *KU-*

nieuws, jrg. 17, nr. 22, 11 maart 1988.

2. De discussie over betaald werk als toegangspoort tot maatschappelijke macht is overigens niet nieuw en komt ook naar voren in de ter gelegenheid van deze dag uitgegeven documentatiemap, waarin eerder verschenen artikelen waren opgenomen over arbeid, arbeidsethos en arbeidsplicht. De nadruk op de kwaliteit van de arbeid komt hierin minder expliciet tot uitdrukking. Zie met name: L. Bervoets, 'Waar vallen de besluiten?', (eerder verschenen in *Te Elfder Ure* nr. 39, 1986), J. Swiebel, 'Arbeid, macht en arbeidsethos' (eerder verschenen in *Katijf*, nr. 37, 1987) en B. Henkes, 'Onbetaalde arbeid, macht en nieuwe werkverbanden' (eerder verschenen in *Katijf*, nr. 38, 1987).

3. L. Bervoets, a.w.

4. Zie voor de betekenis van de invoering van de wet van 1990 voor laaggeschoolde meisjes: P. Naber en M. Lunenberg 'Ik heb nog nooit een oude tandarts-assistente gezien', in: *Socialisties-Feministische Teksten*, nr. 11, najaar 1988.

5. B. Henkes, 'Promotiewerkplaats voor vrouwen. Promoveren met behoud van uitkering', in: *Katijf*, jrg. 7, nr. 42, 1988.

6. L. Bervoets, a.w.

Odile Verhaar

Verslag van de discussiemiddag

'Over kwaliteit gesproken'

Amsterdam, 25 maart 1988

en de FNV-studiedag Positieve Actie

Utrecht, 25 mei 1988

Tegenwoordig concentreert de discussie over Positieve Actie voor vrouwen zich steeds meer op het (tegen)argument van 'kwaliteit'. Zo zou het voorkeursbeleid voor vrouwen ten koste gaan van de kwaliteit. Met name in universiteitskringen spitst het debat zich toe op dit kwaliteit(sverlies) argument; aan de universiteit gaat het immers bij uitstek om kwaliteit, daar gaat het zelfs om *top*kwaliteit! Het is daarom niet voldoende dat vrouwen 'goed',

'geschikt' of zelfs heel geschikt zijn, ze moeten 'de beste' zijn. En dat zijn ze heel zelden in de praktijk, ze brengen het hoogstens tot 'goede tweede' (zie ook de affaire Brunt/Woodward).

Als men meegaat met deze argumentatielij, ligt de bewijslast bij de voorstanders van positieve actie. Zij moeten bewijzen dat positieve actie níet ten koste van de kwaliteit gaat, dat er sprake is van een 'misverstand' dat rechtgezet moet worden bijvoorbeeld, zoals de heer F. Spit, lid van het bestuur van de Universiteit van Amsterdam meent. Zijn reactie op de boze brief van de 16 hoogleraren die zich verzetten tegen de positieve actiemaatregel om in eerste instantie uitsluitend onder vrouwen te werven: 'In hun brief gaan ze ervan uit dat de aan te nemen vrouwen niet goed zullen zijn. Maar dat is natuurlijk niet zo!' (*Volkskrant*, 29-3-1988).

'Over kwaliteit gesproken'

Over deze brandende kwestie, of positieve actie en kwaliteit met elkaar verenigbaar zijn dan wel elkaar uitsluiten, of, derde variant: of positieve actie de kwaliteit zelfs bevordert, discussieerden 25 maart j.l. maar liefst 10 forumleden en een goed gevulde zaal onder leiding van het Tweede-Kamerlid G.J. Wolffensperger.

Het publiek werd door de inleidster mevrouw Monika Triest, hoogleraar Vrouwenstudies en lid van de organiserende commissie, gewaarschuwd dat de discussie over positieve actie niet gereduceerd moet worden tot zijn meest vergaande vorm, het uitsluitend werven onder vrouwen.

In het forum had een heterogeen gezelschap zitting genomen, afkomstig uit het bedrijfsleven, de kunst, de wetenschap, de overheid en de politiek. Een breed samengesteld forum dus en het mocht dan ook niemand verbazen dat de vragen die werden gesteld en de discussie die werd gevoerd even breed waren. Ook het bewust niet toespitsen op één specifieke maatregel uit het positieve-actiepakket, zoals bijv. het 'bij voldoende geschiktheid',

verhinderde dat de discussie de diepte inging. Immers, elk van de maatregelen roept andere vragen en problemen op. De discussie had anders kunnen verlopen als er tijd was geweest om de concept-nota *Wat is kwaliteit, wat is positieve actie* te lezen, die uitgebracht was door de commissie en die ter plaatse werd uitgedeeld. Daarin werd tenminste systematisch ingegaan op vragen als wat we precies verstaan onder kwaliteit en hoe de verhouding tussen kwaliteit en positieve actie gezien moet en kan worden. Nu moest het publiek genoeg nemen met één van de belangrijkste conclusies uit dit rapport, nl. dat kwaliteit paradoxaal genoeg *kwantitatief* gemeten wordt. Dat wil zeggen dat men beoordeeld wordt op zaken als de langere publikatielijst, de meeste ervaringsjaren, het meeste congresbezoek enz.

In de forumdiscussie werden verschillende standpunten ingenomen, die echter niet met elkaar werden geconfronteerd. Sommigen vonden dat positieve actie en dus een toename van vrouwen, de kwaliteit ten goede kwam – overigens zonder dat duidelijk werd in welke zin –, anderen vonden dat 'kwaliteit' of 'de beste' zulke vage en subjectieve noties waren dat ze maar beter losgelaten konden worden. Er werd in dit kader opgemerkt dat het niet zelden gebeurde dat iemand die tijdens de sollicitatieronde(n) de beste leek dat achteraf niet bleek te zijn. Dit leidde tot de cynische opmerking dat alleen van vrouwen reeds vooraf en niet achteraf bekend is dat ze niet de beste zijn. Anderen meenden dat hoewel kwaliteit als absolute norm geen maatstaf kan zijn, *verschillen* in kwaliteit wel degelijk op betrouwbare wijze te meten zijn. Van kunst-zijde (!) kwam mijns inziens nog de interessantste bijdrage; er werd herhaaldelijk op gewezen dat wie 'de beste' is, de resultante van een machtsproces is. Want wie bepaalt wat kwaliteit is en volgens welke maatstaven? Dit punt zou mooi hebben aangesloten bij de concept-nota, waarin eveneens op deze vragen werd ingegaan en werd geconclu-

deerd dat de beoordelingscriteria voor wetenschappelijke kwaliteit maar eens herzien moeten worden omdat die nu zo zijn geformuleerd dat 'kwaliteit' en 'vrouw' elkaar welhaast per definitie uitsluiten.

Tijdens de forumdiscussie en ook daarna tijdens de discussie met de zaal bleef het echter bij meer en minder ter zake doende constatering en stellingen, zodat men met een zeer onbevredigend gevoel naar huis ging. De discussie over positieve actie staat niet meer zó in de kinderschoenen dat het zo'n brede, algemeen inleidende discussie rechtvaardigt.

Gelukkig was er dan thuis nog de concept-nota om te lezen. Daarin werd niet voor de oplossing gekozen om a) de bestaande eisen van wetenschappelijke kwaliteit te verlagen ten behoeve van vrouwen, noch werd er b) verdedigd dat vrouwen even gekwalificeerd zijn als mannen maar domweg gediscrimineerd worden of door vooroordelen sneuvelen tijdens de sollicitatie, maar wordt er c) voor gepleit om 'kwaliteit' anders te definiëren omdat wat thans als kwaliteit geldt in kwantitatieve termen gesteld wordt, en dat juist die opvatting van kwaliteit ervoor zorgt dat vrouwen het afleggen tegen mannen. Vrouwen hebben immers minder ervaring, zijn minder vaak gepromoveerd, publiceren minder enz. Kortom: het criterium blijft (top)kwaliteit maar wat kwaliteit is wordt anders ingevuld, zodanig dat 'kwaliteit' en 'vrouw' elkaar niet uitsluiten. Er wordt dus voorgesteld om andere beoordelingscriteria te hanteren, die echte kwaliteit in plaats van 'kwantitatieve kwaliteit' meten. Daarbij zijn criteria die tot op heden vaak als irrelevant gelden, onder meer omdat ze niet alleen strikt wetenschappelijke doelstellingen betreffen. Hiermee worden bedrijfseconomische en emancipatoire doelstellingen bedoeld zoals respectievelijk het efficiënt benutten van menselijk (inclusief vrouwelijk) kapitaal en een evenwichtige samenstelling qua sekse van het onderwijzend personeel, omdat dat een voor-

waarde voor de kwaliteit van het onderwijs zou zijn, en de gelijke behandeling van mannen en vrouwen. En wat betreft de strikt wetenschappelijke criteria voor kwaliteit: het 'kwalitatief' meten van kwaliteit betekent onder meer dat er gekeken moet worden naar de beste publicaties en niet naar het aantal en ook dat onderwijs net zo goed als onderzoek in de beoordeling betrokken moet worden.

De eindconclusie die men op grond van de nota kan trekken, is dat als men kwaliteit maar anders opvat, kwaliteit en positieve actie helemaal niet met elkaar op gespannen voet verkeren, integendeel zelfs misschien.

En hierover nu had gediscussieerd moeten worden. Over vragen als: Laten we de kwaliteitseis los of niet? En zo niet, bestaat er inderdaad geen verband tussen de bestaande kwaliteitseisen en kwaliteit? (Hetgeen niet erg plausibel lijkt en waarom zou bovendien kwantiteit per definitie 'fout' en kwaliteit per definitie 'goed' zijn?)

En, andere vraag, moeten we pleiten voor een aanpassing van de eisen (of er nu wel of geen verband bestaat tussen deze eisen en kwaliteit)? Want wordt hiermee niet de indruk gewekt dat er geen vrouwen zijn die op dit moment aan de bestaande eisen voldoen – alsof vrouwen net komen kijken in de wetenschap! Dit wordt namelijk gesuggereerd door de tegenstanders van positieve actie; zij menen immers dat als we nog een paar jaar wachten, er wel voldoende geschikte vrouwen zullen zijn. Deze argumentatiestrategie maakt vrouwen tot (op dit moment nog) 'ongeschikten', wat slechts een deel van het verhaal is en het zicht op andere aspecten ontnemt. Bovendien: zal de aanpassing van de criteria voor kwaliteit ten behoeve van vrouwen er niet toe leiden dat elk van beide seksen een aparte plaats krijgt toegewezen in het arbeidsproces, zoals bijvoorbeeld mannen in het onderzoek en vrouwen in het onderwijs? (Waarbij het een ongetwijfeld lager gewaardeerd zal worden dan het ander). Met

andere woorden: dreigen niet alleen vrouwen geïdentificeerd te worden met de nieuwe waarden die ingebracht worden via de nieuwe, 'vrouwvriendelijke' criteria voor kwaliteit?

Misschien dat er binnenkort nog maar een discussie georganiseerd moet worden om het over dit soort vragen te hebben. De beginners-cursus hebben we nu wel achter de rug.

Positieve Actie als verplicht uitje, daarop leek de studiedag Positieve Actie die het FNV op 25 mei organiseerde. Omdat de dag groots was opgezet in de Utrechtse Jaarbeurs, was het uitje erg duur (entree f 245,-) maar voor de leden van de ondernemingsraden van bedrijven, voor wie de dag voornamelijk gehouden werd, was dit waarschijnlijk geen probleem. De spreeksters en de enkele spreker waren afkomstig uit het bedrijfsleven (PTT-Telecommunicatie), overheid (Emancipatie-raad, minister de Koning op de video), wetenschap (hoogleraar M. Triest; het Bureau voor Organisatiere-search en Positieve Actie De Jong/van Doorne-Huiskes) en de politiek (wethouder Ada Wildekamp, FNV-organisatiesociologe T. de Rijk).

Hoe komt het toch dat ook deze dag weer het idee bevestigde dat Positieve Actie het wachtwoord lijkt te zijn om een bloedeloze 'discussie', doorspekt met inmiddels nietszeggend jargon, in gang te zetten? Ook hier weer veel streefcijfers, 'top-down modellen' 'weerstanden', 'het benutten van menselijk potentieel' en 'veranderingen die nu eenmaal langzaam gaan'.

Toch kwamen een aantal zaken aan de orde. Zo werd ons verteld dat de rechtvaardiging van positieve actie, in navolging van het buitenland, in de *combinatie* van rechtvaardigheid en doelmatigheid (bedrijfsrendement) moet worden gezocht. In een andere lezing werd er op gewezen dat het overlaten aan alleen doelmatigheidsoverwegingen bij positieve-actieplannen ertoe leidt dat er slechts specifieke

groepen vrouwen profiteren van positieve actie en bovendien slechts in bepaalde bedrijfstakken of op een bepaald niveau. Terwijl als ook het rechtsvaardighedsargument in acht wordt genomen, méér vrouwen er voordeel van hebben en dat bovendien meer gespreid door het bedrijf heen.

Opmerkelijk was de aandacht voor 'de weerstanden' tegen positieve actie, die dit keer vooral van emotionele aard zouden zijn. Er werd opgemerkt dat de emoties nu eens niet aan de kant van de dames met hun onbezonnen en wilde actieplannen gesitueerd konden worden, maar aan de kant van met name de mannen, die irrationeel zouden reageren op het zakelijke en welhaast hyperrationele (want cijfermatige) model van positieve actie. De conclusie die men hieraan verbond, was dat de aanpak minder eenzijdig rationeel diende te zijn en men meer oog moest hebben voor de irrationele dimensie van het verzet. Misschien geen onjuiste constatering, gezien ook de gang van zaken rond het benoemingsbeleid aan de Universiteit van Amsterdam, maar men gaat dan voorbij aan het feit dat het verzet zich wél presenteert – en zich ook kán blijven presenteren – als rationeel. 'Irrationeel' blijkt hier een kwestie van argumenten en van een bepaalde machtspositie te zijn in plaats van ongearticuleerde (onlust)gevoelens en dient dan ook op dat niveau bestreden te worden.

Het overdenken waard is ook het feit dat van positieve-actiezijde weliswaar bezwaar gemaakt wordt tegen het aanbevelen van positieve actie met een beroep op specifiek vrouwelijke kenmerken en kwaliteiten, maar dat voor Monica Triest die bezwaren wegvallen zodra die vrouwelijke kwaliteiten sociaal verworven zijn. Dat wil zeggen dat er niets op tegen is dat van vrouwelijk personeel een ander gebruik wordt gemaakt dan van het mannelijke als dat verschil maar van socialisatie afkomstig is. De vraag is wat het verschil tussen het een en het ander is als in beide gevallen de

consequenties ervan exact dezelfde zijn!

Informatief tenslotte voor de OR-leden was het interview met minister de Koning, die er blijk van gaf slecht op de hoogte te zijn van de huidige stand van de discussie en die wees op het bestaan van een subsidiepotje van 2 miljoen voor bedrijven die een begin wilden maken met positieve actie.

De titel 'studiedag' lijkt me wat te veel eer voor een dag waar iedereen een routineus en zeer globaal praatje hield. Het zou jammer zijn als positieve actie op deze manier, dat wil zeggen zo bijzonder pragmatisch, beleid gaat worden terwijl toch ook deze dag hier en daar liet zien dat dat niet per se hoeft.

Barbara Spoel

Impressie van het congres 'De vrouwenbeweging in 2001. Dilemma's en uitdagingen'

Vereniging van Vrouwen met
Academische Opleiding (VVAO),
16 april 1988, VU Amsterdam¹

Maandenlang hing boven mijn bureau een stencil met daarop een als stripfiguur vermomd meisje dat zegt: 'En mijn toekomst? Wie denkt dáár eens over...' De tekst vervolgt met 'Wij... en U (hopen we): Op een congres over de toekomst van vrouwen en van de vrouwenbeweging' en wordt ondertekend door de VVAO. Nieuwsgierig reisde ik zaterdag 16 april naar dit congres in Amsterdam. De tram zal vol meiden en jonge vrouwen op weg naar de Huishoudbeurs in de RAI. Slechts op een steenworp afstand van de Vrije Universiteit, waar academische vrouwen zich die dag over onder meer hún toekomst zouden buigen.

Centrale vraag op het congres was of in het jaar 2001, aan het begin van een nieuwe eeuw en een nieuw millennium, de vrouwenbewe-

ging nog nodig is. In een korte inleidende toespraak namens de congrescommissie riep Aleid Sonke-Aalders de vrouwenbeweging op, of althans de lappendeken van groeperingen die daarvoor doorgaat, haar aandacht meer planmatig op de toekomst te richten en niet, zoals volgens haar nu vaak het geval is, te blijven steken in het opmaken van een balans. In de daaropvolgende lezing uit het twee uur durende plenaire ochtendprogramma blikte Anneke van Doorne-Huiskes de toekomst in. Via een sociologische analyse van trends met betrekking tot individualisering, demografische ontwikkelingen, leefvormen, opleiding en arbeidsmarkt, vrije tijd en cultuur schetste zij een beeld van de positie van vrouwen in 2001. Zij concludeerde dat een economische en een culturele strijd van de vrouwenbeweging tot dat jaar, en helaas ook daarna, heel hard nodig zal zijn. Het vergroten van de maatschappelijke weerbaarheid van meisjes en vrouwen, een goed voorwaardenstellend beleid in het kader van hun economische zelfstandigheid, emancipatie van jongens en mannen en meer waardering voor verzorgende aspecten zijn slechts enkele van de strijdpunten die Anneke van Doorne-Huiskes naar voren bracht. Eveneens in het ochtendprogramma was er een videofilm waarin drie vrouwen van verschillende generaties met elkaar spreken over de vrouwenbeweging en de toekomst.²

Lopende de dag werd mij duidelijk dat de generatieproblematiek op twee manieren onder de aandacht werd gebracht. In de eerste plaats boog men zich over de toekomst van meisjes van nu in het jaar 2001. En ten tweede liep daar doorheen de vraag naar de VVAO in 2001. Evenals andere vrouwenorganisaties ziet ook de VVAO zich genoodzaakt zich te bezinnen op haar toekomst en op wat haar nieuwe, jonge leden willen. Dit jaar, waarin de VVAO haar zeventigste verjaardag viert, staat in het teken van 'ontmoeting'. In het najaar wil zij onder haar leden, en de videofilm vormde daar-

toe een opening, drie-generatiesgesprekken gaan voeren over dingen die hen bewegen en inspireren, om op zoek te gaan naar een gefeminiseerde samenleving. Wel hoop ik dat de stem van de derde generatie daarbij ook andere geluiden laat horen dan die van de zeer optimistische jongedame met 'lef' van de videofilm. Terecht corrigeerde Catharina Halkes, vertegenwoordigster van de eerste generatie, haar vriendelijk doch beslist door te wijzen op het feit dat de situatie van het merendeel der vrouwen beslist niet rooskleurig is en dat etnische verschillen en klasseverschillen een hard stempel zetten op vele vrouwenlevens.

Voor het middagprogramma kon men kiezen uit een waaier van workshops, samengevat onder de titel 'Tekenen van een nieuwe tijd?' Vrouw en media, verwachtingen van persoonlijke relaties, lichaamsbewustwording en spiritualiteit, rituelen en symbolen, genetische manipulatie, een politieke vijfspraak, arbeid in de toekomst en 'de oudere vrouw' waren slechts een paar van de onderwerpen. Helaas verviel de workshop 'Zwarte vrouwen in Nederland'. De vrouwen die deze workshop zouden verzorgen wilden bij nader inzien toch geen medewerking verlenen aan de (witte) VVAO.

Waren de aanwezige dames nu allemaal zo deftig als vermeld in *De Volkskrant* van 16 april of net zo divers als het programma? Mijn beeld van de VVAO werd altijd gekleurd door sportieve, vlotte en wat grijzende gestudeerde vrouwen met liberale denkbeelden. 25% van de ongeveer 5000 leden (ongeveer 10% van het totaal aan vrouwelijke academici) heeft zich echter aangemeld na 1980. Ongetwijfeld bevinden zich daaronder veel jonge hoger-opgeleide vrouwen. Over het liberale blijf ik nog in het ongewisse. In de lezingen werd soms krasse taal gesproken, maar of de achterban zich daarin kon vinden vraag ik me af. Het congres werd bezocht door ongeveer 800 vrouwen waaronder veel niet VVAO-leden. De VVAO

is erin geslaagd met dit congres een breed publiek te bereiken. De drie generaties uit de videofilm waren allemaal, zij het onevenredig, vertegenwoordigd (weinig twintigers en dertigers). Opvallend was dat de lezingen en de workshops voor het merendeel werden verzorgd door vrouwen uit de eerste en tweede generatie. Behalve Monika Triest manifesteerde zich niemand uit vrouwenstudiesland.

De dag werd afgesloten in de aula met een frivole lezing van een al even frivool ogende Cisca Dresselhuys van *Opzij*. Had Anneke van Doorne-Huiskes zich 's morgens wijselijk van te stellige uitspraken over meiden van nu onthouden, anders was dat 's middags bij Cisca Dresselhuys. Meiden van nu denken niet na en houden van no-nonsense kregen de aanwezigen te horen. Ze zijn niet te vinden in het vrouwenhuis en *Opzij* heeft weinig jonge abonnees. Ik vraag me echter af of *Opzij* meiden zo veel te bieden heeft en uit vrouwenhuizen zijn meiden meer dan eens weggekeken. Gemeten naar de maatstaven van de aanwezige diva van *Opzij* zijn meiden misschien weinig feministisch, maar bestond er dan zoiets als het ware feminisme?

Deze lezing was tevens de laatste van het congres. Helaas volgde geen samenvatting van de discussies in de diverse workshops, noch een beschouwend slotwoord. Wel riep de VVAO de congresgangsters op de vrouwenstrijd nooit te staken. Voor een borrel was geen tijd, de VVAO maakt haast: de dames moeten aan het werk!

Noten

1. De meeste lezingen van het congres zijn gebundeld in het boekje: Emma Brunt e.a. (red.), *Is het werk gedaan? De vrouwenbeweging in 2001*. Utrecht (Het Spectrum) 1988, 112 p., f 19,90.
2. De videoproduktie *De vrouwenbeweging in 2001; drie generaties kijken naar de toekomst* (regie Heili Bassa) wordt gedistribueerd door Cinemien.

Recensies

Margo Brouns

Socialisties-Feministische Teksten,
nummers 9 en 10.

Baarn (Ambo) 1986 en 1987.

145 en 228 blz., f 25,- en f 29,50.

Anno 1988 getuigt het van moed om een feministisch standpunt te verbinden met het socialisme/ marxisme. De scheiding is immers al jaren geleden voltrokken en het zal moeite kosten de geur van stof uit te wissen. De redactieleden van de *Socialisties-Feministische Teksten* (SFT) hebben niettemin gemeend de titel van hun tijdschrift te moeten handhaven en gebruiken het redactioneel van het jubileum-nummer, het tiende, om deze keuze te motiveren. In het licht van een aantal tendensen in het feminisme (vrouwisme, juridisering en individualisering) heeft het socialistisch-feminisme, volgens de redactie, nog een specifieke kritische functie met de volgende kenmerken: streven naar structurele verbeteringen (in plaats van individuele versterking?), materiële gelijkheid en een sterk sociaal overheidsbeleid. Eveneens op het politieke niveau heeft het socialistisch-feminisme een kritische functie ten aanzien van 'links'. Op het niveau van de theorie worden de historische benadering en de relatie tussen theorie en praktijk als kenmerken genoemd.

Bewondering dus om de moed, maar vooral verbazing: hoe is het mogelijk te pleiten voor een koppeling tussen theorie en politiek en vervolgens voorbij te gaan aan de (intellec-

tuele) dilemma's die zowel in feministische als in socialistische kring gerezen zijn (en die wel in een aantal van de artikelen hun sporen nalaten)? Vrouw, vrouwenbeweging en staat worden opgevoerd als rekwisieten uit een oud spel. Het redactioneel roept meer vragen op dan het beantwoordt. Beantwoorden de artikelen van de nummers 9 en 10, die ik op basis van de genoemde kenmerken zal groeperen, aan de gehanteerde omschrijving en komt hierin dan beter tot uiting wat 'socialisme' betekent?

De tweede feministische golf (praktijk en ideologie) is het onderwerp van vijf artikelen. Petra de Vries (10) traceert de historische wortels van de slogan 'het persoonlijke is politiek' en constateert dat de vrouwenbeweging enerzijds schatplichtig is aan de linkse bewegingen in de jaren zestig, maar dat zij anderzijds een unieke methodische en organisatorische invulling aan de leuze geeft. De politiek-filosofische analyse die elders is gepubliceerd (Aerts in Te Elfder Ure 39: 'Dilemma's van het feminisme') wordt in deze SFT aangevuld met een sociologische (socialistische?) beschouwing. Jet Bussemaker (10) bekijkt de 'klassieken' van de vrouwenbeweging op het vrouwbeeld dat zij kritiseren en de nieuwe mythen (?) over vrouwen, die zij produceren.

De dilemma's van de organisatorische praktijk komen aan bod in het artikel van Ina Sjerps en Brenda de Jong (9) over het Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid. Corina van Arnhem (9) gaat in op een inhoudelijk debat, namelijk wel of geen arbeidsplicht voor vrouwen. Met behulp van een marxistische analysekader (dat zij bondig weet samen te vatten) staft zij haar oordeel dat vrouwen moeten deelnemen aan betaalde arbeid. De vrouwenwerkbeweging en de bond tegen arbeidsethos zijn, wat haar betreft, geen adequate strategieën voor machtsverwerving. Voor mij toont dit eens te meer aan dat de ma-

cro-structurele marxistische analyse zijn beperkingen heeft: Geeft betaald werk iedereen toegang tot machtscircuits? Of is dit een hope-loos ouderwetse vraag? Waarom niet eens een goed artikel over wat destijds het 'anarcafeminisme' werd genoemd?

Het kledingdilemma in het feminisme wordt door Ien Ang uit de doeken gedaan in een persoonlijk en scherp artikel: 'De sluwheid van een slet' (10). De hoer als rebellerende feministe geeft een aardig beeld van een accent-verschuiving van 'verzet-feminisme' naar 'genot-feminisme'. In het licht van het redactioneel is dit een van de meest problematische artikelen. Terwijl de redactie zegt te streven naar structurele verbeteringen, lijkt seksualiteit mij als genotvol wapen slechts voor een enkeling weggelegd. Bovendien is er een heel fragiele grens tussen het standpunt dat 'feministe-zijn slechts één van de vele posities is die een vrouw tot haar beschikking heeft om voor zichzelf op te komen' (p. 121) en het redactioneel bestreden 'vrouwisme'.

Samengevat: behoudens één artikel (Van Arnhem), is het onderwerp, de ontwikkelingen in 'de' vrouwenbeweging, bepalend voor het socialistisch gehalte. Tenminste, als het onderwerp een criterium mag zijn; de redactie is daarin nogal tegenstrijdig (zie p. 11 eerste en derde alinea). De invulling van de artikelen staat soms echter op gespannen voet met de beginselen. Ook de gehanteerde benaderingen zijn zeer divers, variërend van Barthes' analyse van de mythe tot Marx' analyse van de arbeid.

Het volgende cluster betreft de geschiedenis van het feminisme. Of, beter gezegd, dat wat wij nu als feminisme aanduiden. De oudste bijdrage is van Marie de Gournay (10) uit 1622, waarin zij stelt dat mannen en vrouwen principiële gelijk zijn. In de inleiding bij dit artikel schetst Marleen Wessel het economisch en sociale klimaat van Frankrijk in die periode en plaatst zij De Gournay in haar eigen en onze

tijd. Het artikel van Margot Bandran (10) over de ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Egypte rond de eeuwwisseling vind ik heel verhelderend. Zij beschrijft het ingewikkelde spel tussen feminisme, nationalisme en klasseverhoudingen en geeft een scherp beeld van de wijze waarop definities van het feminisme in de loop der jaren kunnen veranderen. Voor wie nog nooit geconfronteerd is met de beperktheid van een westers-feministische denkraam: lezen!

Een ander artikel dat ik zeker de wetenschapsters zou willen aanraden, komt van Marjke Mossink (10), die juist de neteligheid van goed in het gehoor liggende historische analyses aanroert. Zij legt de vinger op een mooi voorbeeld van de wijze waarop het 'feministisch vertoog' zelf constructies produceert, zoals het onderscheid 'ethisch' en 'rationalistisch' feminisme, dat veelvuldig wordt gebezigd als het gaat om de eerste feministische golf. Nauwkeurig speurwerk van Mossink toont aan dat deze concepten voor de betrokken vrouwen zelf niet of nauwelijks leefden. De suggestie dat het zou gaan om twee stromingen, ieder met een eigen ideologie en eigen organisaties, blijkt in het geheel niet met de realiteit overeen te stemmen. Het is een projectie van latere generaties die aldus de gebeurtenissen in hapklare brokken snijden. Door deze twee begrippen als etiketten te gebruiken gaat veel verloren van de rijkdom aan argumenten en standpunten, evenals het inzicht hoe argumenten functioneren in de politieke praktijk van het feminisme, aldus Mossink. Als je dit leest weet je weer wat zo spannend en leuk is aan wetenschap bedrijven.

Samengevat: als de redactie stelt dat een historische benadering essentieel is voor het socialisme dan is dit blok geslaagd te noemen. Aandacht voor de geschiedenis is echter noch het alleenrecht, noch voldoende voorwaarde voor het socialisme.

Het derde blok dat ik signaleer, betreft de feministische wetenschapswetenschap. Petra de Vries (9) geeft commentaar op de denkbeelden van Chodorow, die volgens haar te veel uitgaan van de arbeidsdeling tussen de seksen en de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen verwaarlozen. Chodorow miskent de reële macht van de reële vader, aldus de Vries.

In het essay van de Italiaanse historica Pomata (10) wordt een pleidooi gehouden voor een doorbraak in de grenzen van de geschiedwetenschap, die traditioneel alleen maar aandacht heeft voor alles wat snel verandert en daarmee het lichaam naar het rijk der biologie verwijst. Aan de hand van veel voorbeelden bewijst ze haar stelling dat geschiedenis, antropologie en biologie moeten samengaan om goed onderzoek te kunnen doen naar lichaamssymboliek en verwantschap. Marjan Schwegman plaatst, in de inleiding bij het artikel, Pomata in de context van vrouwenstudies in Italië. Leuk om te lezen. Misschien is het een goed idee om eens een volwaardig artikel te wijden aan vrouwenstudies in andere landen; het zal zeker bijdragen aan een beter begrip van de situatie in Nederland. Welke redactie voelt zich aangesproken?

In het vierde, en laatste, blok treffen we waarschijnlijk de artikelen aan die nog het meest beantwoorden aan de kenmerken die in het redactioneel zijn genoemd: structurele analyse, staatsbemoeienis en 'de' positie van vrouwen. Vier artikelen gaan over reproductieve politiek. In 'Rechten voor vaders en de staat' reconstrueren Holtrust, Sevenhuysen en Verbraken 'recente politieke ontwikkelingen rondom ouderlijke macht'. En dat stemt niet optimistisch: er gaan steeds meer stemmen op om het gezag van vaders, dat door echtscheiding en ongehuwde moeders is aangetast, te herstellen. Het delen van gezag gaat echter zelden gepaard met het delen van de zorg en de auteurs roepen op tot waakzaamheid, want

soms worden patriarchale tradities in emancipatiekleding gehuld.

Juliëtte Zipper (9) analyseert het netwerk van medici, meesters en politici in de strijd om de voortplantingstechnologie en weer zijn het de belangen van vaders die het punt van zorg blijken te zijn. Geboorte en staat staan ook centraal in de bijdrage van Joyce Outshoorn (10), maar haar zorg blijkt wat prematuur te zijn. Hoewel ook in Nederland het aantal kinderen/inwoners sterk daalt, is hier nog geen sprake van een pronatalistische politieke lobby. De vraag of de vrouwenbeweging zich tegen pronatalistische maatregelen moet keren als deze voordelen bieden voor vrouwen, blijft vooralsnog onbeantwoord. Maar, feministen moeten zich in het debat mengen, want er zijn bepaalde definities van 'vrouwen' in het geding, aldus Outshoorn.

Lily Clerckx (9) plaatst de ontwikkelingen van privatisering en vermaatschappelijking van kinderopvang in het licht van bezuinigingen en emancipatiestreven. Tot slot beschrijft Holtmaat (10) in een zeer verhelderend artikel de ontwikkelingen en de ambivalenties met betrekking tot flexibele arbeid. Het is een sprekend voorbeeld hoe een eis van het feminisme, ernstig vervormd door de belangen van bedrijven, een negatief effect kan sorteren. In plaats van een soepeler dagindeling worden oproepkrachten (meest vrouwen) geacht voortdurend beschikbaar te zijn.

Stuk voor stuk artikelen die de moeite waard zijn: ingewikkelde maatschappelijke processen worden ontrafeld en zodoende komt kennis ter beschikking die onontbeerlijk is. Het zijn feministische analyses. Maar kennelijk is deze benaming niet voldoende. Als ik het standpunt van de redactie volg, moeten zij tevens het predicaat 'socialistisch' krijgen. Tenminste, als een van de kenmerken van een socialistische benadering, het streven naar structurele verbeteringen, gereduceerd mag worden tot structurele analyses. Kortom, wat is

exact het surplus van het socialisme ten opzichte van het feminisme? Na een uitgebreide lezing van de artikelen wordt het antwoord niet duidelijker en komt er zelfs een nieuwe vraag bij: zijn de bundels wel intern consistent, met andere woorden, is het omschreven socialisme wel de verbindende schakel tussen de artikelen?

Het profiel van een tijdschrift heeft zelf natuurlijk ook een materiële basis; in relatie tot andere tijdschriften ontwikkelen de *Teksten* een specifieke positie. Maar, wat is nu eigenlijk het verschil (met, pakweg dit tijdschrift)? Misschien wat minder vluchtige denkstof, maar net zo academisch, soms net zo saai en soms verschrikkelijk spannend. Om het verschil dan maar traditiegetrouw socialistisch te noemen, doet niet helemaal recht aan de diversiteit in de artikelen.

Maar, vol verwachting zie ik uit naar het elfde nummer, waarin toch minstens één artikel de historische en intellectuele ontwikkeling van het socialisme/marxisme en het feminisme beter uit de doeken moet doen, inclusief de beschouwing over het commitment en de confrontaties tussen beide anno 1988.

Christa Stevens & Odile Verhaar
Sexes et Parentés

Luce Irigaray. Parijs (Minuit) 1987,
79 FF.

Minder dan voorheen lijkt het feministische denken in Parijs zich te interesseren voor de problematiek van de seksuele differentie. Zo niet Irigaray, die hiermee de weg verder bewandelt die zij met *l'Ethique de la différence sexuelle* al was ingeslagen. Met dit verschil, dat zij in *Sexes et Parentés* probeert positief gestalte te geven aan de vrouwelijke differentie.

De vraag die Irigaray wil beantwoorden, is hoe 'vrouw' iets anders dan slechts een (sociale) functie of rol kan zijn. Irigaray tracht een vrouwelijke subjectiviteit te funderen. Voor dit doel doet zij voorstellen voor het ontwikkelen van een nieuwe ethiek, die de verhouding tussen de seksen opnieuw moet definiëren.

Ze begint met het constateren van het écheq van de gelijkheidsidee: gelijk betekent immers automatisch gelijk aan mannen, terwijl zij bepleit dat vrouwen gelijk aan 'haarzelf', dat is gelijk aan haar sekse moeten worden. Gelijkheid zonder eigen identiteit acht Irigaray nog altijd onmogelijk, maar zij vernieuwt haar denken hierover door, definitief lijkt het wel, de invalshoek van een alleen vrouwelijke identiteit op te geven om te werken aan een omvattende theorie waar het vrouwelijke en het mannelijke beide hun plaats hebben. Irigaray meent deze stap te moeten maken omdat een nieuwe ethiek haar een absolute noodzaak lijkt: de redding van onze (westerse) cultuur hangt ervan af.

Deze noodzaak wordt geïllustreerd aan de hand van een aantal artikelen over verschillende onderwerpen. Soms heel actueel, zoals over Tsjernobyl, soms meer beschouwend zoals over universaliteit bij Hegel. Herhaaldelijk schildert ze als een ware onheilsprofete de ondergang van de wereld, waarvoor ze als voornaamste oorzaak de (letterlijke) steriliteit, dat wil zeggen het niet onderkennen van het geseksueerd zijn van de cultuur aanwijst. De geseksueerde, natuurlijke dimensie van de cultuur wordt ontkend; de techniek, de markteconomie, de wetenschap en de computer worden immers alle voorgesteld als geslachtloos, als 'neutraal' en universeel. Aangezien neutraliteit in onze cultuur altijd een pseudo-neutraliteit is, want in feite mannelijk ('mens' staat bijvoorbeeld in eerste instantie voor 'man'), berust deze neutraliteit volgens Irigaray op een leugen. Deze pseudo-neutraliteit is de waarheid van een patriarchale maatschappij, die

zijn natuurlijke wortels heeft (willen) vergeeten. De mensheid is een volk der mannen, want ontleent haar identiteit aan de mannelijke afstamming, voor onze cultuur beginnend bij een 'God de Vader' en uitkomend bij 'de Wet van de Vader'.

Bijzonder van deze bundel essays is dat Irigaray concrete voorstellen aandraagt om onze cultuur te 're-animeren' en het gevaar voor een ondergang af te wenden. Zo moet om te beginnen de afstamming ('genealogie') van beide geslachten gerespecteerd worden; heel concreet betekent dat dat er een einde moet komen aan de traditie dat vrouwen hun familie(naam) verlaten voor die van hun echtgenoot om moeder te worden van zijn nageslacht, van zijn zonen. Dat de vrouwelijke genealogie verdrongen is door de mannelijke, ook op symbolisch niveau, laat zij zien aan de hand van het voorbeeld waarmee God als universeel wordt voorgesteld, alsof hij niet stamhouder van het volk der mannen/mensen is (het Franse 'hommes' betekent beide). Pas als de stamboom van beide geslachten een plaats krijgt en elk van beide terugvoert naar een eigen goddelijke oorsprong – zo moet de moeder-dochterlijn kunnen uitmonden in een 'femme divine' – kunnen ook vrouwen subject zijn. Als ze zich hun eigen geschiedenis, symboliek en cultuur toegeëigend hebben, kan de vrouwelijke sekse meer dan alleen een biologisch gegeven zijn, zullen vrouwen van reproductanten van de (mannelijke) soort, mede producenten van de cultuur worden.

In *Sexes et Parentés* reageert Irigaray expliciet op de actualiteit van hedendaagse problemen als luchtvervuiling, geluidshinder, zure regen e.d.: problemen waar onze maatschappij in *zijn* technologische eenzijdigheid mee te maken heeft. Als uitweg uit de impasse die deze pseudo-neutrale cultuur gecreëerd heeft, moet het de-neutraliseren oftewel het seksueel maken van onze cultuur gezien worden. Een dergelijke 'seksualisering' van de cultuur komt tot

stand via een dubbele articulatie van geslacht en afkomst (genealogie), waarin de natuurlijke geworteldheid van de cultuur erkend en gerespecteerd wordt, lees: haar (dubbele) geslachtelijkheid erkend en gerespecteerd wordt. Dit zal, zoals Irigaray zelf zegt, 'de weg openen naar een nog onbereikte horizon van humane vervolmaking'.

Er is met deze bundel essays een duidelijke accentverschuiving aan te wijzen in vergelijking met Irigaray's vorige werk, die misschien het best te omschrijven valt als 'pragmatisch'. Het vrouwelijke werd altijd al gedacht in relatie tot het mannelijke, maar met de bedoeling te ontsnappen aan de tegenstelling, om het vrouwelijke te emanciperen uit de dodelijke omhelzing met het mannelijke. In *Sexes et Parentés* nu wordt over het vrouwelijke en het mannelijke juist gesproken in temen van complementariteit en wederzijdse afhankelijkheid: het Universum bestaat immers uit twee. Citaat; 'Er is een fysiologisch en morfologische complementariteit tussen de seksen. Waarom zouden we dat ontkennen?'

Een ander belangrijk verschil is dat het vrouwelijke voorheen niet één maar meervoudig moest zijn, en nu gewezen wordt op de noodzaak van juist eenheid. Irigaray neemt in dezen expliciet stelling tegen het Franse deconstructiedenken: zonder een autonome, niet-gefragmenteerde subjectiviteit blijft het vrouwelijke in zijn versnipperdheid ondergeschikt aan de mannelijke subjectiviteit die wél als een(duidelig) functioneert en om die reden universeel gewaand wordt. Irigaray beroept zich met haar nieuwe seksuele ethiek op het model van het paar, dat, bestaand uit een mannelijke en een vrouwelijke helft, als enige letterlijk 'vruchtbare' instantie een 'gezonde' sociale orde kan voortbrengen. Deze beelden van het paar, van seksualiteit, vruchtbaarheid, levensvatbaarheid en natuurlijke afstamming als inspiratiebron voor een nieuwe cultuur wijst erop dat het het positief denken van een

nieuwe vrouwelijke identiteit (nog) aan beelden ontbreekt en dat daarmee, ondanks het dubbelzinnig gebruik ervan (zo moet het natuurlijk cultureel worden en dergelijke), het gevaar ontstaat dat klassieke invullingen van sekse en sekseverschil toch gewoon bevestigd worden. Bij Irigaray blijft het vrouwelijke verwijzen naar de vrouwelijke morfologie zonder dat deze ter discussie gesteld wordt en hetzelfde geldt voor de begrippenparen natuur/cultuur en vrouwelijk/mannelijk. Het heeft er de schijn van dat er een prijs betaald moet worden voor het inhoud geven aan een vrouwelijke subjectiviteit: wordt (er één) zijn, subject zijn, niet nog altijd het beste verbeeld met behulp van een lichamelijke (er) zijn?

De genoemde bezwaren tegen *Sexes et Parentés* nemen niet weg dat het probleem van de vrouwelijke subjectiviteit in een pseudo-sekseneutrale cultuur, dat Irigaray behandelt, nog steeds een reëel en actueel probleem is dat nadere uitwerking verdient. dat *Sexes et Parentés* hiertoe een spannende en inspirerende poging doet, maakt het tot een aan te bevelen boek.

Roos de Haas

Themanummer van *Sociologische Gids* 1987, nr. 4: *Feministische antropologie. Spanningsveld tussen ideologie en wetenschap*

Wilhelmina van Wetering (red.)

104 blz., f 18,50

Meer dan tien jaar geleden verscheen in de *Sociologische Gids* een artikel van Joke Schrijvers, waarin zij kritiek leverde op het viricentrisme in de reguliere antropologie. In de inleiding zet redactrice Wilhelmina van Wetering uiteen dat de *Sociologische Gids* met dit themanummer het debat wil voortzetten en de feministische kritiek nader wil onderzoeken. Dat

het debat op deze plaats weer geopend is lijkt mij een goede zaak. Ondoorzichtig worden debatten pas als men inhoudelijk in wil gaan op ontwikkelingen binnen vrouwenstudies zonder goed op de hoogte te zijn van de discussies die zich daarbinnen hebben afgespeeld. Dit themanummer is hier een sprekend voorbeeld van.

Inzet van het debat is de positie van de Nederlandse feministische antropologie zoals deze gepresenteerd werd in twee themanummers van Antropologische Verkenningen (1986) en in de papers voor de NSAV-dag (31-10-1986). In haar artikel gaat Van Wetering nader in op deze studiedag, waarop feministische antropologie gepresenteerd werd als een theoretische vernieuwing binnen de antropologie. Met een nauwelijks ingehouden woede betoogt zij dat de positie van de feministische antropologie slechts een marginale kan zijn.

Kernproblemen is de verhouding tussen wetenschap en politiek. Feministisch antropologen die elke vorm van wetenschappelijke objectiviteit opgeven maken haars inziens wetenschap tot ideologie en daarmee tot anti-wetenschap. Feministes zijn volgens haar voornamelijk dames die met elkaar in discussie gaan, elke belangwekkende theorie naar de prullenbak verwijzen, begrippen om ideologische redenen laten vallen en elke vorm van pluralisme afwijzen. Van Weterings andere wetenschapsopvatting, waarbij elke feministische kritiek als onwetenschappelijk wordt afgedaan, houdt in dat zij geen poging onderneemt om op beargumenteerde wijze de feministische antropologie te kritiseren. Haar beoogde wetenschappelijke distantie loopt over van emoties en irritaties.

Ook Carolien Dissel en Peter van der Veer stellen de vraag over de verhouding tussen wetenschap en politiek aan de orde. Ontwikkelingssociologisch onderzoek naar sociale ongelijkheid gaat volgens hen altijd vergezeld van vragen ten aanzien van sekse-ongelijkheid.

Problematisch wordt het echter als (feministische) ontwikkelingssociologen deze vragen verbinden met een actie-component, namelijk de bruikbaarheid van onderzoek om deze ongelijkheid op te heffen. Met name de Leidse onderzoeksters van VENA hebben aansluiting gevonden bij 'de anti-wetenschappelijke tendenties die al voor het feminisme bij ontwikkelingssociologie bestonden' (bijvoorbeeld de bevrijdingssociologie van Wertheim). Dissel en Van der Veer spitsen hun kritiek toe op wat volgens hun de kerngedachten van de feministische ontwikkelingssociologie zijn. Hun aanzet tot discussie over het hanteren van concepten als macht, autonomie, gelijkheid en marginalisering is interessant. Maar bespreking van bijvoorbeeld de verhouding tussen westerse en niet-westerse vrouwenbeweging en de veronderstelde kritiekloze houding van feministische wetenschappers ten aanzien van de eigen kennisproductie wordt weinig onderbouwd. Binnen feministische antropologie worden de vragen naar sekse-ongelijkheid anders, want explicieter en kritischer gesteld en daarmee onderscheidt zij zich van een ontwikkelingssociologie zoals Dissel en Van der Veer die voorstaan.

Louise O. Fresco wil in haar bijdrage onderzoeken of de viricentrismekritiek op de reguliere antropologie terecht is en vervolgens of deze kennis afgedaan kan worden als irrelevant voor vrouwen. Zoals zij zelf al aangeeft is haar keuze voor het werk van A.I. Richards, S.F. Nadel en P. de Schlippe zeer subjectief, maar gaat het slechts om 'illustratie van de mate van viricentrisme in drie concrete gevallen'. Een steekproef die problematisch wordt doordat de definitie van viricentrisme globaal is en Fresco de kenmerken zelf formuleert aan de hand van andere antropologische literatuur. De drie studies blijken een 'gedetailleerde en gekwantificeerde beschrijving' te geven over vrouwen op verschillende terreinen. Met een dergelijk 'onderzoek' gaat Fresco

voorbij aan de inzet van viricentrismekritiek. Hierbij gaat het niet om het aanwijzen van het bestaan ervan of om het onderwerp 'vrouwen', zoals zij begrepen lijkt te hebben, maar om uitwerkingen van deze kritiek in vragen naar de aard en het proces van antropologische kennisverwerving.

Irene D. Ubbink gaat in op de sociaal-culturele context waarbinnen vrouwenbesnijdenis bij de Masai zich afspeelt. Zij is van mening dat feministen het verschijnsel te geïsoleerd beoordelen en het slechts als 'onderdrukkingsmechanisme van mannen ten behoeve van controle op de seksualiteitsbeleving van vrouwen' zien. Deze terechte kritiek op etnocentrische uitspraken van westerse feministen is ook geleverd vanuit de niet-westerse vrouwenbeweging. Bovendien zou volgens Ubbink het idee van onderdrukking haaks staan op de grote seksuele vrijheid die zowel Masai-mannen als vrouwen voor en na het huwelijk hebben. Zij beschrijft de sociale organisatie van de Masai en met name de verschillende levensfasen van mannen en vrouwen en de (mijdings-) regels met betrekking tot seksuele relaties. De overgang van een Masai-meisje naar een volwassen status is belangrijk doch onduidelijk en deze wordt cultureel gemarkeerd door besnijdenis. Onduidelijk blijft echter welke categorieën van vrouwen gemarkeerd worden door clitoridectomie; gaat het om het onderscheid huwbaar/niet-huwbaar, gehuwd/ongehuwd of vruchtbaar/niet-vruchtbaar? Ook dubbelzinnig blijft Ubbink's verwijt aan de westerse vrouwenbeweging van het buiten beschouwing laten van de culturele context. Zij staat een dialoog voor 'met de vrouwen en mannen van betrokken culturen... over de werkelijke noodzaak, zoals zij die voelen'. Maar als vrouwenbesnijdenis niet onderdrukkend zou zijn, 'begrijpelijk' volgens Ubbink, waarom wil zij dan alsnog over de noodzaak van gedachten wisselen?

Enigszins uit de toon valt het heldere arti-

kel van Lisette van den Hoogen, waarin zij de complexiteit laat zien van de positie en functies van rituele genezeressen in relatie tot de officiële geloofsleer van de katholieke kerk in Brazilië.

Het ambigue vrouwbeeld en de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen hebben ertoe bijgedragen dat een relatief groter aantal vrouwen deelneemt aan genezingsrituelen. Hierbij vervullen de genezeressen een psychotherapeutische functie voor hun vrouwelijke cliënten. Zich bedienend van de officiële katholieke symbolentaal en hun specifieke relatie tot de bovennatuur, krijgen zij toegang tot potentiële machtsbronnen zonder het ideaalbeeld van vrouwelijkheid te schenden. De rituelen hebben volgens Van den Hoogen een behoudend karakter omdat ze binnen de grenzen van de ideologie ten aanzien van mannen en vrouwen blijven en zij tevens dit beeld bevestigen. Zeker de afzonderlijke verhalen van twee genezeressen in Padros maken het geheel inzichtelijk en tot een interessante bijdrage.

De *Sociologische Gids* heeft met dit themanummer niet zozeer een kritische bijdrage geleverd aan vrouwenstudies en feministisch-antropologische theorievorming, maar eerder een kritiek geleverd op feministes die wetenschap bedrijven. Het generaliserende beeld van een feministische antropologie zonder verschillen en met overeenstemming over de te hanteren concepten en theorieën gaat voorbij aan de werkelijke stand van zaken. Maar die discussie moet op een andere plaats gevoerd worden. Deze kritische 'bijdrage' is vooral oninspirerend en de toonzetting bevalt allerminst.

Anne-Marie Korte

Helse en hemelse vrouwen. Schrikbeelden en voorbeelden van de vrouw in de christelijke cultuur (1400-1600)

M.L. Caron (red.), Utrecht
(Rijksmuseum Het Catharijneconvent)
1987, 132 blz., f 12,50

Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500

L. Dresen-Coenders, Nijmegen
(SUN/LOKV) 1988, 48 blz., f 9,50

Helse en hemelse vrouwen, een expositie over vrouwenbeelden rond 1500 die van 5 maart tot 15 mei te zien was is het Catharijneconvent te Utrecht, is een vervolg op de tentoonstelling *Tussen heks en heilige* die drie jaar geleden in de Commanderie te Nijmegen werd gehouden.¹ De Stichting Werkplaats Wetenschap en Samenleving (die zich sinds 1977 richt op de rolverschuiving van de vrouw aan het begin van de moderne tijd) nam voor beide projecten het initiatief en heeft inmiddels voor de komende jaren nieuwe tentoonstellingen in voorbereiding over het beeld van het gezin tussen de 15e en 19e eeuw.

Rond deze tweede expositie is in samenwerking met het Landelijk Ondersteuningsinstituut Kunstzinnige Vorming lesmateriaal voor voortgezet en volwassenenonderwijs gemaakt. Zo verschenen er naast de catalogus een begeleidend boekje, een video, een diaseerie en andere leermiddelen om een groter publiek te bereiken.

De thema- en materiaalkeuze is, net als in 1985 in Nijmegen, met een serie artikelen in de catalogus toegelicht. Bernadette Ettes heeft uitgezocht hoe verschillende beeldtradities van vrouwen als verleidster (Eva, Luxuria, de hoer van Babylon, Fortuna en Invidia) bij elkaar komen in de afbeelding van de vleselijke bekoring van Sint-Antonius, geschilderd door de Nederlandse schilder Jan Wellens de Cock (1520). Robert Zijp bekeek de aard en de om-

vang van de heksenvoorstellingen in de Nederlanden (16de en 17de eeuw) en stuitte op de vraag hoe het komt dat in de 17de eeuw het aantal afbeeldingen met heksen en tovenarij toeneemt, terwijl de heksenvervolgingen in deze streken dan allang over hun hoogtepunt heen zijn. Hij houdt het op een grotere vraag naar schilderijen vanuit de burgerij, met een voorkeur voor moralistische en fantastische voorstellingen.

Ton Brandenburg beschrijft in het verlengde van zijn artikel in de Nijmeegse catalogus de opkomst en de verdwijning van de Heilige Anna in de voorstelling van de christelijke familie. In de populaire Anna-te-Drieëngestalte werd de genealogie van Christus in de vrouwenlijke lijn afgebeeld, een voorstelling die zich via de drie huwelijken van Anna uitbreidde tot een omvangrijke familieportret (de Heilige Maagschap) met tal van verwantschapslijnen en bijbehorende legenden. De ondergeschoven positie van Jozef als goedige grijsaard werd echter in toenemende mate aangevochten en Jozef kwam ten koste van Anna tenslotte in de centrale huisvaderlijke rol ten opzichte van Maria en Jezus terecht (Concilie van Trente, 1545-1563).

Anita Haverkamp onderzocht de toename in de 16de-eeuwse Nederlanden van schilderijen over het 'wereldse leven' van Maria Magdalena. Zij concludeert dat Maria Magdalena als voormalig zondares 'de opkomende burgerij, die zich bezighield met wereldse, zondige zaken, als het ware een "redelijke alternatief"' (p. 71)² bood voor de onbereikbaar kuise Maria.

Lène Dresen-Coenders introduceert een nieuw thema ten opzichte van de vorige expositie: dat van de 'omgekeerde wereld'. Binnen een lange traditie van omkeringsfeesten en spelen (Onnozele Kinderen, zottenfeesten) werd in de 15de en 16de eeuw ook het huwelijks- en gezinsleven, dat aan grote veranderingen onderhevig was, tot thema van omkering

Wapenschild met een boer op zijn kop, drogenaaldprent van de Meester van het Amsterdamse Kabinet, ca. 1485-1490.

gemaakt, zoals bijvoorbeeld te zien is op het spreekwoordenschilderij van Pieter Bruegel, op tal van voorwerpen uit het dagelijks leven en op carnavalsinsignes. De satire in deze voorstellingen is op z'n scherpst waar het bazige vrouwen en sullige mannen betreft (de vrouw die 'de broek aan heeft' of haar man 'op zijn kop zit') – een omkering van de 'juiste verhoudingen' binnen het gezin.³ Onkuisheid van vrouwen is een ander geliefd thema uit de omgekeerde wereld, dat de boodschap van echtelijke trouw in zich bergt en vooral op carnavalsinsignes is uitgewerkt: 'de ondeugd is gevaarlijker voor te stellen dan de deugd' (p. 73).

Marlies Caron schetst in het openingsartikel van de catalogus de rode draad van de expositie: 'goede en slechte vrouwen in de kerkelijke traditie'. De boodschap die zij theologen en moralisten, op grond van hun diepgewortelde angst voor vrouwen en seksualiteit, in vele toonaarden hoort verkondigen is 'hoedt u voor de vrouw, bergt u voor haar lusten!' In de religieuze vrouwenbeweging van de middeleeuwen ontwikkelden vrouwen echter ook een eigen zelf- en heiligbeeld: hun 'vrouwen-spiritualiteit' kenmerkte zich door celibatair leven, vasten en een innige verbondenheid met Christus, en bood hen de mogelijkheid kerkelijke beperkingen voor vrouwen te omzeilen. Maar 'wat uitgelegd kon worden als "goddelijke inspiratie" (zweven, profeteren, wonderen verrichten), kon ook des duivels zijn' (p. 16). Vooroordelen en afkeer ten aanzien van vrouwen ('anti-feminisme') kregen onder invloed van de burgerlijke cultuur soms andere accenten, de middeleeuwse christelijke erfenis omtrent vrouwen als het zwakke en zondige geslacht bleef evenwel het grondpatroon.

Niet zo simplificerend en interessanter is de rode draad die Lène Dresen-Coenders uitgewerkt heeft in *Helse en Hemelse Vrouwenmacht omstreeks 1500*, het boekje dat deel uitmaakt van het lespakket rond de tentoonstelling. De centrale vraag is hier, welke vrou-

wen(gestalten) hemelse en aardse, gunstige en verderfelijke macht toegekend werden, en welke verschuivingen hierin optraden aan het begin van de moderne tijd, in samenhang met de opkomst van het burgerlijke huwelijks- en gezinspatroon. Meer dan binnen een louter projectie- en identificatiemodel zoals bij Marlies Caron wordt hierdoor recht gedaan aan de eigenstandigheid van het optreden en de invloed van vrouwen(gestalten) in religieuze context, met name bij heksenvervolging en heiligenverering.

De samenstellers van de tentoonstelling hebben geen twijfel laten bestaan over de aard en de betekenis van het door hen bij elkaar gebrachte materiaal: 'helse en hemelse', 'slechte en goede vrouwen', 'schrik- en voorbeelden', primair staat 'de moraliserende visie op de vrouw ten tijde van de opkomende burgerij' (p. 4). Wat die visie *precies* inhield en voor wie (m/v) de boodschap bedoeld was, lijkt me minder vanzelfsprekend dan in de meeste beelduitleg en commentaren verondersteld wordt. Wijst de toenemende belangstelling voor schilderijen met Maria Magdalene 'in wereldse staat', dansend en jagend, inderdaad op verering van een bekeerde zondares? (pp. 69-71) Was de Heilige Anna nu de symbolische steunpilaar van het monogame huwelijk of moest zij juist terwille daarvan voor Jozef wijken? (pp. 17; 57-64) Kan de boodschap van een maagd-martelares als Catharina, die vijftig filosofen met haar retoriek versloeg en gruwelijke martelingen doorstond, überhaupt eenduidig zijn? (pp. 114-116) Het is jammer dat het probleem van de verhouding tussen kunst en moraal, en tussen afbeelding en werkelijkheid, die in de Nijmeegse catalogus in relatie tot dit materiaal is onderzocht door Ellen Muller en Jeanne Marie Noël, niet meer hernomen is. Zij constateerden dat onder de toenmalige beroepsmoralisten, schrijvers en opvoeders, allesbehalve eenstemmigheid bestond over het verband tussen visuele weergave en moreel effect.⁴

Vanuit vrouwenstudies-perspectief lijkt me voor de interpretatie van deze fascinerende collectie afbeeldingen verdere nuancerings van de 'burgerlijke moraal'-these, die in de catalogus soms een wat *de-a-ex-machina* karakter vertoont, van groot belang. In recente discussies over vrouwengeschiedenis wordt er op aangedrongen om bij historisch onderzoek geslachtsverhoudingen, geslachtelijke symboliek en werkelijkheidsinterpretaties op basis van geslachtstegenstellingen scherper te onderscheiden en meer los van elkaar te analyseren alvorens tot conclusies te komen⁵ — die dan ook niet onbemiddeld van het type 'andere structuren, andere heiligen' (p. 17) zullen zijn.

Rest me nog te zeggen dat deze tweede catalogus ook weer overzichtelijk ingedeeld is, én een lust voor het oog is. Het enige dat ontbreekt is vermelding van de afzonderlijke catalogusthema's in de inhoudsopgave, of een andere toegang waarmee de beelduitleg op p. 93-120 kan worden nageslagen.

Noten

1. P. Bange e.a. (red.), *Tussen heks en heilige: het vrouwenbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*. Nijmegen (SUN/Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan') 1985.
2. De cijfers tussen haakjes in de tekst verwijzen naar de paginanummers van de catalogus.
3. Nathalie Zemon Davis stelt in haar essay 'Women on Top' dat omgekeerde-wereld-voorstellingen met vrouwen aan het hoofd met een specifieke combinatie van verschillende factoren samenhangen: 'ten eerste voor zolang seksueel symbolisme in nauwe verbinding stond met vragen over orde of onder-schikking, waarbij het lagere vrouwelijke geslacht werd opgevat als het ongeregelde lustvolle; ten tweede, zolang de stimulans tot omkering een dubbele was — traditionele hiërarchische structuren en betwiste veranderingen in de machtsverdeling binnen het familie- en politieke leven' N.Z. Davis, *Society and Culture in Early Modern France. Eight essays by Nathalie Zemon Davis*. Londen 1975, p. 150.
4. P. Bange (red.), *Tussen heks en heilige*, p. 131.
5. Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of

Historical Analysis', in: *American Historical Review*, jrg. 91 (1986), pp. 1067-1068.

Fia Dieteren

Tine of De dalen waar het leven woont

Nelleke Noordervliet, Amsterdam

(Meulenhoff) 1987, 188 blz., f 29,50.

Het gebeurt zelden dat in deze kolommen een roman wordt besproken. Ik zou mezelf — als historica — ook niet de aangewezen persoon achten dit boek als zodanig te recenseren. *Tine of De dalen waar het leven woont* is echter niet alleen een roman. Nelleke Noordervliet heeft op basis van historisch bronnenmateriaal een fictief dagboek geschreven van Everdine van Wijnbergen, de vrouw die van 1846 tot haar dood in 1874 getrouwd was met Eduard Douwes Dekker. Zij is de Tine van zijn *Max Havelaar*.

Ik heb wat problemen met de vorm van het boek. Volgens mij is het geen echt dagboek; of moet ik zeggen, het is niet wat ik me onder een dagboek voorstel. De aantekeningen — twaalf in totaal — zijn wel allemaal voorzien van een min of meer nauwkeurige tijds aanduiding, maar vertellen relatief weinig over de bezigheden en het leven van de persoon Tine vlak voor haar dood in 1874, de tijd, waarin ze dit dagboek schrijft. Het grootste deel van de aantekeningen — ik schat het op drie-kwart — bevat een terugblik op haar leven, een soort memoires.

In 1874 woont Tine met haar twee kinderen, Edu van 20 en Nonnie van 17, in Venetië; ze is ziek en heeft geldzorgen. Haar echtgenoot woont al geruime tijd samen met zijn minnares Mimi Hamminck Schepel. Maar, zoals gezegd, 'Tine' schrijft niet zoveel over haar leven in 1874. Na — over het algemeen korte — situatieschetsen van het leven in 1874, stapt Tine

(of moet ik zeggen Noordervliet?) over naar het verleden. Zij schrijft – in chronologische volgorde – haar herinneringen vanaf haar jeugd tot na 1870. Noordervliet laat Tine worstelen met haar verleden. Tine schrijft: 'Ik schrijf en schrijf en houd met mijn woorden de gebeurtenissen niet bij. Grote delen sla ik over; ik kies uit mijn leven die fragmenten die betekenis lijken te dragen. Ik bekleed ze met mijn gevoelens van toen, die echter heel wel mijn gevoelens van nu kunnen zijn. Hoe kies ik? (...) Het geheugen is een onbetrouwbare metgezel. En toch wil ik rekenschap geven' (pp. 67-68). Tine wil in deze 'memoires' verantwoording afleggen ten opzichte van haar kinderen. Ze wil de balans opmaken van haar leven en vooral van haar relatie met Multatuli. Ze analyseert haar strijd tussen liefde en zelfrespect en zoekt naar de keerpunten in haar leven. Dit zijn de rode draden door het boek.

De uitkomst lijkt al bij voorbaat vast te staan. Tine is teleurgesteld in zichzelf, ze vindt dat ze fouten heeft gemaakt, vooral in haar relatie met Dekker, en legt de schuld voor het mislukken van hun relatie en de haars inziens ongelukkige jeugd van haar (hun) kinderen bij zichzelf. Het slot van het boek is dan ook niet zo verrassend: 'Overzie ik het geheel, dan heb ik tien jaar geleefd, werkelijk geleefd, nee, eigenlijk maar vijf of zes jaar, de eerste jaren van ons huwelijk. (...) De rest van mijn leven staat in het teken van offer en lijden' (p. 187). Of het verrassende zou moeten liggen in de religieuze invulling die zij hieraan geeft: 'Ik geloof: offeren is wijden aan. En eerder dan lijden houdt het offer voor mijn vreugde in. (...) Ik geloof: het lijden is een innerlijke weerstand die uit de weg geruimd moet worden. (...) Het lijden staat leven en het levensoffer in de weg... Langzaam, heel langzaam zie ik de contouren van het bevrijdend offer...' (pp. 188-189). Even later schrijft ze Dekker, dat ze een officiële scheiding verlangt 'als bekroning van een liefde' (p. 189).

Noordervliet heeft er voor weten te zorgen dat het (dag)boek – hoewel het één lange lijdensweg beschrijft – niet één lange klaagzang is. Dat is mijns inziens vooral te danken aan de verwarrend realistische beschrijvingen van het leven van niet alleen Tine, maar ook van tal van andere vrouwen in haar omgeving, zoals haar zussen, tantes en vriendinnen. Verwarrend, want al lezende heb ik mijzelf regelmatig moeten voorhouden, dat het hier (ook) om fictie gaat. Dat realistische is niet zo vreemd. Noordervliet vertelt immers een 'waar gebeurd' verhaal. Het is bijvoorbeeld bekend dat Tine haar hele leven door – met uitzondering van enkele tussenpozen – geldzorgen had. Nergens komt de betekenis daarvan zo duidelijk naar voren als in de beschrijvingen van hoe zij – vóór haar huwelijk met haar zussen en ná haar huwelijk met haar kinderen – van de ene verwant naar de andere bekende wordt doorgeschoven. In zulke passages laat Noordervliet indirect niet alleen Tines ervaringen maar ook een stukje negentiende-eeuwse maatschappij tot leven komen.

Door een mengsel te maken van feiten en fictie weet Noordervliet Tine's verhaal levendig te houden. Zo is bekend dat Mina Kruseman in 1874 een bezoek bracht aan Tine. Het is – voor zover ik weet – niet bekend waar Mina en Tine het tijdens dit bezoek over hadden, maar het is – gezien de bronnen – heel wel mogelijk dat Kruseman Tine aanraade officieel van Dekker te gaan scheiden. Wanneer Tine haar ontmoeting met deze 'stoomwals van een vrouw' (p. 115) – zoals ze Mina Kruseman vol ontzag noemt – in haar dagboek beschrijft, besteedt ze vooral aandacht aan hun gesprek over een eventuele scheiding. (Noordervliet laat dit plaatsvinden tijdens een prachtige, volgens mij geheel gefingeerde, nachtelijke gondelrondvaart.) Al schrijvende – zo doet Noordervliet het voorkomen – komen bij Tine herinneringen boven aan gesprekken van vijftien jaar geleden (1859), waarin Tine's zus Hen-

riëtte haar onder druk zette om van Multatuli te scheiden; de volgende bladzijden gaan over de gesprekken met Henriëtte. Dit soort constructies weet Noordervliet tot het einde van het boek vol te houden.

'Tine' is fictie, maar wel op feiten en bronnen gebaseerd. In hoeverre is er dan sprake van fictie? In zoverre, dat Noordervliet Tine's gevoelens niet helemaal kan kennen. Zij weet niet, kan niet weten, hoe Tine's balans zou zijn uitgevallen. Ik kreeg bij het lezen van het boek echter nergens het gevoel dat Tine/Noordervliet uit haar rol viel; of het moest zijn in het gebruik van bepaalde uitdrukkingen ('De Ander', en leven in 'verschillende niveaus') die mij soms wat twintigste-eeuws voorkwamen.

Tine's verhaal is geen succes-story, integendeel. Het is een verhaal van berusting en teleurstelling, zelfkritiek en zelfbeklag. Het beeld van Tine, zoals dat naar voren komt in de geschiedschrijving over Multatuli, wordt er mijns inziens niet door veranderd. Volgens Multatuli-specialist Atte Jongstra is Noordervliet er niet in geslaagd Tine 'uit het grijs van de onbeduidendheid te tillen'¹ en hij concludeert: 'De eerste echtgenote van Eduard Douwes Dekker blijft een saaie vrouw.'²

Zo'n reactie roept een aantal vragen bij mij op. Is een saaie persoon geen biografie 'waard'? Is de biografie (ik ga nu even voorbij aan de speciale vorm die Noordervliet koos) van een saai persoon per definitie ook saai? Waarom is Tine saai? Wordt ze saai gevonden in vergelijking met Multatuli; omdat ze naar de maatstaven van Multatuli (en die van zijn biografen) zo'n saai leven heeft geleid? Het zal duidelijk zijn dat ik *Tine of De dalen waar het leven woont* geen saai boek vind. De vraag of Tine een saaie vrouw was vind ik – als historica – weinig relevant; mij interesseert of haar biografie interessante informatie geeft over het leven, de levensloop van een vrouw in die tijd. Ik weet zeker dat veel onderzoek(st)ers nu en dan zouden willen dat ze hun studie in de vorm van

een roman, een film of een detective konden presenteren. Zij zouden dit boek eens moeten lezen.

Noten

1. Dat dit de bedoeling is, staat op de achterflap van het boek.
2. Atte Jongstra, 'Tine's doodse, huilerige oogopslag'. Bespreking van *Tine of De dalen waar het leven woont*, in: *Vrij Nederland*, Boekenbijlage, 30 mei 1987, p. 5.

Tjitske Akkerman

Reading in Detail. Aesthetics and the Feminine

Naomi Schor, New York/Londen
(Methuen) 1987, 184 blz., f 36,70

't zijn de kleine dingen die het doen', zingt Conny van den Bosch. Kleine dingen horen bij vrouwelijkeheid, als we Naomi Schor mogen geloven. Het vrouwelijke levenslied waarin de schoonheid van de kleine dingen bezongen wordt, wordt tegenwoordig echter ook door een postmodern koor van mannen gezongen, die zoals altijd de boel dreigen te overstemmen. Dat is in een notedop de problematiek die Naomie Schor in haar boek 'Reading in Detail' uitwerkt. Het boek gaat over de esthetische waardering van het detail in de beeldende kunst en de literatuur sinds het eind van de 18de eeuws. Schor begint met de constatering dat we in een (postmoderne) tijd leven waarin bijzondere waarde gehecht wordt aan het detail, getuige uitspraken van Habermas, Foucault, Derrida en andere toonaangevende heren. Moeten feministen deze tendens nu omarmen?

Schor zet vraagtekens bij de postmoderne herwaardering van het detail; ze wantrouwt de sekseneutraliteit van deze liefde voor het detail. Daarom introduceert zij opnieuw het sek-

severschil. Zij doet dit op twee manieren; ten eerste door een herschrijving van de esthetische geschiedenis van het detail en ten tweede door opnieuw het sekseverschil aan de orde te stellen met betrekking tot de methodische benadering van het detail. Het eerste deel van het boek is gewijd aan een herziening van de mythe van het Realisme. Schor wil aantonen dat er nog andere fundamenten zijn waarop de postmoderne preoccupatie met het detail teruggaat. De decadente en ornamentale kunst en de opkomst van het alledaagse in de kunst zijn volgens Schor te beschouwen als vrouwelijke kunstvormen van het detail en deze afkomst moet dan ook bijgeschreven worden in de stamboom van het postmoderne Detail. Daarvoor gaat ze terug naar het eind van de 18de eeuw en begint bij Sir Joshua Reynolds, de neo-classicistische verwekker van het vrouwelijke detail als een bastaard in de kunst. Vervolgens komt de Romantiek aan bod via Hegel, de Decadentie via Wey, Loos en Lukács, de psychoanalyse via Freud en tenslotte eindigt deze geschiedenis bij Barthes. Zoals in een stamboom gebruikelijk, is er geen sprake van een rechte lijn, maar verspringt het verhaal van de ene naar de andere familietak. Zelfs de vrouwelijke lijn, die hier voor de thematische eenheid zou kunnen zorgen, wordt slechts incidenteel gevolgd. Dat geeft dit eerste deel een nogal fragmentarisch karakter.

Ook in het tweede deel is er moeilijk een plot te ontdekken; uiteenlopende figuren als Zola, Proust, Kafka, Hanson, Balzac, Derrida en Kant komen aan bod en worden soms in relatie tot elkaar, soms als buitenbeentjes van de familie behandeld. Dit deel begint met een hoofdstuk over Salvador Dali, die zijn paranoïde kunstkritiek tot methode van het detail verheven heeft. Deze methode brengt via bizarre associaties een totaliteit tot stand. Dali is bijvoorbeeld geobsedeerd door het schilderij 'The Angelus'. Als hij in een etalage een servies ontdekt met miniatuur reproducties van

dit schilderij, ziet hij daarin een erotische vorm van kannibalisme: de koffiepot die de kopjes moet vullen roept het idee op dat het kopje zelf opgegeten wordt. Een idee dat hij vervolgens in het schilderij zelf uitgewerkt ziet. De paranoïde methode laat dus niets aan het toeval over; alle details vallen op hun plaats. Als ik het goed begrijp wil Schor deze mannelijke methode openbreken met wat zij in eerder werk een 'clitorale' of 'biseksuele' literatuurkritiek genoemd heeft. (Of deze methode ook op beeldende kunst toegepast kan worden blijft in het midden.) Die methode wordt in dit boek uitgewerkt rondom de sleutelfiguur van de interpretant. Volgens Schor is de interpretant een personage dat door de auteur opgevoerd wordt om binnen het kader van de tekst de manier waarop de fictie tot stand komt te becommentariëren. De interpretant is dus een grensfiguur, die het mogelijk maakt een lezing van de tekst *in* de tekst tot stand te brengen. Literatuurkritiek heeft dan niet meer een uitsluitend extern karakter (de positie van de lezer is richtinggevend), noch een intern karakter (de positie van de auteur verklaart de tekst). Zo herleest Schor *Le curé de Tours* van Balzac. Zij wijst erop dat Balzac via een van zijn personages, de Abbé Birotteau, een satirische visie op het zogenaamde 'Balzaciaanse' realisme geeft. Balzac laat zien dat het realisme geen onschuldige methode van gedetailleerde observatie is. De Abbé denkt dat hij vervolgd wordt en leidt dat af uit allerlei onschuldige details. In de loop van het verhaal echter wordt deze vergissing werkelijkheid; hij wordt het slachtoffer van een politieke burenruzie. Zijn achtervolgingswaanzin blijkt reëel te worden als effect van een realistische methode van observatie die zijn burens toepassen. Het panopticum dat Foucault als model van disciplineren door observatie ziet, blijkt in deze roman van Balzac terug te vinden; Balzac toont de politieke kant van zijn eigen realistische methode. de paranoïde methode blijkt dus twee kanten te heb-

ben, die via de figuur van de interpretant blootgelegd worden: de totaliteitswaan kan zowel een persoonlijke vergissing als een 'realiteitseffect' van een totalitaire politiek zijn.

Het lijkt me dat Schor het vrouwelijke element in deze methode gelijkstelt met de mogelijkheid van vergissing; het vrouwelijke detail is immers traditioneel veroordeeld als 'gril van de natuur'. De bisexualiteit die Schor introduceert lijkt me echter niet zo'n sterk alternatief voor de postmoderne seksenutraliteit. Het geeft het boek een nogal halfslachtig karakter. Een hoofdlijn van het boek is het opsporen van het vrouwelijke detail. Om die lijn te behouden moet Schor blijkbaar vermijden dat het vrouwelijke zelf uiteenvalt in kleinigheden. Van enige detaillering van het vrouwelijke is dan ook nauwelijks sprake; het vrouwelijke verschijnt en verdwijnt alleen maar als Detail en niet in detail. Zo schrijft Schor dat ze in het eerste hoofdstuk laat zien dat het detail seksgebonden is en dat in de rest van het boek maar aangenomen moet worden dat het detail verwijst naar vrouwelijkheid. Waarmee de trouwe lezeres al bij voorbaat op haar hoede is voor de loer die Barthes ons met zijn seksenetrale detail wil draaien. De vraag van Schor of we het detail van Barthes niet moeten wantrouwen, kan dan alleen maar als een retorische vraag opgevat worden. Ook als het er niet letterlijk staat, kunnen we toch steeds vrouwelijkheid in de tekst lezen. Toch wil Schor aan de andere kant het vrouwelijke letterlijk nemen en aantonen dat er een geschiedenis is waarin het detail omschreven wordt als vrouwelijk. Wat dat betreft hinkt het boek op twee benen; het detail heeft een geschiedenis van vrouwelijkheid, maar het is ook een metafoor voor vrouwelijkheid. De twee delen van het boek, die over de geschiedenis en die over de methode, blijken niet verbonden te kunnen worden, maar blijven op zichzelf staande delen. De methodische metafoor van vrouwelijkheid als grillig Detail en de historische verschuivingen van de letter-

lijke verwijzingen naar vrouwelijkheid staan met elkaar op gespannen voet, waarbij de geschiedenis het onderspit delft. Hoewel het boek wat de grote lijn betreft niet bevredigend is, slaagt Schor er in sommige delen in tot een mooie en afgeronde uitwerking van haar vaak verrassende ideeën te komen. Inspirerend is het boek zeker, al is het dan bij vlagen.

Riet Paasman

Uitgesproken, niet uitgepraat

Lezingenbundel vrouwenstudies

Letteren, Universiteit van Amsterdam

Redactie: Rosa Knorringa, Anke Burger,
Johanna Bossinade, 197 blz., f 30,-

Spreken, praten (en schrijven) wordt voor vrouwen steeds van cruciaal belang geacht, dat blijkt ook weer uit de titel die deze bundel draagt. Soortgelijke titels zijn deze bundel voorgegaan, zoals *Als vrouwen het woord nemen* en *Vrouwen in opspraak*. Ze dienen als metafoor voor de ambivalente positie van het vrouwelijke in taal en wetenschap en kunnen bijna als program worden opgevat.

De bundel *Uitgesproken, niet uitgepraat* is het resultaat van twee lezingendagen in 1986, tijdens welke de leden van het Fakultaire Aandachtsgebied Vrouwenstudies van de Letterenfakulteit van de UvA hun onderzoek presenteerden, zoals Rosa Knorringa in de inleiding vermeldt. Belangrijker lijkt mij om je lezers mee te delen dat het hier gaat om onderzoek dat is ondergebracht in een voorwaardelijk financieringsprogramma; het krijgt dan de status die het verdient en kan daarop ook beoordeeld worden. Dat geldt te meer, daar in de inleiding de vraag opgeworpen wordt naar de thematische of methodologische samenhang van dit vrouwenstudies-vf-programma, als uitdrukking van een streven naar interdisci-

plinariteit. Nu is al vaker gebleken dat, als het gaat om interdisciplinariteit, en dus om de samenhang, vrouwenstudies de pretentie die ze daaromtrent hebben niet altijd even gemakkelijk kunnen waarmaken.

Bij het samenstellen van de bundel zat ook de redactie kennelijk met de handen in het haar toen het erop aankwam samenhang te geven en ordening aan te brengen, naar thema, methode of benaderingswijze. Ze heeft gekozen voor een ordening naar discipline, zo treffen we dus de kopjes Literatuurwetenschap, Taalwetenschap, Geschiedenis en Kunstgeschiedenis aan. Van een aantal kwaaien wellicht de minst kwaai, maar deze keuze biedt geen antwoord op de vraag of vrouwenstudies een veld, een methode of een benaderingswijze is, en welk samenbindend element zij bevatten. Knorringa schrijft in de inleiding dat het antwoord afhangt van het gekozen theoretische uitgangspunt. Zo dreigen subdiscipline en theoretisch uitgangspunt samen te vallen en dat bemoeilijkt natuurlijk wel het realiseren van interdisciplinariteit.

Ook de indeling naar theoretische hoofdstromingen, die Knorringa maakt, de Angelsaksische en de Franse, lost wat mij betreft het vraagstuk van de samenhang niet op. In de feministische linguïstiek en in vrouwengeschiedenis zoals ze in Nederland bedreven worden, is bijvoorbeeld van toepassing van 'Franse' ideeën niet of nauwelijks sprake en dat is evenmin het geval in de artikelen uit die sectoren in deze bundel. Ik houd het er voorlopig maar op dat de artikelen in de bundel '(...) de kritische kijk op de gangbare opvattingen waar vrouwen en wetenschap in het geding zijn (gemeen hebben)' (p. 2); in dat opzicht zijn de onderzoekers van dit onderzoeksprogramma zeer uitgesproken en nog lang niet uitgepraat. Pluriformiteit en diversiteit in de bundel zijn dan ook het gevolg. Uit het brede scala van onderwerpen en benaderingen heb ik een aantal artikelen gekozen ter nadere bespreking.

Grote inspiratie wat mij betreft doe je, in het deel Literatuurwetenschap, op bij het lezen van het artikel van Johanna Bossinade over de uitbeelding van het (erotische) verlangen in de gestalte van een dode vrouw in literatuur van de Romantiek en daarna. Ze snijdt een voor de literatuurwetenschap wezenlijk probleemveld aan, dat van de vraag naar de betekenis van het teken 'vrouw' in de literaire traditie. In werken van Poe, Baudelaire en Heiner Müller traceert Bossinade de associatieve verbintenis tussen vrouw/vrouwelijkheid en dood. Scheppen mannelijke vertellers hun vrouw-figuren, geven zij hen als het ware leven, tegelijk sturen ze hen de dood in. Gilbert en Gubar constateerden in *The Madwoman in the Attic* in 1979 dezelfde ambigue en diffuse positie van vrouwelijke personages, zij het dat zij de consequenties daarvan slechts van toepassing lieten zijn op reële vrouwen – niet zo verwonderlijk gezien hun (toenmalige) literaire opvattingen. Bossinade gaat in haar aanpak veel verder, waar ze de vraag stelt of de diffusiteit van 'het vrouwelijke' niet juist in de (post-)moderne literatuur gebruikt wordt om de instabiliteit van het subject aan te tonen. Verder in deze afdeling de eerder geplaatste artikelen van Marnel Breure over het werk van Kathy Acker (in *Lover* 87/3) en 'Lezen op de wilde weg' van Pamela Pattynama (in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 19, 84/4), een erg op de inhoud toegespitst artikel van Renée Hoogland over de roman *Eva Trout* van Elizabeth Bowen en een interessant, maar nog oriënterend artikel van Marijke Smalbraak over het werk van George Eliot.

Het deel Taalwetenschap opent met 'Over meisjes gesproken' van Ingrid van Alphen, waarin zij verslag doet van het participerend deel van haar onderzoek naar aard en oorzaken van sekse-specifiek taalgedrag. Van Alphen sluit aan bij de traditie in de feministische linguïstiek waarin het socialisatieproces van meisjes en jongens wordt gezien als oorzaak

van hun verschillend taalgedrag (verschillend taalgedrag moet ooit aangeleerd zijn) en heeft voor haar onderzoek de socialiserende invloed van meisjes-peergroups als onderwerp gekozen. Opvallend is, constateert Van Alphen, dat het taalgedrag dat meisjes leren hanteren (meer) geëigend is voor de privésfeer dan voor de openbare sfeer; zij concludeert hieruit dat dit de ondergeschikte positie van meisjes in de maatschappij versterkt, omdat de spreekstijl van de groep die het merendeel van de publieke sfeer beheerst, de spreekstijl van de andere groep in die sfeer zal uitsluiten. Zo wordt sekse-specifiek taalgedrag opgevat als een van de oorzaken van de maatschappelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen. Ik blijf het jammer vinden dat in de feministische linguïstiek deze cirkelredenering maar niet doorbroken wordt, wat best mogelijk is als je het idee loslaat dat taal gevormd is naar de werkelijkheid. De afdeling Taalwetenschap bevat verder een verslag van lezingen die Cherie Kramarae hield in Amsterdam, een artikel over vrouwen en alfabetisering van Fie van Dijk, voortkomend uit wat je misschien actieonderzoek kunt noemen, en een artikel over het verschil tussen stem- en uitspraakkenmerken van vrouwen en mannen en eventuele consequenties daarvan, door Mirjam Tielen.

Twee artikelen vullen het deel Geschiedenis in de bundel. Het eerste, van Bert Demyttenaere, is een bronnenrijke bijdrage aan kennis van vroegmiddeleeuwse overtuigingen en rituele praktijken aangaande vrouwen, het tweede betreft het 'geval' Antje van Harten, een dienstmeid uit Langeraar medio vorige eeuw, van Jannie Poelstra. Voor de specifieke dienstbodenmisdaaden die Antje had gepleegd stond normaal gesproken langdurige gevangenisstraf, Antje werd echter niet schuldig, maar gek verklaard en voor een jaar opgesloten in een krankzinnigengesticht. Op intrigerende wijze, door zich in te leven in Antje en een nauwgezet beeld te schetsen van de recht-

spraak en van opvattingen over waanzin en misdaad van die tijd en op grond van kennis van zaken aangaande het dienstbodenbestaan in de 19de eeuw loopt Poelstra het 'geval' na. Haar conclusie is dat Antje seksueel gedrag tussen een meester en zijn dienstbode tot inzet van haar zaak heeft willen maken, maar dat door de rechters niet gehonoreerd heeft gekregen: zij wilden het motief van een verkrachting door een meester van zijn dienstbode niet erkennen. Door haar krankzinnig te verklaren is aan haar daad elke betekenis ontnomen.

In het deel Kunstgeschiedenis schrijft Wies van Moorsel over wonen in de jaren vijftig en wat zich daaruit aan ideeën over vrouwen laat afleiden, en beweegt Miriam van Rijsingen zich langs vrouwenportretten van de Duitse schilder Anselm Feuerbach, op zoek naar andere interpretaties.

De bundel is wat onevenwichtig samengesteld, rijp en groen door elkaar, iets wat niet te vermijden valt bij een vf-programma in opbouw. Aantrekkelijk om te lezen is hij wel, zeker voor degene die geïnteresseerd is in het brede veld van onderzoek dat vrouwenstudies binnen de letteren bestrijken.

Alkeline van Lenning

Onbegrensd lijnen. Een onderzoek naar culturele en sekse-specifieke factoren in de ontwikkeling van Anorexia Nervosa

Greta Noordenbos, Leiden (DSWO Press) 1988, 215 blz., f 34,-

Op 21 december 1987, promoveerde Greta Noordenbos aan de Rijksuniversiteit van Groningen tot doctor in de Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen.

De opbouw van het boek

De twaalf hoofdstukken tellende dissertatie

valt in twee delen uiteen. In het theoretisch gedeelte beschrijft de auteur achtereenvolgens het verschijnsel Anorexia Nervosa, de bestaande benaderingen en haar eigen benadering. De beschrijving van de signalering van het symptoom als zelfstandig ziektebeeld, de verschillende namen die het kreeg, en de steeds groeiende lijst van kenmerken, getuigen van een uitvoerige documentatie. In het derde hoofdstuk worden een reeks veronderstellingen geformuleerd met betrekking tot het opvoedingsmilieu, identiteitsontwikkeling, emotionele ontwikkeling en conflictverwerking, lichaamsbeleving en seksualiteit en pseudo-controle.

Het tweede deel opent met een uitgebreide methodologische verantwoording van het empirisch onderzoek van Noordenbos. In de volgende hoofdstukken worden telkens per aandachtsveld enkele vooronderstellingen beschreven en empirisch getoetst. Daartoe zijn twee groepen respondenten geworven: een groep ex-anorexiëten (de onderzoeksgroep) en een groep ex-slanke-lijnsters (de controle-groep). Beide groepen hebben vragenlijsten ingevuld en met een deel van de anorexia-groep zijn uitgebreide interviews gehouden. In het elfde hoofdstuk komen de meest opvallende antwoordpatronen van de anorexia groep aan bod. Het geheel wordt afgesloten met een nabeschuiving en enkele aanbevelingen voor nader onderzoek.

De visie van Noordenbos

In de inleiding typeert Noordenbos haar onderzoeksbenadering als een cultuur-historische benadering, waarbij de ontwikkeling van Anorexia Nervosa in een culturele context wordt geplaatst en getracht wordt verschillende facetten van de eerder beschreven benaderingen te integreren. Centraal staat de vraag waarom Anorexia Nervosa voornamelijk voorkomt bij meisjes en vrouwen (p. 1). De schrijfster tracht een theorie te ontwikkelen

met speciale aandacht voor sekse-specifieke en culturele factoren.

De auteur ontwerpt (in navolging van de bevindingen van Selvini-Palazoli, Lafeber en Ishikawa) de vooronderstelling dat vrouwen die Anorexia ontwikkelen aan nieuwe mogelijkheden en ideaalbeelden willen voldoen. Echter, zij zijn in vergelijking met andere vrouwen traditioneler opgevoed en voldoen sterker aan het traditionele vrouwbeeld. Hierdoor worden ze met grote conflicten en tegenstrijdigheden geconfronteerd, die ze proberen op te lossen door te vermageren.

De auteur plaatst geen vraagtekens bij wat pathologisch en wat normaal genoemd wordt, evenmin vraagt de auteur zich af of de definiëring van vrouwelijkheid en mannelijkheid hierin een rol spelen. Mij lijkt dat het inzicht in de seksegebondenheid van het symptoom niet vergroot wordt, wanneer de gevestigde conventies over normaal en abnormaal gedrag zonder meer overgenomen worden.

Bijna uitsluitend worden door anderen genoemde verklaringen of vermoede oorzaken voor het ontwikkelen van Anorexia overgenomen en getoetst. Het systematisch toetsen van eerder geuite veronderstellingen en bevindingen heeft zijn nut. Van een werkelijk integratieve aanpak van de diverse benaderingen, in de vorm van een nieuw, overkoepelend perspectief, is echter geen sprake. Daardoor blijft de uitwerking van een aantal zaken vaak op een oppervlakkig niveau steken.

Zo wordt in de paragraaf over lichaamsbeleving en seksualiteit het hiërarchische en dichotomische karakter van het westerse denken onder de aandacht gebracht. De nadruk ligt op de scheiding tussen lichaam en geest. Noordenbos stelt dat anorexiëten deze scheiding sterk doorzetten; zij zien hun 'ik' als gescheiden van hun lichaam waar ze een afkeer van hebben. Er volgen vele aanhalingen van auteurs die tonen hoe het lichaam het moet ontgelden onder de ijzeren terreur van de anorexi-

teit. Op het eind signaleert Noordenbos dat er 'iets paradoxaals zit' in de verhouding tot het lichaam: 'Mensen met anorexia zijn vrijwel voortdurend in hun geest met lichamelijke zaken bezig' (p. 51). Het is jammer dat deze gesignaleerde tegenstrijdigheid niet nader uitgewerkt wordt.

Wanneer verklaringen gezocht moeten worden voor het botsen van de resultaten met eerdere bevindingen, is het onderzoek spannend. Zo wordt een veronderstelling geformuleerd over de bezorgde en beschermende houding van de moeder op grond van literatuurstudie. Verrassend is dat in het empirisch deel deze veronderstelling niet ondersteund werd. De auteur suggereert dat een bezorgde houding misschien veroorzaakt wordt door het extreme lijngedrag van de dochter (p. 97). Hetzelfde geldt voor de veronderstelling dat het vermageren een zeer vergankelijke identiteit op zou leveren. Uit het onderzoek blijkt dat de beleving van een nieuwe identiteit erg lang aan kan houden (p. 156).

De betiteling van de gehanteerde onderzoeksbenadering als cultureel-historisch vind ik wat zwaar. Het culturele aspect zou gewaarborgd moeten zijn door de notie dat veranderingen in de samenleving gevolgen hebben voor individuen en het historische aspect wordt mij helemaal niet duidelijk.

Enkele methodologische bedenkingen

Noordenbos heeft voor retrospectief onderzoek gekozen, omdat mensen met Anorexia vooral in de beginfase een sterke neiging tot ontkennen van de problematiek vertonen.

Echter, 41% van de ex-anorectische respondenten zei hersteld te zijn op de leeftijd van deelname aan het onderzoek. Noordenbos gaat er dan ook terecht vanuit dat veel respondenten niet hersteld waren ten tijde van het onderzoek. Ik heb de indruk dat het ontkennen verschoven is van: 'ik heb geen Anorexia' naar 'ik heb geen Anorexia meer' en ik vraag me af

of dit niet evengoed een vertekening met zich meebrengt. Bijvoorbeeld doordat men geneigd kan zijn te benadrukken hoe erg het geweest is om verschil met de actualiteit te scheppen of te vergroten.

Er zijn echter ernstiger methodologische bezwaren te noemen. Deze betreffen vooral de samenstelling en de kenmerken van de controle-groep.

Ten eerste blijkt de controlegroep op een aantal essentiële punten, zoals opleiding, milieu en leeftijd, in belangrijke mate af te wijken van de anorexiagroep. Zo heeft 61% van de dieetgroep een wetenschappelijke opleiding genoten tegen 8% van de anorexiagroep. De vaders van de anorexiagroep hebben gemiddeld minder hoge functies en de moeders van deze groep werken minder vaak buitenshuis. De gemiddelde leeftijd aan het begin van de Anorexia is 18, die van de dieetgroep is bij de start van het gevolgde dieet 21,8. Het begin van het vermageringsproces speelt voor de dieetgroep 7 jaar later.

Ten tweede stemt tot nadenken dat 51% van de dieetgroep een onregelmatige menstruatie tijdens het lijnen meldt en bij 42% blijven de menstruatietoornissen ook na de dieetperiode. De vraag dringt zich op of bij een deel van de dieetgroep sprake is van Anorexia. Dit vermoeden wordt nog versterkt, wanneer blijkt dat 59% van deze groep eetbuien heeft (tegen 63% van de Anorexia-groep). Verder blijkt uit het onderzoek dat 17% van de dieetgroep weleens braakte en 15% dat ze weleens laxemiddelen gebruikte. Ook de dieetgroep heeft zwaar gelijnd: gemiddeld 12,7 kilo eraf.

Het eventuele pathologische element in het lijngedrag van de dieetgroep noemt de auteur als factor die de verschillen tussen beide groepen verkleind heeft (p. 194). Dit lijkt me niet juist, immers de verschillen manifesteren zich in opleidingsniveau, milieu en leeftijd. De overeenkomst in het eetgedrag maakt het niet eenvoudiger maar juist problematischer om de

gevonden resultaten te interpreteren als het verschil tussen pathologisch en normaal afvallen.

In haar nabeschuiving stelt de onderzoeker zich de vraag in hoeverre de gevonden verschillen tussen beide groepen het gevolg zijn van deze verschillen in opleiding, milieu en leeftijd. Uitsluitsel hierover zou verkregen kunnen worden door dit onderzoek te herhalen met een meer gelijkgeschakelde controlegroep. De zelfkritiek siert de auteur, toch had ze lopende het onderzoek haar conclusies moeten trekken uit de verschillen tussen beide groepen.

Implicaties en aanbevelingen

Van belang worden de culturele veranderingen en de normverschuivingen geacht, vooral waar het gaat om een veranderend vrouwbeeld, toenemende individualisering, verandering in taakverdeling tussen de seksen en in seksuele moraal.

Dit kan nog niet verklaren waarom slechts sommigen gaan hongereren. Uit haar onderzoek concludeert Noordenbos dat er voorafgaande aan het lijngedrag belangrijke verschillen zijn tussen de twee groepen. De moeders van de anorexiagroep komen meer met een traditioneel vrouwbeeld overeen dan die van de dieetgroep: ze volgden een lagere opleiding dan de vaders en werken grotendeels thuis. Er is een sterke taakverdeling tussen de ouders. De dochters worden minder tot zelfstandigheid opgevoed. De opvoeding is weinig gericht op assertiviteit en conflictoplossend gedrag. Er wordt weinig aandacht besteed aan seksuele voorlichting en lichamelijke ontwikkelingen. Op al deze punten scoort de anorexiagroep significant hoger dan de dieetgroep, maar nogmaals, de genoemde verschillen in achtergrond zouden dit resultaat kunnen beïnvloeden. Hetzelfde geldt voor het seksestereotype gedrag van meisjes, dat bij de anorexiagroep sterker aanwezig was dan bij de dieetgroep.

De praktische implicaties van het onderzoek liggen volgens de auteur vooral op het terrein van de preventie. Aanbevolen wordt dat jonge mensen beter leren om de eigen gevoelens, behoeften en problemen te uiten, meer zelfvertrouwen te ontwikkelen, assertiever te durven zijn en zich minder aan te passen aan de wensen en verwachtingen van anderen (p. 190). De auteur denkt aan activiteiten op het terrein van gezondheidsvoorlichting en opvoeding in het begin van het voortgezet onderwijs. Ze noemt het bespreekbaar maken van het slankheidsideaal en het ter discussie stellen van het traditionele vrouwbeeld. Het zou met het oog op tijdige herkenning van belang zijn dat leerkrachten en ouders bekend zijn met kenmerken van Anorexia. Deze aanbevelingen vloeien voort uit het onderzoek waarvan ik de methodologische bezwaren genoemd heb.

Hanne Groenendijk

Sophia & Co.

Uitgave van het Centrum voor
Vrouwenstudies van de Katholieke
Universiteit Nijmegen. Losse nrs. f 9,95
Abonnement f 18,-

Sophia & Co. heeft even moeten wachten vóór ze opgemerkt werd door haar 'oudere zusje'. Begin 1987 verscheen zij voor het eerst en inmiddels ligt nr. 3 al in de boekhandel. Hoog tijd om stil te staan bij de vraag wie ze is en hoe ze zich ontwikkelt. Het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen wil studentes via *Sophia* de kans bieden ervaring op te doen met het schrijven van wetenschappelijke artikelen. Een goed initiatief: vooral ook omdat de drempel voor gevestigde tijdschriften zo hoog is, is een opstapje via *Sophia* heel behulpzaam.

Tot nu toe heeft *Sophia* wat moeite haar gezicht te bepalen: elk nummer heeft een eigen

lettertype, lay-out en verwijzingssysteem. Gelukkig is ze er wel steeds mooier en verzorgder op geworden. In elke aflevering koos ze voor een ander accent. Of het met de thematiek te maken heeft of met de 'rijping' van *Sophia*, het laatste nummer is evenwichtiger en vormt meer een geheel dan de eerdere. Dat neemt niet weg dat ook daarin lezenswaardige artikelen te vinden zijn. Wat biedt nummer 1 zoal?

Van der Hove geeft, zij het in taal voor ingewijden, met behulp van Lacaniaanse psychoanalyse een verhelderende duiding van *Lol. V. Stein*, een roman van Duras. Na dit moderne, wordt ook een klassiek verhaal besproken: de Orpheus-mythe. Geïnspireerd door Cixous leest Janssen de mythe als één over de vrouw (Euridice), die als reactie op de 'bewarende', louter op bevestiging van het Ene (mannelijke, fallische) gerichte blik van de man (Orpheus) in de onderwereld, aan gene zijde van de fallische orde, verdwijnt. Pas als Orpheus zich een 'uitgevende' wijze van zien eigen maakt, waarin ruimte is voor het vele, het andere, kan hij Euridice weer ontmoeten. De wat brave conclusie van Janssen dat het bewarende en uitgevende naast elkaar kunnen bestaan, doet onlogisch aan. Sluit het primaat van het Ene niet het zicht op het Andere uit?

Het artikel over vrouwelijke personages in films van Bunuel (Bolwerk), ook in dit nummer, is leuk om te lezen en nodigt uit om bij de eerste gelegenheid Moreau en Deneuve weer eens te gaan bewonderen. De overige artikelen in nr. 1 steken hierbij wat mager af. In het openingsstuk van Poels over moederschapsideologie en de Romeinse elite (1e-2e eeuw na Chr.) lopen verschillende betooglijnen door elkaar, waardoor de (vraag-)stelling onduidelijk blijft. Wat al te gemakkelijk worden bovendien Romeinse ideeën over zogen en affectie onder het verder niet gedefinieerde begrip 'moederschapsideologie' gevat. De bespiegeling over de *Dinnerparty* van Chicago (Van

Beckhoven) en die over de instelling van de Anna-Bijns-prijs (Lafaille) bieden weinig nieuws en vallen vooral op door een zeer gewichtig taalgebruik. En wat geproblematiseerd zou moeten worden, nemen de schrijfsters tot uitgangspunt: respectievelijk het verschil tussen Kunst en Gebruikskunst (geassocieerd met vrouwen) en het Vrouwelijke.

Ook nummer 2 bevat meer en minder aansprekende artikelen; alle op het terrein van de sociale wetenschappen. Met name de stukken van Lenz en Vorstenbosch passen mijns inziens uitstekend in de doelstelling van de reeks om een schakel te vormen tussen de bureaula en de gevestigde tijdschriften. Lenz toetste in een onderzoek onder 65 oudere vrouwen uit Roermond de hypothese dat geboortenbeperking binnen het huwelijk in de jaren 1945-1965 verband houdt met de aard van de vóór-huwelijkse werkervaring van vrouwen. Contacten op de werkplek kunnen immers leiden tot informatie-uitwisseling over anti-conceptie. Inderdaad gaven fabrieksarbeidsters (die veel vrouwelijke collega's hadden) in vergelijking met vrouwen die geïsoleerder werkten vaker aan dat 'vriendinnen' of 'mensen van het werk' hen over voorbehoedsmiddelen hadden ingelicht. Ook het gemiddeld kindertal van de fabrieksarbeidsters lag lager. Verder onderzoek zou deze voorzichtige bevestiging steviger kunnen onderbouwen, zoals Lenz stelt, maar mijns inziens zou men ook moeten nagaan of fabrieksarbeidsters wellicht uit een milieu kwamen waarin men ook thuis meer grappen over seks (de vorm die de informatie meestal aannam) maakte.

De door Vorstenbosch beschreven geschiedenis van tien jaar Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst vraagt eveneens om een vervolgartikel. In *Sophia* komen we de grote lijnen van deze historie te weten, maar niet de reden van allerlei koerswijzigingen, onderlinge twisten en nieuwe beleidslijnen.

Een zware kluif heeft de lezeres aan 'Vrou-

welijk symbolisch kapitaal', waarin Michiel-sens centrale begrippen van de Franse socioloog Bourdieu uiteenzet. Aan het eind van het stuk vraagt men zich toch af of Bourdieu werkelijk 'nouvelle cuisine' opdist of oude kost: nieuwe woorden voor inmiddels ingeburgerde inzichten. Na dit zware leeswerk kan men zich even ontspannen bij het mooie, door Latumahina vertaalde verhaal 'De foto' van Nawal El Saadawi.

De overige twee artikelen, 'Ik, Pierre Rivière. Een voorbeeld van gynaefobie' (Verwey) en 'Kleren maken de vrouw' (Van Rooy) lieten beide na lezing een onbevredigd gevoel achter. In het eerste geval ontbreekt een conclusie of inleiding waarin de relevantie uiteengezet wordt. Het stuk van Van Rooy leest weliswaar als een vlotte geschiedenis van mannen- en vrouwenkleding 'door de eeuwen heen', maar blijft erg oppervlakkig.

Opvallend is verder één van de boekbesprekingen; een vast onderdeel van het tijdschrift. Coenemans wijdt enkele pagina's aan de roman 'Inwijding' van Haich, waarin visioenen een belangrijke rol spelen. Bij de vermanende centrale boodschap 'Verspil geen seksuele kracht' kan ik me weinig (leuks) voorstellen. En in hoeverre is dit interessant voor vrouwenstudies?

Sophia 3, dat in het teken staat van 'zwarte studies', vind ik het meest interessant. In 'Racisme: het relaas van recidivisme en reclasering' vervult Loewenthal, ondanks haar twijfels daarover, nogmaals de rol van reclaseringsambtenaar. De geruststellende gedachte van vele witten dat er in Nederland een anti-racistische consensus bestaat, onderwerpt ze aan een kritisch onderzoek. Dit idee houdt stand door het voortdurend schuiven met de definitie van racisme en door cognitieve dissonantie. Waar racisme optreedt, bagatelliseert of ontkennt men het. Hoe in de wetenschap en binnen vrouwenstudies aan de verduistering van racisme wordt bijgedragen, laat Loewenthal met

tal van voorbeelden zien. Ze wijst er tenslotte op dat zwarte vrouwen meer dan vroeger binnen vrouwenstudies (aan-)gehoord worden, maar dat men er ook financieel blijk van zal moeten geven zwarte-vrouwenonderzoek belangrijk te vinden.

Kempadoo ontmaskert de mythe dat positieve actie een Noord-Amerikaanse erfenis uit de jaren vijftig is. Positieve actie wortelt in de Panafrikaanse strijd tegen racisme, kapitalisme en imperialisme uit de jaren veertig. Van strijdmiddel van zwarten werd het een integratieprogramma vóór zwarten/etnische minderheden, ontwikkeld door witten op machtsposities. De belangrijkste functie van positieve actie in de jaren tachtig is volgens Kempadoo: sociale controle en het beperken van ontevredenheid en verzet. Een opdoemend dubieus effect voor met name zwarte en migrantenvrouwen is voorts dat zij op de arbeidsmarkt verschuiven naar de 'etnische sector' binnen de traditioneel witte vrouwensectoren.

Verder in *Sophia 3* een nabeschouwing (Van der Burg e.a.) van het derde internationale vrouwenstudiescongres in Dublin (zomer 1987). Van enkele bijdragen die betrekking hadden op zwarte vrouwen en arbeid(st)ersdochters wordt uitgebreider verslag gedaan. In een soort nawoord zeggen de schrijfsters dat sommige sprekers op het congres wel erg ver gingen door te stellen alleen de leden van bepaalde groepen (lesbiënnes, zwarte vrouwen, vrouwen uit 'lagere' milieus) in staat te achten hun eigen leven op een meerdimensionele manier te onderzoeken. Erg ver? Dezelfde visie was eind jaren zeventig gemeengoed binnen vrouwenstudies als het om mannelijke onderzoekers ging. Zijn we inmiddels op zo'n standpunt teruggekomen en zo ja, waarom? Of gaat het hier toch om een nieuwe, andere discussie en waarom dan?

Met het daarop volgend persoonlijk verslag van Janssen kon ik niet uit de voeten. Ze beschrijft daarin haar bewustwordingsproces van

eigen racisme en wit-zijn. Zo'n persoonlijke ontwikkeling leent zich mijns inziens niet goed voor een aan anonieme lezeressen gericht schrijven.

Na twee boekbesprekingen besluit *Sophia* 3 met een interview: ook vaste prik in het tijdschrift. Werden in de eerdere nummers Tine Halkes en Christien Brinkgreve ondervraagd over hun visie op feminisme en wetenschap en de relatie daartussen, nr. 3 laat (heel letterlijk) prof. dr. C.I. Dessaur aan het woord. Letterlijk, omdat Dessaur een mondeling interview weigerde, maar wel schriftelijk wilde reageren op een overvloedige lijst vragen, waarvan ze vervolgens een aantal schrapte en wijzigde. Het leverde een prettig tegendraads betoog op, waarin ze zegt vrouwenstudies te beschouwen als 'multidisciplinaire toepassing van bestaande wetenschappelijke inzichten op een wellicht veel te willekeurig geïsoleerd object'. Een uitstekend idee, dergelijke interviews. Als respondenten dan maar de volgende aan Dessaur gestelde vraag bespaard wordt: 'Hebt u (al dan niet institutionele) gelegenheden binnen de universitaire wereld gecreëerd of benut om de beperkingen die mensen met een vrouwelijk lichaam worden aangedaan ongedaan te maken? Zo ja, welke?'.

Summaries

Josine Blok, Division of sphere, distinction in gender?

In spite of the frequent and manifold uses made of the concept 'the division of public and private spheres' within the humanities, its content has never been shaped into a satisfactory definition of 'public', 'private' or 'division'. Michelle Rosaldo's work (1974; 1980) displays both the political strategies and the analytical difficulties involved with this concept.

Surveying various publications on Mediterranean cultures from antiquity to the present day, with their clearly marked distinction of male and female spheres (Humphreys 1972, 1977; Van Bremen 1983, 1984; Le Roy Ladurie 1982; Rapp 1975; Foley 1981), the contradictory, elusive and preconditioned meanings attached to the concept become clear. It appears to be highly problematic to understand 'public' and 'private' without a gender bias, and therefore, to grasp the potential meaning of this concept to understand the problem of gender itself.

Recently, various authors, including Rosaldo 1980, have contributed to the inquiry into the gendered nature of the humanities in general, which shows its radical implications for the debate on the division of spheres. Joan Scott's proposal on the analysis of gender (1986) may be elaborated with some ideas put forward by psychoanalysis. The attempt to distinguish the structuring of gender neatly and completely should be given up, in favour of a program which brings the remnants of gendering to the fore.

Fia Dieteren, A home of one's own in the land of alienship. Private and public in the life of Nellie van Kol

In 1883 Marie Porreij, a Dutch woman working as a governess in the Netherlands-Indies, married and became Nellie van Kol (1851-1930). Her writings show that she experienced her marriage as an important change in her life. At that time this was not unusual for a woman with her social background. However, from her diaries and letters it is apparent that there were also important similarities: for example before and after her marriage she aspired to be a writer, a career in the public sphere, unusual for a woman.

In the nineteenth century the separation between private and public life became a dogma. In reality the division between the private sphere and the public sphere was often less absolute. On the basis of her published writings (fiction with a strong autobiographical impact) and unpublished egodocument I try to demonstrate: 1) how elements in her life before and after her marriage in the private and public sphere were intertwined; 2) that she experienced her life as 'incomplete' before and after her marriage; 3) how her experiences were influenced by the dogma of the division between private and public life.

Annemarie Mol, Wombs, pigmentation and pyramids. On the anti-racist and feminist strategy towards biology

Biology is suspect in anti-racist and feminist circles. Carefully it is assigned its 'proper place', explaining 'nature' and 'sex', but leaving 'nurture' and 'gender' alone, to be explained by social sciences. Is this a good strategy? When sciences are not understood as theories approaching reality, but as ways of handling reality, a division of domains appears to be impossible. Biological and social sciences cannot be separated in a static spatial way, for they are interconnected by shared language elements, and by their commitment to common techniques. Thus no formal theory of scientific knowledge, but only socio-historical research of techno-science can reveal when and where there is racism and/or sexism to be fought and when and where there isn't.

Barbara Henkes, Changing images of German maids in the Netherlands: from trusted workers to betrayers

After the First World War tenthousands of young, unmarried women left Germany for the more prosperous Netherlands, in order to work as maids. The size of this group of women and their concentration within domestic service made it possible that a collective image was formed of 'the' German maid. This was re-enforced by the relative 'invisibility' of German maids as they disappeared into the privacy of servant-keeping families (or after a while into their own family) and were hardly seen in public. At the same time however personal contact within dutch households gave rise to a great variety of experiences with and images on German maids. This lead to different images of 'the' German maid being formed on individual experiences compared with a collective image as presented by the press and governmental or private institutions.

This article shows how, under the influence of economic and political developments during the inter-war years, a collective image of German maids in the Netherlands could change form being very positive to extremely negative, despite other images formed in individual memories of former German maids and their Dutch colleagues.

Gegevens over de auteurs

Josine Blok (1953) studeerde Geschiedenis, met hoofdvak oude geschiedenis, aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Zij is als docent verbonden aan het Vrouwengeschiedenisproject Sekse en Cultuur van de Faculteit der Letteren van deze universiteit.

Fia Dieteren (1953) studeerde Sociale en Economische Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en werkt aldaar als universitair docente vrouwengeschiedenis bij de vakgroep Geschiedenis. Ze verricht onderzoek naar de eerste feministische golf in Nederland tot ca. 1900.

Barbara Henkes (1955) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Zij is nu als baanloos onderzoekster verbonden aan de Interfacultaire Werkgroep Emancipatievraagstukken en Vrouwenstudies aldaar en werkt aan een proefschrift over betekenis en beelden van Duitse dienstbodes in Nederland van 1920 tot 1950.

Annemarie Mol (1959) is geneeskundige en filosofe en werkt op dit moment bij de vakgroep Sociale Filosofie en Ethiek van de Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen.

Het Tijdschrift voor Vrouwenstudies organiseert een

LEZERESSENBIIJEENKOMST

over

VERSCHIL EN GELIJKHEID : WAT DOET HET ER NOG TOE?

met medewerking van:

Aafke Komter

(zie haar bijdrage in Tijdschrift voor Vrouwenstudies nummer 34)

Irene Costera Meijer

(zie haar bijdrage in Tijdschrift voor Vrouwenstudies nummer 35)

co-referenten

Zaterdag 8 oktober 14.00 uur

Kargadoor (grote zaal)
Oude Gracht 36bis Utrecht

